

ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

Current Perspectives in Social Sciences

*Formerly: Journal of Social Sciences Institute
Official journal of Atatürk University Social Sciences Institute*

Volume 26 • Issue 4 • December 2022

EISSN 2822-3160
socialsciences-ataunipress.org

Current Perspectives in Social Sciences

Owner

Sait UYLAŞ

Department of Arabic Language and Literature, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

Associate Editor

Serkan NAKTİYOK

Department of Management and Work Psychology, Atatürk University,
Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum,
Turkey

Secretary

Mehmet ULUĞ

Atatürk University, Social Sciences Institute, Erzurum, Turkey

Editorial Board

Sait UYLAŞ

Department of Arabic Language and Literature, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

Naci İSPİR

Department of Radio, Cinema and Television, Atatürk University,
Faculty of Communication, Erzurum, Turkey

Osman ELMALI

Department of History of Philosophy, Atatürk University, Faculty of
Theology, Erzurum, Turkey

Editor in Chief

İlknur EMEKLİ

Department of Arabic Language and Literature, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

Gökalp Nuri SELÇUK

Department of Tourism Management, Atatürk University, Faculty of
Tourism, Erzurum, Turkey

Foreign Language Editors

Ahmet BEŞE

Department of American Culture and Literature, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

Ahmet SARI

Department of German Language and Literature, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

Nimet YILDIRIM

Department of Persian Language and Literature, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

Nurullah YILMAZ

Department of Arabic Language and Literature, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

Kamil CİVELEK

Department of American Culture and Literature, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

Founder
İbrahim KARA

General Manager
Ali ŞAHİN

Publishing Director
İrem Soysal
Gökhan Çimen

Editor
Bahar Albayrak

Publications Coordinators

Arzu Arı
Deniz Kaya
İrmak Berberoğlu
Alara Ergin
Hira Gizem Fidan
Vuslat Taş
İrem Özmen

Web Coordinator

Sinem Fehime Koz
Doğan Oruç

Finance Coordinator

Elif Yıldız Çelik

Contact

Publisher: Atatürk University
Address: Atatürk University, Yakutiye,
Erzurum, Turkey

Publishing Service: AVES
Address: Büyükdere Cad., 105/9
34394 Şişli, İstanbul, Turkey
Phone: +90 212 217 17 00
E-mail: info@avesyayincilik.com
Webpage: www.avesyayincilik.com

Current Perspectives in Social Sciences

AIMS AND SCOPE

Current Perspectives in Social Sciences is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is official publication of the Atatürk University, Graduate School of Social Sciences and published quarterly in March, June, September, and December. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Current Perspectives in Social Sciences aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in social sciences. The journal publishes original articles, reviews, case reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines.

The scope of the journal includes but not limited to education, communication, geography, history, linguistics, psychology, anthropology, philosophy, philology, musicology, fine arts, sociology, archeology, economy, international relations, social work, political science, international studies, business management, applied econometrics, applied statistics, law, public administration.

The target audience of the journal is experts, researchers and professionals working and interested in social sciences.

Current Perspectives in Social Sciences is currently indexed in EBSCO, China National Knowledge Infrastructure (CNKI) and TUBITAK ULAKBIM TR Index.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE), World Association of Medical Editors (WAME), Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE), and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Current Perspectives in Social Sciences is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://socialsciences-ataunipress.org/>. Current Perspectives in Social Sciences is content is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://socialsciences-ataunipress.org/>

Editors: İlknur Emekli

Address: Atatürk University, Graduate School of Social Sciences, Erzurum, Turkey

E-mail: ilknur.emekli@atauni.edu.tr

Publisher: Atatürk University

Address: Atatürk University, Yakutiye, Erzurum, Turkey

Publishing Service: AVES

Address: Büyükdere Cad., 105/9 34394 Şişli, İstanbul, Turkey

Phone: +90 212 217 17 00

E-mail: info@avesyayincilik.com

Webpage: www.avesyayincilik.com

Current Perspectives in Social Sciences

CONTENTS

Review / Derleme

- 350** Social Inequality in Aging
Yaşlılıkta Toplumsal Eşitsizlik
Oya Eryiğit GÜNLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- 361** The Use of the Concept of Muhajir in the Qur'an
Muhacir Kavramının Kur'an'daki Kullanımı
Nermin KÖKSAL
- 372** The Relationship Between R&D Expenditures and High Technology Exports: The Case of Turkey
Ar-Ge Harcamaları ile Yüksek Teknoloji İhracatı Arası İlişki: Türkiye Örneği
Murat ASLAN
- 381** An Investigation of the Relationship Between Fear of COVID-19 and Levels of Depression, Anxiety, and Hopelessness
Covid 19 Korkusu ile Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi
Muzaffer ŞAHİN, Merve Nur AYDIN
- 391** Scientific and Cultural Situation in Andalusia and Maghreb in the XII Century
XII. Yüzyıl'da Endülüs ve Mağrib'te İlmî ve Kültürel Durum
Ömer FARUK KARAKUŞ, Fatih Kılıç
- 398** Mystical Melting and Union with God: Love
Mistik Erime ve Tanrı'da Yok Oluş: Aşk
Kutsi KAHVECİ
- 404** Rethinking Sustainable Tourism After the COVID-19 Pandemic
COVID-19 Salgınında Sürdürülebilir Turizmi Yeniden Düşünmek
Tolga KORKUSUZ
- 413** Making Disneyland Out of Iraq: Simulacra in David Hare's *Stuff Happens*
Irak'ı Disneyland'a Çevirmek: David Hare'in Stuff Happens Oyununda Simülakr
Ahmet Gökhan BİÇER
- 421** Investigation of Studies on Parent Involvement in Preschools in Turkey
Türkiye'de Okul Öncesinde Aile Katılımı ile İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi
Elif Merve ÇOPUR, Fatma TEZEL ŞAHİN
- 431** Reviewer List

Yaşlılıkta Toplumsal Eşitsizlik

Social Inequality in Aging

Oya Eryiğit GÜNLER

Karamanoğlu Mehmetbey
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Karaman, Türkiye

Öz

Toplumsal eşitsizlikler geçmişten günümüze kadar tüm toplumlarda bireysel, kültürel, toplumsal, ekonomik faktörlere göre değişim göstererek var olmuştur. Eşitsizlikler gelir düzeyi, meslek, eğitim düzeyi, cinsiyet gibi çeşitli faktörlere göre değişebilmektedir. Yaş da eşitsizliklerin yaşanmasına neden olan faktörlerdendir. Yaşa dayalı eşitsizlikler farklı dönemlerde karşımıza çıkmakla birlikte yaşlılık dönemindeki eşitsizlikler oldukça önem taşımaktadır. Çünkü tüm dünyada ve ülkemizde toplumsal yaşlanma hızla devam etmektedir. Geleneksel toplumlardan modern sanayi toplumlarına geçişle birlikte toplam nüfus içerisinde yaşlıların oranı giderek artmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde toplumsal yaşlanma hızının oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Geleneksel ve modern toplum yapıları birbirinden farklıdır. Geleneksel toplumlarda modern toplumlara göre az sayıda yaşlı bulunmaktadır ve bu yaşlılar güçlü bir konuma sahip olabilmişlerdir. Ancak modern sanayi toplum yapısına geçişle birlikte yaşlılar ihmal, istismar, sosyal yalıtım, ayrımcılık gibi pek çok sorunla karşılaşmaya başlamışlardır. Bu çalışmada yaşlılıkta görülen eşitsizlikler tarihsel süreç içerisinde ele alınarak modern toplumlarda yaşanan eşitsizliklere odaklanılmıştır. Söz konusu eşitsizlikler eğitim, ekonomik, sağlık, yönetim-otorite, statü-itibar, kültürel sermaye ve toplumsal cinsiyete dayalı olarak açıklanabilmektedir. Dolayısıyla bu faktörlerle ilişkili olarak ortaya çıkan eşitsizlerin nedenleri ve yol açtığı toplumsal problemlerin ortaya konulması ve çözüm önerilerinde bulunulması önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal eşitsizlik, yaşlılık, toplumsal yaşlanma, ayrımcılık, kültürel sermaye

ABSTRACT

Social inequalities can appear in different proportions and forms depending on individual, social, and cultural factors in the historical process. Social inequalities differ according to age. One of the inequalities emerging due to aging is related to the period of aging. Today, social aging is gradually increasing. Although it has become ideal for individuals to live for a long time, a lot of problems may arise with aging. In the transition from a traditional structure to modern social structure, elderly people have begun to be confronted with a lot of problems more frequently, such as discrimination, exclusion, poverty, neglect, abuse, and social isolation. In modern societies, inequalities that arise due to factors such as economic, education, health, management authority, status reputation, cultural capital, and gender in old age can cause many problems. Various factors such as low-income level, poor health conditions, increased dependence, low education level, and gender inequality of old people may bring about an increase in inequalities. Hence, it is extremely important to accept the existence of social aging, to put forward and implement various solutions to problems that can arise due to inequalities.

Keywords: Aging, cultural capital, discrimination, social aging, social inequality

Giriş

Toplumsal tabakalaşma en basit anlamı ile insanların ayrı gruplanmaları arasındaki yapısal eşitsizlikleri ifade etmektedir. Gelir düzeyi, mülkiyet, cinsiyet, yaş, dinsel bağ, askeri rütbe gibi çeşitli unsurlara ait farklılıklar, toplumsal tabakalaşma ve eşitsizliği ortaya çıkarmaktadır (Giddens, 2012, s. 340). Dünya üzerindeki en küçük gruplardan en büyük toplumlara kadar değişik büyüklükteki toplumsal yapılarda konumların, ayrıcalıkların, saygınlıkların, otoritelerin varlığı evrenseldir. Toplumsal tabakalaşma ve eşitsizliklerin dereceleri, biçimleri, oranları ve sonuçları toplumlara ve zamana göre değişim göstermektedir (Kemerlioğlu, 1996, s. 1).

Tabakalaşma ve eşitsizlikler konusundaki çalışmalar gelir düzeyi, eğitim düzeyi, mülkiyet sahipliği, meslek, cinsiyet gibi pek çok faktöre bağlı olarak yapılabilmektedir. Söz konusu faktörlerden biri de

Geliş Tarihi/Received: 07.12.2021
Kabul Tarihi/Accepted: 18.09.2022
Yayın Tarihi/Publication Date:
27.12.2022

Corresponding Author / Sorumlu Yazar:
Oya Eryiğit Günlere
E-mail: oya.eryigit85@gmail.com

Cite this article as: Günlere, O. E. (2022).
Social inequality in aging. *Current
Perspectives in Social Sciences*, 26(4),
350-360.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

yaşa bağlı olarak ortaya çıkan eşitsizliklerdir. Yaşa bağlı eşitsizlikler yaşamın farklı dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu eşitsizliklerden biri de yaşlılık dönemine ilişkindir. Yaşlılık döneminde yaşanan eşitsizlikler zaman içerisinde bireysel, toplumsal, kültürel faktörlere göre değişim göstermektedir. Yaşlıların nüfus içindeki oranının artması, sanayileşme, kentleşme, aile yapısının değişmesi, yeni iş kollarının ortaya çıkması, modern toplumlarda uzmanlığın artması, bilgide yaşanan değişim gibi pek çok faktör yaşlıların toplum içindeki anlamını ve değerini etkilemiştir. Söz konusu değişim özellikle bazı gruptaki yaşlıların eşitsizliklere daha fazla maruz kalmalarını beraberinde getirmiştir.

Modern öncesi toplumlar avcı toplayıcı toplumlar, tarım ve kır toplumları, geleneksel toplumlar-uygarlıklardan oluşmaktadır. Kemerlioğlu (1996, s. 2) tarihsel süreçte ilk olarak birbirinden farklı ayrıcalıkları ve görevleri bulunan cinsiyet ve yaşa dayalı grupların birbirinden ayrıldığını ifade etmektedir. Söz konusu eşitsizlikleri yaşlılıkla bağlantılı olarak ele alan Kalınkara (2016, s. 52) avcı toplayıcı toplumlarda yaşlıların konumunda ve yaşlılara yönelik davranışlarda bölgesel farklılıkların bulunduğunu dile getirmiştir. Kültürel yapı, inanç gibi faktörler de yaşlılara olan tavrı etkileyebilmektedir. Bazı toplumlarda yaşlılara büyük bir saygının gösterilmesi yaşlıların güce sahip olmalarını beraberinde getirmiştir. Ancak yiyecek kıtlığı, göç etme sürecindeki güçlükler gibi faktörlere bağlı olarak yaşlıların açlığa ya da ölüme terk edildikleri toplumlar da bulunmaktadır. Bu toplumlarda kıtlık, kuraklık, kabile içi savaş gibi çeşitli nedenlere bağlı olarak kişilerin yaşam süresi oldukça kısadır. Dolayısıyla yaşlı nüfusun oranı da oldukça düşüktür.

Toplumların sürekli göçebe hayattan kurtularak geçici olarak yerleşik hayata geçmeleri, elde edilen ürünlerle beslenme olanaklarının artışı gibi etkenler grup içerisinde bazı kişilerin yaşlı konumuna ulaşmalarına olanak sağlamıştır. Tarım toplumlarında yaşlıların toplumlara özgü şarkıları, törenleri, mitleri bilmeleri, çevrelerindeki nesnelere ve bu nesnelere nasıl yararlanacaklarını bilmeleri, büyücülükte bu nesnelere kullanabilmeleri, dinsel yaşamı yönetmeleri, törenlerde kullanılan kutsal eşyalara sahip olmaları, yenilebilen besinlerle yenilmeyenleri ayırt edebilmeleri, suyun bulunduğu yerleri bilmeleri, zehirli besinleri zehirsiz hale getirme aşamalarını bilmeleri ve bu bilgileri başkalarına aktarabilmeleri toplum içerisinde önemli bir güce sahip olmalarını beraberinde getirmiştir. Yaşlıların bu tür özelliklere sahip olmaları, özellikle gençlerin zaman zaman yaşlılardan korkmalarına ve onlara saygı göstermelerine neden olmuştur. Gücü elinde bulunduran yaşlılar ise zamanla yönetimde tek otorite haline gelmişlerdir (Kalınkara, 2016, s. 51, 55). Dolayısıyla modern öncesi toplumlarda yaşlıların konumunun güçlü olduğu ifade edilebilir. Ancak yaşlılar arasında da her dönem çeşitli eşitsizliklerin var olduğu unutulmamalıdır. Bir başka deyişle kültürel, toplumsal ya da bireysel farklılıklar yaşlılık dönemindeki eşitsizlikleri etkileyebilmektedir. Örneğin Tufan'a göre (2016, s. 100) Batı toplumlarında 16 ve 17. yüzyılda yazılmış olan eserlerde yaşlılar toplum tarafından istenilmeyen, faydasız, ürpertici özelliklere sahip kişiler olarak nitelendirilmişlerdir. Bu nedenle yaşlılar zaman zaman görmezden gelinmesi gereken ve saygıyı hak etmeyen bireyler olarak kabul edilmişlerdir. Özellikle zihinsel işlevleri yeterli olmayan, fiziksel olarak güçsüz olan yaşlıların topluma yük oluşturdukları inancı hâkim olmuştur.

Tarihsel süreç içerisinde tıpta yaşanan gelişmeler, ilaç sanayisinin gelişmesi, yaşam olanaklarının artışı, ekonomik gelirin yükselmesi, barınma olanaklarının iyileşmesi gibi pek çok faktör toplumlarda yaşlıların oranını artırmıştır. Günümüzde gelişmiş ülkelerde bireylerin yaşam süresi, gelişmekte olan ya da gelişmemiş ülkelere göre yüksek düzeydedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde toplumsal yaşlanma sürecinin gelişmiş ülkelere oranla çok daha hızlı gerçekleştiği söylenebilir. Ülkemizde yaşlı nüfus olarak kabul edilen 65 yaş ve üzerinde yaşa sahip nüfusun oranı 2016 yılında %8,3 iken, 2021 yılında %9,7'dir. Nüfus projeksiyonlarına göre bu oranın 2025 yılında %11, 2030 yılında %12,9, 2040 yılında %16,3, 2080 yılında %25,6'e ulaşacağı öngörülmektedir (TÜİK, 2022). Bir başka deyişle 2080 yılına gelindiğinde yaklaşık her dört kişiden birinin 65 yaş ve üzerinde olacağı tahmin edilmektedir. Günümüzün ideallerinden birinin uzun süre yaşamak olduğu göz önünde tutulursa bu oldukça iyi bir sonuçtur. Ancak yaşlılara verilen önem ve değer aynı ölçüde artmıyorsa bazı sorunların ortaya çıkması muhtemeldir. Günümüzde yaşlılar sosyal yalıtım, dışlanma, istismar, ihmal, ayrımcılık gibi pek çok sorunla karşılaşabilmektedirler. Bu sorunlardan biri de şüphesiz yaşlılık döneminde ortaya çıkan toplumsal eşitsizliklerdir.

Bu çalışmada yaşlılık dönemine ilişkin eşitsizliklerin nedenleri ve sonuçları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda yaşlılık dönemindeki eşitsizlikler eğitim, ekonomi, sağlık, yönetim- otorite, statü- itibar, kültürel sermaye ve toplumsal cinsiyet faktörleri ile ilişkilendirilmiştir. Çalışmada Türkiye'deki eşitsizliklerle ilgili olarak TÜİK'in istatistiki verileri başta olmak üzere konu ile ilgili yapılan çalışmaların istatistiki verilerine de yer verilerek bazı karşılaştırmalar yapılmıştır. Ortaya konulan eşitsizliklere yönelik çeşitli çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

Yaşlılık Dönemine İlişkin Toplumsal Eşitsizlikler

Yaşlılık dönemine ilişkin toplumsal eşitsizlikleri açıklarken, geleneksel ve modern toplum yapısındaki farklılıklar göz önünde tutulmalıdır. Çünkü söz konusu toplumsal yapılarda yaşlıların oranı, anlamları, önemleri, değerleri birbirinden farklı olabilmektedir. Geleneksel toplumlarda yaşam biçimini koruyucu, denetleyici, destekleyici, dayanışmacı, yönlendirici etkilere sahip olan geniş aile yapısı yaygındır. Modernleşme süreci ile toplumsal dayanışma giderek azalmış, duygusal dayanışma işlevinin öncelendiği çekirdek aile yapısı ön plana çıkmıştır (Kalaycı & Özkul, 2017, s. 95). Geleneksel toplumlarda yaşlı nüfusun az olması, aile, akrabalık, komşuluk gibi yakın ilişkilerin etkinliğini sürdürmesi, yaşlılığın sosyal bir sorun olarak görülmesini engellemiştir (Ceylan, 2018, s. 508). Ancak modern toplumlarda yaşlı oranının artması, akrabalık ilişkilerinin azalması, hızlı kentleşme, yaşlıların sağlık, sosyal hizmet, bakım hizmetleri almaları gibi unsurlar yaşlılığın bir sorun olarak algılanmasına davetiye çıkarmıştır.

Kuşkusuz yaşlılar tarihin farklı dönemlerinde eşitsizliklerden kaynaklanan çeşitli problemlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu eşitsizlikler onların sahip oldukları bilgi, eğitim, gelir düzeyi, kültürel sermaye, cinsiyet, mülkiyet sahipliği gibi çeşitli etkenlere göre değişebilmektedir. Yaşlıların maruz kaldıkları eşitsizlikler coğrafi, toplumsal, kültürel, dini, inanca bağlı faktörlere göre de farklılık gösterebilmektedir. Toplumlar da yaşlıların hasta, zihinsel olarak yetersiz, bağımlı, yetenezsiz, değersiz olarak görülmesi eşitsizliklere daha çok maruz kalmalarına yol açabilmektedir.

Eğitimde Eşitsizlikler

Eğitim geçmişten günümüze varlığını koruyan temel kurumlardandır. Tarihsel süreç içerisinde avcı toplayıcı toplumlar, tarım toplumları, sanayi ve son olarak bilgi toplumlarında eğitim kurumunda önemli değişimler yaşanmıştır. Tarım toplumlarında eğitim daha çok informal yolla gerçekleştirilirken, sanayi toplumuna geçişle birlikte formal eğitim ön plana çıkmış, bireyler okullara giderek diploma almaya başlamışlardır (Kılavuz, 2002, s. 61). Bu dönemde herkes için eğitim anlayışı söz konusu olduğundan eğitim giderek yaygın hale gelmiştir (Gültekin, 2020, s. 665). Modern sanayi toplumlarında belirli yaşlardaki kişilere zorunlu eğitim verilmeye başlanmıştır (Arklan ve Taşdemir, 2008, s. 69). Ancak yaş, cinsiyet, gelir, yaşanan yerleşim merkezi, sağlık düzeyi gibi pek çok etken eğitime erişimde çeşitli eşitsizliklerin yaşanmasına neden olmuştur.

Yaşlılık dönemindeki eğitim eşitsizliklerini dile getiren çalışmalardan bazıları yaşanan sorunları biyolojik, psikolojik ve sağlıkla ilgili etkenlere dayalı olarak açıklamaktadır. Komşu'ya göre (2014) yaşlılık döneminde görme, işitme gibi duyuvarlarda ortaya çıkan bozulmalar, reflekslerde azalmalar, yeni bilgiler edinmede yaşanan güçlükler, uzun süreli bellekte meydana gelen gerilemeler gibi çeşitli faktörler yaşlıların hiçbir şey öğrenemeyecekleri ya da eğitim faaliyetlerine katılamayacakları yönünde çeşitli düşüncelerin gelişmesine yol açabilmektedir. Ancak bilindiği üzere tek biçimli bir yaşlılık profili yoktur. Dolayısıyla tüm yaşlılar duyu organları ile ilgili işlevsel problemler ya da sağlık problemleri yaşamamaktadırlar. Bu nedenle yaşlılarda eğitim ile ilgili eşitsizliklerle mücadele etmek için yaşlıların tek tipleştirilmemesi gerekmektedir. Ayrıca yaşlıların duyu organlarının işlevlerini ya da hafızalarını güçlendirmeye yönelik uygulamalar, hastalıkların tedavi edilmesi söz konusu engellerin aşılmasında etkili olabilir.

Yaşlıların eğitim eşitsizliklerine maruz kalmalarının temel sebeplerinden biri de eğitime erişim problemlerine ilişkindir. Guzman ve arkadaşlarına göre (2012, s. 26) günümüzde yaşlı insanlar okuma yazma becerisinden genel olarak yoksundurlar. Dünya üzerindeki pek çok ülkede yaşlıların gençlere oranla eğitim düzeyi oldukça düşüktür. TÜİK'in (2022) verilerine göre 2016 yılında okuma yazma bilmeyen yaşlı nüfus oranı %20,8 iken, 2020 yılında %15,6'ya düşmüştür. Yaşlıların eğitim düzeylerinin düşük olması ekonomik sorunlar yaşamalarına, sağlık problemleri yaşamalarına, gündelik hayatlarında çeşitli problemlerle karşılaşmalarına, bağımlılık düzeyinin artmasına neden olabilir. Yaşlılara yönelik eğitim programlarının düzenlenmesi, söz konusu problemleri azaltabilir. Ayrıca günümüzde eğitim öğretimin zorunlu hale gelmesi ve yaygınlaşması gelecekte yaşlıların daha eğitilmiş olacağına işaret etmektedir. Yarının yaşlılarının eğitimsiz olmaması için bugün tüm çocukların, gençlerin eğitim sürecine dâhil edilmesi gerekmektedir.

Günümüz toplumları çok hızlı bir şekilde değişmektedir. Bu değişim eğitimde de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sanayi toplumlarından bilgi toplumlarına geçişle birlikte eğitimde köklü değişimler yaşanmaktadır (Kılavuz, 2002, s. 61). Bilgi toplumunda yaşayarak öğrenme, öğrenmeyi öğrenme, kendi kendini eğitime sorumluluğu, okul duvarlarını aşan her zaman ve her yerde eğitim, yaşam boyu eğitim gibi eğitimin farklı boyutları ortaya çıkmıştır (Arklan ve Taşdemir, 2008, s. 69). Bu gelişme yaşlıların eğitim düzeylerinden kaynaklı eşitsizliklerle mücadele etmek için önemli bir fırsat olarak görülebilir. Ancak yaşlıların eğitim düzeylerinin düşük olması, eğitime erişimde yaşanan güçlükler, eğitimin kimi zaman ekonomik güce bağlı olması, yaşlılara ilişkin önyargılar ve yaşlıların yeni şeyler öğrenemeyeceklerine ilişkin inançları gibi faktörler söz konusu fırsattan yeterince yararlanmalarına engel olabilmektedir.

Günümüzde eğitimin temel biçimlerinden biri de mesleki eğitimidir. Giddens'a göre (2012, s. 742) mesleki eğitim ve gerekli nitelikleri kazanma, sadece yaşamın erken dönemlerinde edinilen bir şey olmaktan çıkarak, yaşam boyu devam eden bir süreç haline gelmiştir. Dolayısıyla bireyler yaşları ilerlemesine rağmen yeni meslekler edinebilirler. Ancak Özen ve Özbek'e göre (2017, s. 567) günümüz mesleklerinde teknolojinin yoğun olarak kullanılması yaşlılar açısından dezavantaja dönüşebilmektedir. Yaşlı bireylerin yeniliklere uyum sağlayamayacağına ilişkin önyargılar ve yaşlıların kendilerine yeterince güven duymamaları mesleki eğitime ve iş yaşamına dahil olmalarını engelleyebilir.

Şentürk (2018, ss. 198–200) son zamanlarda orta yaştaki kişilerin üniversiteye geri dönme oranlarının arttığını ifade etmektedir. Ayrıca belirli bir eğitim düzeyine ve gelire sahip olan yaşlılar geleneksel yaşlı rollerinden sıyrılarak kendi tercihlerine göre bir yaşamı tercih edebilmektedirler. Yaşlı bireylerin eğitim düzeyleri iş fırsatlarını kullanma potansiyellerini, ekonomik ve sosyal haklarını kullanma düzeylerini belirleyebilmektedir (Jabbari, 2020, s. 22). İleri yaşlılık döneminde eğitim kişilerarası ilişkileri artırabilmekte, boş zamanları doldurmaya yardım edebilmekte, yeni yetenekler geliştirmeye fırsat sağlayabilmekte, kültürel sermayeyi artırabilmektedir (Kılavuz, 2002).

Yaşlılık döneminde eğitim eşitsizlikleri ile ilgili genel olarak söylemek gerekirse modern öncesi toplumlarda yaşlıların deneyimli, bilgili olarak görülmesi toplum içerisinde iyi bir konuma sahip olmalarını beraberinde getirmiştir. Ancak modernleşme süreci ile yaşlıların sahip oldukları bilgiler gereksiz, yetersiz olarak görülmeye başlanmıştır. Modern toplumlarda genel olarak eğitim seviyesinde artış görülse de yaşlıların eğitim düzeyinin gençlere göre düşük olduğu ifade edilebilir. Söz konusu eşitsizlik yaşlıların iş yaşamı, meslek edinme, sosyal ilişkiler, sağlık gibi pek çok alanda ayrımcılığa maruz kalmalarına neden olabilmektedir. Bu nedenle yaşlıların gündelik hayata ayak uydurabilmeleri için gerekli eğitim olanaklarının sunulması ve yaşlıların bu eğitimleri almaları konusunda teşvik edilmeleri gerekmektedir.

Ekonomik Eşitsizlikler

Geçmişten günümüze kadar mala, mülke, gelire sahip olma bağlamında yaşanan eşitsizlikler bireysel, toplumsal ve kültürel faktörlere dayalı olarak zaman içerisinde değişim göstermiştir. Cinsiyet, eğitim düzeyi, meslek gibi etkenlerin yanı sıra yaş faktörüne göre de ekonomik eşitsizliklerin boyutu değişebilmektedir. Bu bağlamda yaşlılar kimi zaman avantajlı, kimi zaman dezavantajlı olmuşlardır. Geleneksel ataerkil toplum yapısında yaşlı erkeğin ailenin reisi olması, mala, mülke sahip olması özellikle kadınlardan ve gençlerden daha üstün konumda olmalarını beraberinde getirmiştir. Ancak modern sanayi toplumlarına geçişle birlikte aile yapısında, yaşanan yerleşim biriminde, çalışma ve eğitim hayatında yaşanan değişimler yaşlıların konumunu değişime uğratmıştır.

Yaşlılıkta ekonomik eşitsizliklerle ilgili yapılan çalışmalarda emeklilik, yoksulluk, işe alımda ve iş yerinde yaşa bağlı ayrımcılık, kayıt dışı çalışma, küreselleşen dünyada yaşlıların istihdamı ve ortaya çıkan yeni fırsatlar, yaşlıların içerisindeki dezavantajlı gruplar başta olmak üzere çeşitli konular ele alınmıştır. Şüphesiz dünya üzerindeki yaşlılar farklı toplumlarda, ülkelerde, kentsel ve kırsal bölgelerde farklı etkenlere bağlı olarak ekonomik eşitsizliklerle karşılaşabilmektedirler. Bu nedenle ekonomik eşitsizliklere neden olan faktörlerin belirlenmesi, çözüm önerilerinde bulunulması ve uygulanması oldukça önemlidir.

Günümüz toplumlarında insanların temel ihtiyaçlarını karşılamasında gelir faktörü önem taşımaktadır. Gelir eşitsizlikleri, temiz içme suyu gibi ücretsiz erişimin olmadığı temel ihtiyaç alanında ciddi eşitsizliklere yol açabilmektedir (Candaş ve Yılmaz, 2012, s. 26). Giddens'a göre sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet, yaş gibi etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan eşitsizlikler, kişiler çalışma hayatının dışına çıktığında artma eğilimindedir. Bu nedenle kadınlar, kol işçileri ve azınlıklar yaşlılık döneminde daha yoksul olabilmektedirler (Giddens, 2012, s. 229). Yaşanan eşitsizlikler, insanları yaşamlarının sonuna kadar etkileyebilmektedir.

Yaşlıların çalışma hayatının dışında olmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu nedenlerden bazıları işe alımlarda ayrımcılık, yaşlılara göre iş bulunmayışı, yeni işlere uyum sağlayamama, eğitimsizlik, bir mesleğe sahip olmama, sağlık sorunları, emekliliktir. Yaşlıların çalışma hayatının içinde yer almalarının önündeki engellerden biri de ekonomik sorunlardır. Bir toplumda işsizlik oranı yüksek ise bu durum yaşlılık dönemindeki işsizlik oranını da artırabilir. Aynı zamanda toplumlarda yaşlılara verilen değer, önem de yaşlılık döneminde gelir eşitsizliğine neden olabilmektedir.

Yaşlılık dönemindeki ekonomik eşitsizliklerle ilgili çalışmalarda odaklanılan konulardan biri emeklilik dönemine ilişkindir. 19. yüzyılın sonlarına kadar kişiler sağlıklarının el verdiği yaşa kadar çalışma hayatının içinde bulunmuşlardır. Ancak yüzyılın sonunda ekonomi ve siyasette yaşanan değişim, kamu emekliliğini gündeme getirmiştir (Şentürk, 2018, s. 231). Hem iş yaşamından ayrılma hem de yaşlılığa geçiş aşaması olarak kabul edilen emeklilik dönemi 55 ile 70 yaşları arasında başlamaktadır. Kişilerin cinsiyetine göre de emeklilik yaşı farklılaşabilmektedir (Canatan, 2016, s. 329). Dünya üzerinde birçok ülkede emeklilik sistemi bulunmaktadır. Ancak düşük ve orta gelirli ülkelerde 65 yaş üzerindeki bireylerin sadece dörtte biri emekli maaşı alabilmektedir (Jabbari, 2020, s. 21). Yaşlanan nüfusa sahip olan ülkelerde ise artan maliyetlerden dolayı ekonomik krizlere yatkın olunacağı ve işgücünün yaşlanması ile çalışan nüfusun azalacağı öngörüldüğü için emeklilik sigortası ve sağlık yardımı planları yeniden düzenlenmeye başlanmış, özelleştirme yoluna gidilmiş, desteklerden yararlanma koşulları zorlaştırılmıştır (Demirbilek & ÖktemÖzgül, 2017, s. 25). Yapılan bu düzenlemelerle birlikte yaşlılık dönemindeki eşitsizliklerin artması muhtemeldir.

Yaşlılık döneminde emekli olmak ekonomik olarak büyük bir avantaj sağlayabilmektedir. Ancak iş yaşamından, emeklilik dönemine geçişle birlikte gelir düzeyinde ani bir düşüş yaşanmaktadır. Böyle bir durumda da yaşlılar ekonomik zorluklarla karşılaşabilmektedirler. Ayrıca yaşlılık döneminde sağlık sorunlarının artış göstermesi, artan ilaç ya da gıda harcamaları gibi faktörler yaşanan ekonomik sorunlara yenilerini ekleyebilmektedir.

Yaşlanma ile birlikte bireyler işe alınma ya da işe devam etme konusunda çeşitli sorunlarla karşılaşabilmektedirler. Buradaki yaş ayrımcılığı, 60 ya da 65 yaşlarından çok daha erken başlayabilmektedir. İşgücüne katılım ile ilgili çalışmalarda genel olarak 50-55 yaş ve üzerinde çalışanlar yaşlı çalışan olarak nitelendirilmektedir (Özen ve Özbek, 2017, s. 552). Canatan (2016, s. 329) 55-59 yaş aralığındaki kişilerin çalışma oranlarının giderek düştüğünü, 70 yaş ve üzerinde çalışan yaşlılara nadiren rastlandığını ifade etmektedir. TÜİK'in verilerine göre (2022) ülkemizde 2020 yılında yaşlı nüfusun iş yaşamına katılma oranı %10'dur. Çalışan yaşlı nüfusun %64,2'si tarım, %27,7'si hizmet, %6,1'i sanayi, %2'si ise inşaat sektöründe istihdam edilmektedir.

Yaşlılık döneminde kişiler çeşitli nedenlere bağlı olarak çalışma hayatlarını sürdürebilmektedirler. Özellikle yüksek statülü mesleklere sahip olanların iş doyumu düzeyinin yüksek olması, emeklilik döneminden sonra da çalışma hayatlarına devam etmelerine neden olabilmektedir. Düşük statülü işlerde çalışanlar ise daha çok ekonomik nedenlerden dolayı çalışmak zorunda kalabilmektedirler (Demirbilek, 2007, s. 137). Ancak yaşlanma ile birlikte çalışma hayatında ayrımcılıklar ortaya çıkabilmektedir. Müftüler'e göre (2018, s. 186) iş dünyasındaki ayrımcılık zorunlu emeklilik, mesleki eğitim ve işe alınmada problemler, işten çıkarılma ve yaş sınırı uygulanması gibi şekillerde gerçekleşebilmektedir. Buz (2015b, s. 274) yaşlıların elde ettikleri deneyim ve birikimlere dayalı işleri bulmakta zorluk yaşayabildiklerini ifade etmektedir. Ona göre de pek çok sektörde işe başlamada yaş sınırının bulunması yaşlı istihdamını azaltmaktadır. Özen ve Özbek'e göre (2017, s. 559) ise özellikle 50 yaş ve üzerinde olan kişiler işlerini kaybettiklerinde ya da emekli olduktan sonra tekrar işe başlamak istediklerinde daha düşük statüde, daha düşük ücretlerle karşılaşabilmektedirler. Böyle bir durumda ise ekonomik eşitsizlik artabilmektedir.

Küreselleşme süreci ile birlikte iş dünyası içerisinde rekabet artmaya başlamıştır. Şentürk'e göre (2018, s. 107, 190) özellikle üretim sürecinde yeni teknolojileri takip eden firmalar donanımlı çalışanları tercih edebilmektedirler. Bu nedenle yaşlıların gençlere göre dezavantajlı oldukları söylenebilir. Çünkü yaşlanma ile ortaya çıkan fiziksel, zihinsel ve bilişsel durağanlaşma, yeniliklere uyum sağlama güçlüğü, yaşlıların sistem dışına itilmesine neden olabilmektedir. Ancak yaşlılığın sadece kronolojik olarak ele alınması, yaşlılar arasındaki bireysel farklılıkların görmezden gelinmesine yol açabildiği için aynı yaşta olan bireylerin sağlık düzeylerinin, iş yapma kapasitelerinin, birikimlerinin, deneyimlerinin farklı düzeylerde olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin sağlık sorunları nedenleri ile çalışma yaşamının içerisinde var olmayan yaşlılar karşımıza çıkabilmektedir, ancak sadece yaşından dolayı tüm yaşlılar sağlıksız olabilecekleri düşünülerek iş yaşamından uzaklaştırılmamalıdır. Ayrıca Özen ve Özbek'e göre (2017, s. 566) yaşlıları motive etmek ve üretkenliklerinin devamını sağlamak için esnek çalışma programları uygulanabilir. Böylelikle yaşlı çalışanların stresi ve yorgunlukları azalabilir; işe devamları, iş doyumu ve verimlilikleri artırılabilir.

Yaşlılık döneminde ortaya çıkan ekonomik eşitsizliklerin bir bölümü kayıt dışı çalışmaya bağlanmaktadır. Sosyal güvenlik sistemleri sosyal risklere karşı gelir güvencesi sunma amacını taşımaktadır. Çalışan kişilerden kesilen primlerle, yaşlıların emeklilik maaşları finanse

edilmektedir. Böylelikle nesiller arasındaki dayanışma kurumsallaştırılmaktadır (Candaş ve Yılmaz, 2012, s. 95). Gençlik ya da yaşlılık döneminde kayıt dışı çalışma ise ekonomik eşitsizlikleri artırabilmektedir. Karadeniz ve Özmeye (2013, s. 92, 94) kayıt dışı çalışmanın, çalışmaların gün ya da ücret olarak eksik bildirilmesi ile de ortaya çıktığını dile getirmektedir. Çalışanların ücretlerinin az prim ve vergi ödemek için eksik bildirilmesi, bireylerin yaşlılık aylığının miktarını düşürebilmektedir. Demirelek'e göre (2007, s. 142) ise yeterince geliri olmayan yaşlılar emeklilik döneminde enformel sektörlerde sigortasız bir şekilde çalışabilmekte ve gençlerin çalışacağı pozisyonları doldurabilmektedirler. Sigortasız çalışan yaşlılar haklarından yeterince faydalanamamaktadırlar. Ayrıca gençlerin çalışabileceği pozisyonları doldurmaları, gençler ile çatışma yaşamalarına neden olabilir.

Yaşlıların karşılaştığı ekonomik eşitsizliklerle ilgili odaklanılan konulardan biri de yoksulluktur. Ekonomik eşitsizliğin sonuçlarından olan yoksulluk yaşlı bireylerin yaşadığı en büyük sorunlardandır. Karadeniz ve Özmeye'ye göre (2013, s. 78) yoksulluğun nedeni olarak bireylerin gösterdikleri sorumsuzluk, kişisel özellikler, yapısal etmenler, sosyoekonomik sistemler gibi birtakım faktörler gösterilse de yoksulluğun en büyük nedenlerinden biri sosyal güvenlik sistemindeki eksikliklere dayanmaktadır. Kayıt dışı çalışmanın yaygın olması, sosyal sigorta uygulamasının çalışanların bir bölümünü sistem dışı bırakması, emekli ve yaşlı aylıklarının düşük olması gibi faktörler yaşlı yoksulluğuna davetiye çıkarmaktadır.

Genel olarak yaşlılar gelir eşitsizliğinden yoğun bir şekilde etkilenmektedir, ancak bazı yaşlı grupların söz konusu eşitsizliklerden daha fazla etkilendiği söylenebilir. Giddens (2012, s. 231) etnik azınlıklara mensup yaşlı insanların gelir eşitsizliğine daha fazla maruz kaldıklarını ifade etmektedir. Ona göre bu gruptakiler aynı zamanda araba sahipliği, ev sahipliği gibi konularda da dezavantajlıdır. Ayrıca Candaş ve Yılmaz'a göre (2012, s. 52) yaşlıların aileleri ile yaşadıklarının varsayılması, yaşlı ve yalnız yaşayan kişilerin yoksulluk problemlerinin görmezden gelinmesine neden olabilmektedir. Etnik azınlıklara mensup ve yalnız yaşayan yaşlıların yanı sıra kronik hastalıklara sahip olan yaşlılar, engelli yaşlılar, çok ileri yaşta olanlar, okur yazar olmayanların da dezavantajlı olduklarını söylemek mümkündür.

Yaşlılık dönemindeki ekonomik eşitsizliklere odaklanılan çalışmalarda daha çok gelir düzeyinin düştüğü ve yoksulluğun arttığı vurgulansa da toplumlarda yüksek gelire sahip olan yaşlılar da bulunmaktadır. Yaşlıların eğitim düzeyi, mesleği, sağlık düzeyi gibi faktörler onların gelir miktarını etkileyebilmektedir. Şentürk'e göre (2018, s. 198–200) geçmişte yaşamları kısıtlanan yaşlılar günümüzde daha aktif ve özgür bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmektedirler. Kimi zaman orta yaşlarda üniversite eğitimine devam eden yaşlılar üretim ve tüketim süreçlerine dâhil olabilmektedirler. Bu nedenle belirli bir sermayeyi elinde tutan yaşlı kişilerin tüketimlerini artırmak için piyasalar oluşturulmaktadır. "Gümüş Ekonomi" olarak nitelendirilen bu grup için gezi programları düzenlenebilmekte, özel rezidans konseptli bakım evleri, çeşitli tatil köyleri, oteller, dinlenme kampları inşa edilebilmektedir. Demirelek ve Öktem-Özgür'e göre (2017, s. 25) ise gümüş ekonomide yaşanan nüfusun toplumsal ve ekonomik faaliyetlerde bulunabilmeleri için yenilikçi politikaların oluşturulması, ürünlerin ve hizmetlerin geliştirilmesi, daha fazla istihdamın ve büyümenin sağlanması gerekmektedir. Çünkü böyle bir sistemde yaşlıların toplum içerisinde insan onuruna yakışır bir şekilde hayatlarını sürdürmeleri mümkün hale gelecektir.

Toplumlarda yaşlıların ekonomik güce sahip olmaları aileleri için de fayda sağlamaktadır. Giddens (2012, s. 234, 236) söz konusu yaşlı bireylerin zaman zaman çocukları için kredi çekebildiklerini, eğitim masraflarını karşılayabildiklerini, ev almalarına yardım edebildiklerini ifade etmektedir. Ayrıca yaşlı kişilerin bakıma muhtaç olan eşlerine karşılıksız şekilde bakmaları, devletin sağlık ve kişisel bakım harcamalarını azaltabilmekte; torunlarının bakımını üstlenmeleri ise kızlarının ya da gelinlerinin iş gücü piyasasına dâhil olmalarını sağlayabilmektedir. Dolayısıyla özellikle modern toplumlarda daha çok tüketici olarak görülen yaşlılar bir yandan devlet diğer yandan aile ve yakın çevrelerine maddi ve manevi katkılar sunabilmektedirler.

Özetle söylemek gerekirse geleneksel toplumlarda, özellikle ataerkil aile yapısı içerisinde yaşlılar ekonomik olarak oldukça güçlü bir pozisyona sahip olmuşlardır. Ancak sanayi toplumlarında kas gücüne duyulan ihtiyaç, gençleri daha önemli hale getirmiştir. Hızla değişen dünyada çağa uygun bilgi ve teknoloji temelli yeni mesleklerin ortaya çıkması daha çok gençlerin yararına olabilmektedir. Günümüz toplumlarında yaşlıların yeteneksiz, bilgisiz, yetersiz, sağlıksız olarak kabul edilmeleri onların iş bulmalarını zorlaştırmakta, yeni meslekler edinmelerini engellemektedir. Yaşlılık döneminde yaşanan sağlık problemleri, duyu organlarının işlevlerini kaybetmesi gibi faktörler de onların iş yaşamına dâhil olmalarını engelleyebilmektedir. Kronolojik yaşa bağlı olarak kişilerin işe alınması ya da işten çıkarılmaları toplumsal eşitsizliklere davetiye çıkarabilmektedir. Yaşlılık kronolojik olduğu kadar biyolojik, psikolojik ve toplumsaldir. Bu nedenle sadece kronolojik yaş dikkate alınarak yaşlıların iş yaşamından dışlanmaları, yaşlıların yoksulluk başta olmak üzere çeşitli sorunlar yaşamalarına yol açabilmektedir. Ayrıca geçmiş dönemlerde kayıt dışı çalışan kişiler, düşük primle çalışanlar, yaşlılık döneminde yoksullaşabilmektedirler. Emeklilik döneminde gelir düzeyinin düşmesi de yaşlıların yoksullaşmasını beraberinde getirebilmektedir. Yoksulluk etnik azınlık grubu dâhil yaşlılar, yaşlı kadınlar gibi faktörler de göz önünde bulundurulduğunda kaçınılmaz olabilmektedir.

Sağlıkta Eşitsizlikler

Sağlıkta eşitsizlikler cinsiyet, gelir, eğitim düzeyi, meslek, etnik köken, kentsel ya da kırsal bölgelerde yaşam gibi çeşitli etkenlere bağlı olarak açıklanabilir. Söz konusu etkenlerden biri de yaşa bağlı eşitsizliklerdir. Sağlıkta eşitsizlikler her yaşta görülebilmektedir. Ancak yaşlılık döneminde yaşanan eşitsizlikler büyük önem taşımaktadır. Yaşlılık dönemindeki sağlık eşitsizlikleri, toplumsal eşitsizliklere neden olan faktörlere göre açıklanabilir. Gün (2019, s. 132) yaşlıların geçmişten getirdikleri sosyoekonomik eşitsizliklerin, yaşlılık döneminde ortaya çıkan fonksiyonel kayıpların, meslek kayıplarının, sağlık açısından dezavantajlı olmalarına davetiye çıkardığını ifade etmektedir. Ona göre yaşlılık döneminde ortaya çıkan eşitsizlikler ileri yaşa sahip olma, kadın olma, eğitim düzeyinin düşük olması, yoksulluk, kronik hastalığa sahip olma gibi etkenlere bağlı olarak artış göstermektedir.

Yaşlılık döneminde kronik hastalıklara daha fazla oranda rastlanmaktadır. Tedavi için sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanılması, önerilen ilaçların kullanılması, diyet gibi uygulamaların yapılması gerekebilmektedir. Tüm bu uygulamalar için ise sosyal güvenceye, bilgiye ve gelire sahip olmak önem taşımaktadır. Yaşlıların sağlık ve hastalık konusunda az bilgiye sahip olmaları, yoksul olmaları onların yeterince sağlık hizmeti almalarını engelleyebilmektedir. Günümüzde okuryazar olmayan yaşlılar bulunmaktadır ve bu yaşlılar sağlık hizmetlerine

erişim, hekim ile iletişim kurma, tedaviyi etkin bir şekilde sürdürme ile ilgili çeşitli sorunlar yaşayabilmektedirler. Aynı zamanda yaşlıların daha az düzeyde sosyal güvenceye sahip olmaları, sağlık hizmetlerine erişimlerini engelleyebilmektedir.

Dünya üzerinde birçok ülkede yaşam beklentisi 60 yaşın üzerine çıkmasına rağmen, bazı ülkelerde yaşlıların sağlık maliyetlerini karşılama konusunda çeşitli sınırlamalar getirilmesi (Jabbari, 2020, s. 21) sağlık eşitsizliklerini beraberinde getirmektedir. Böyle bir durumda ekonomik güce yeterince sahip olmayan yaşlıların, sağlık giderleri için fazladan harcama yapmaları gerekmektedir. Ayrıca yoksul bireyler kronik hastalıklara daha fazla yakalanırlarken, kronik hastalığa sahip bireylerde daha fazla yoksullaşabilmektedirler.

Özdemir ve Bilgili'ye göre (2014, s. 129) yaşlıların sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanmalarına engel olan faktörlerden biri ayrımcılıktır. Sağlık personelinin yaşlılara yönelik önyargıları, yaşlılık algıları, değerleri, inançları yaşlılara karşı ayrımcı bir tutum takınmalarına neden olabilmektedir. Sağlık personeli zaman zaman yaşlılarda görülen hastalıkları yaşlılık durumuna bağlayabilmekte, yaşlı hastalarla uğraşmanın vakit kaybına neden olduğunu düşünerek genç hastaları tedavi etmeyi, ya da onlara daha çok zaman ayırmayı tercih edebilmektedirler. Bu durum yaşlı kişilerin tedavi süreçlerini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Naldan ve arkadaşları (2018) yoğun bakım ünitelerinde çalışan sağlık personelinin yaşlılığa ilişkin ayrımcı tutumlarını değerlendirmeye yönelik bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışmada son yıllarda sağlık bakım hizmetlerinin sunulduğu alanlarda yaşlılara yönelik ayrımcılık yapıldığına dair görüşün tersine, yoğun bakım ünitesinde çalışan doktor ve hemşirelerin yaşlılara yönelik olumlu tutumlarının olduğu ifade edilmiştir. Çalışmada yaşamının hiçbir döneminde bir yaşlı ile aynı evde yaşamayan sağlık çalışanları, yaşlılara yönelik daha fazla oranda olumsuz tutum sergilemektedir. Ayrıca çalışmaya katılanların dörtte biri yaşlı hastalara yapılan tedavi ya da işlemlerle ilgili bilgi verirken onlarla daha az vakit geçirdiklerini ifade etmişlerdir. Söz konusu ayrımcılığın ortadan kaldırılması için sağlık personeline yönelik çeşitli eğitimlerin verilmesi önerilebilir.

Guzman ve arkadaşları (2012, s. 37) sağlıklı olmak ve esenlik içerisinde yaşlılığa ulaşmak için sağlıklı yaşam tarzının benimsenmesi gerektiğini dile getirmektedir. Ona göre iyi bir sağlık bireysel olarak hayati olduğu gibi, nüfusun genel sağlık düzeyi ekonomik büyüme ve toplumların gelişmesi için son derece önemlidir. Bu nedenle toplumdaki tüm bireylerin sağlık hizmetlerine erişmelerinin önündeki engeller tespit edilerek, söz konusu engellere yönelik tedbirler alınmalıdır.

Yaşlılar genel olarak sağlık eşitsizliklerine maruz kalabilmektedirler. Ancak yaşlılar içinde bazı dezavantajlı gruplar bulunmaktadır. Örneğin kadınların erkeklere göre daha uzun süre yaşamaları, daha çok sağlık problemi yaşamalarına neden olabilmektedir. Kadın olmanın yanı sıra etnik azınlık grupta bulunmak, ileri yaşta olmak, sosyal yalıtıma maruz kalmak gibi faktörler de yaşlıların sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanmalarını engelleyebilmektedir.

Genel olarak söylemek gerekirse eğitim, gelir, cinsiyet, yaş gibi faktörlere bağlı olan eşitsizlikler sağlık eşitsizliklerini beraberinde getirebilmektedir. Yaşlıların yoksul olmaları, eğitim düzeylerinin düşük olması, sosyal güvenceden mahrum olmaları, sağlık konusunda yeterli bilgiye sahip olmamaları, sosyal sermayelerinin yeterli olmayışı gibi faktörler sağlık statülerinin düşmesine, sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının azalmasına, sağlık hizmetlerine erişimde engellerle karşılaşmalarına yol açabilmektedir. Yaşlılık dönemindeki sağlık eşitsizlikleri ile mücadele edilmesi için, öncelikle gelir, eğitim, cinsiyet eşitsizlikleri gibi etkenler göz önünde tutularak dezavantajlı gruplara yönelik çeşitli sosyal politikalar üretilmelidir.

Yönetim – Otoritede Eşitsizlikler

Geçmişten günümüze kadar kişiler arasında otorite, siyasal güç, yönetim gibi faktörlere bağlı olarak birtakım eşitsizlikler var olmuştur. Söz konusu eşitsizlikler cinsiyet, eğitim, gelir gibi çeşitli unsurların yanı sıra yaşa göre de değişebilmektedir. Kimi zaman yaşlılar yönetim ve otorite bağlamında güce sahiplerken kimi zaman gençler daha çok güce sahip olmuşlardır. Yaşlıların sahip oldukları bilgi, tecrübe gibi faktörlerin yanı sıra toplumlarda yaşlılara verilen değer ve önem de toplum içindeki konumlarını belirleyebilmektedir. Kişilerin yönetici konumda bulunmaları üst toplumsal tabakada olmalarını beraberinde getirebilmektedir.

Yaşlılık dönemini yönetim ve otorite bağlamında ele alan çalışmalarda daha çok geleneksel ve modern toplumlardaki farklılıklara odaklanılmaktadır. Geleneksel toplumlarda yaşlılar bilgi, görgü, tecrübe, gelenek gibi unsurların taşıyıcıları oldukları için buldukları toplumların yöneticisi olmuşlardır. Gerontokrasi (yaşlı yönetimi) ilk olarak ailelerde ortaya çıkmış, daha sonra kabile, klan, aşiret gibi toplumsal yapılara yayılmış, zamanla devlet yönetimlerinde de yaşlılar kendilerini kabul ettirmişlerdir (Önder, 2013, s. 271).

Önder'e göre (2013, s. 272) modern öncesi dönemde yaşlılık hikmete, tecrübeye, sırta, gizeme, kutsala dair bilmeyi içerirken, modern dönemlerde yaşlılar işe yaramaz ve atıl olarak görülmeye başlanmışlardır. İlerleme modern düşüncede oldukça önemli kavramlardır. İlerleme düşüncesine göre geriye bakmadan gelişme gösterilmelidir. Bu nedenle geride olan yaşlılar zamanla gözden düşmüşlerdir. Modern dönemlerde gerontokrasi muhafazakâr, statükocu ve değişimi engelleyici bir unsur olarak kabul edilerek eleştirilere maruz kalmış ve özellikle 19 ve 20. yüzyıllarda gençler politik bir aktör olarak karşımıza çıkmışlardır. Güngör ise (2020, s. 315) gerontokrasiye hemen hemen tüm ülkelerde rastlandığını ifade etmektedir. Ancak gerontokrasi ile birlikte demokratik yönetim anlayışında sapsmalar ortaya çıkabildiği için zaman zaman eleştirilere maruz kalabilmektedir. Ona göre bazı ülkelerde yaşlı siyasi ya da dini yöneticilerin yaşlılığa bağlı bazı hastalıklar, fizyolojik gerileme, bilişsel tahribat gibi problemlerle karşılaşmaları toplumu endişelendirmektedir.

Dünyada yaşlılar sadece siyasi ya da dini değil, ekonomik bağlamda da güce sahip olabilmektedirler. Güngör (2020, s. 315) küresel ekonomiye yön veren uluslararası ekonomik kurumların üst düzey yönetici pozisyonlarında yaşlıların olduğunu dile getirmektedir. Tabii ki bu pozisyonlarda bulunmak için bilgiye, deneyime ya da ekonomik güce sahip olmak gerekebilmektedir.

Günümüzde yaşanan sorunları dile getirmek, bunları çözmeye çalışmak için siyaset kurumu önem taşımaktadır. Ancak yaşlıların bu konuda dezavantajlı oldukları söylenebilir. İçli'ye göre (2016, s. 57) günümüz modern toplumlarında yaşlıların siyaset kurumunda etkili olamayışlarının nedenlerinden bazıları yoksul, eğitimsiz, düşük gelirli olmalarıdır. Söz konusu faktörler yaşlıların statülerini düşürdüğü için kendi haklarını yeterince savunamamakta, durumlarını iyileştirmek için siyasete etki edememektedirler. Fakat gelişmiş toplumlarda yaşlıların sosyoekonomik seviyelerinin, eğitim düzeylerinin daha yüksek oluşu, hakları için mücadele etmelerine yol açabilmektedir.

Günümüzde bir taraftan toplumsal yaşlanma giderek artmakta, diğer taraftan yaşlıların niteliğinde birtakım değişiklikler yaşanmaktadır. Örneğin geleceğin yaşlıları günümüz yaşlılarından eğitim konusunda daha çok avantaja sahip olacaklardır. Bu durum siyasi açıdan yaşlıların lehine olabilir. Ayrıca Önder'e göre (2013, s. 272) dünyanın yaşlanmasına paralel olarak seçmenlerin de yaşlanmasıyla yaşlıların siyaset ve yönetim üzerinde önemleri daha çok artacaktır.

Genel olarak yaşlılık ile yönetim ve otorite arasındaki ilişkiye bakıldığında modern öncesi dönemlerde yaşlıların aileleri ve toplum içerisinde söz hakkına sahip oldukları söylenebilir. Bu toplumlarda yaşlılar bilgi, tecrübe gibi birtakım birikimlere sahip oldukları için yönetici konumuna sahip olmuşlardır. Ancak modern toplumlarda yaşlıların sahip oldukları bilgilerin yetersiz, işe yaramaz olarak kabul edilmesi otoritelerini ve yönetici konumlarını kaybetmelerine yol açmıştır. Günümüzde yaşlıların gençlere göre eğitim düzeylerinin düşük oluşu, yoksul olmaları, onların otoritelerinin zayıflamasını, hatta yok olmasını beraberinde getirmiştir. Ancak iyi bir gelire ya da eğitime sahip olan yaşlılar yönetici rollerini sürdürdükleri gibi siyasete katılım konusunda da aktif olabilmektedirler.

Statü- İtibarda Eşitsizlikler

Statü kavramı kökenini Latince'deki "standing" (konum) sözcüğünden almaktadır. En basit anlamı ile statü kişilerin toplum içerisindeki konularına işaret etmektedir. Toplumlar statü konuları hiyerarşik açıdan ayrıcalık ve saygınlığa göre derecelendirilmektedir. Kişilerin ırk, cinsiyet, yaş gibi özelliklerinde denetimlerin çok az olduğu ya da hiç olmadığı verilmiş statülerin yanı sıra kazanılmış statüleri de bulunmaktadır. Verilmiş statüler geleneksel toplumlarda; kazanılmış statüler ise modern toplumlarda daha yaygındır (Turner, 2000, s. 14). Toplumlar statüleri eğitim düzeyi, cinsiyet, meslek, gelir düzeyi gibi etkenlere göre belirlenebilmektedir. Aynı zamanda geçmişten günümüze kadar statü ile kişilerin yaşları arasında da bir ilişki olduğu söylenebilir.

Yaşlılık dönemindeki statü ve itibar ile ilgili çalışmalarda genel olarak geleneksel ve modern toplum yapısındaki farklılıklara odaklanılmaktadır. Geleneksel toplumlara göre modern toplumlarda yaşlıların statü ve itibarlarında düşüş yaşanmaktadır. Söz konusu düşüşün nedenleri aile yapısında ortaya çıkan değişim, yaşlı yoksulluğu, eğitimsizlik, kentleşme, bağımlılık, iş yaşamından uzaklaşma gibi bazı etkenlere dayandırılmaktadır.

Ceylan'a göre (2018, s. 508, 510) modernleşme ve küreselleşme süreçleri ile yaşlılara yönelik tutumların ve algıların değişmesine paralel olarak yaşlıların konumları da farklılaşmıştır. Modern toplumların toplumsal yaşlanma sürecine girmeleriyle yaşlılık olgusu toplum-daki tüm kesimleri etkileyen sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu toplumlarda yaşlıların sağlık, bakım, sosyal hizmet, sosyal güvenlik gibi alanları maliyetleri bulunmakta. Modern toplum yapısında yaşlanma ve yaşlılık konuları aile sorumluluğundan çıkarılarak devletin sorumluluğuna alınması, yaşlının aile içerisindeki statüsünün azalmasını beraberinde getirmiştir.

Modern toplumlarda bireylerin statülerini korumaları için çalışma hayatı içerisinde bulunmaları ve üretim sürecine dahil olmaları son derece önemlidir. İçli'ye göre (2016, s. 45) günümüzde yaşlılık döneminde çalışma yaşamının sona ermesi, geçmişte sahip olunan güç, konum ve saygınlığı yitirmesinin nedenlerindedir. Bireyler, yaşlarının ilerlemesine bağlı olarak gelir düzeylerinde önemli kayıplar yaşayabilmektedirler. Özellikle emeklilik dönemine geçişle gelirin azalması, statü ve prestij kaybına neden olabilmektedir (Şentürk, 2018, s. 106). Canatan'a göre (2016, s. 330) Avrupa toplumlarında çalışma hayatına sahip olmak toplumsal yaşamın temel etkinliği ve sosyal statü anlamına gelebilmektedir. Bu nedenle emeklilik dönemine giren bireyler bir yandan sosyal çevrelerinden kopmakta, diğer yandan toplumsal statülerini kaybedebilmektedirler.

Kalınkara (2016, s. 67) günümüz toplumlarında yaşlıların toplumsal statüsünün düşüşünü, yaşlılığın bağımlılığı çağrıştırmasına bağlamaktadır. Tufan'a göre (2016, s. 111) de yaşlılık döneminde bağımlılığın artması yaşlıların saygınlığını azaltmaktadır. Ancak saygınlık ve saygıyı bedensel güce sahip olma yerine hakları elinde bulundurma açısından bakıldığında durum değişebilmektedir. Örneğin mala ve mülke sahip olan yaşlılar bedensel olarak güç kaybına maruz kalsalar da saygınlıklarını sürdürebilirler. Yaşlı kişilerin mülke sahip olmaları, hakka sahip olmalarını beraberinde getirmektedir. Böylelikle mülke sahip olan yaşlılar üretici, sahip olmayanlar ise tüketici olarak kabul edilebilirler.

Yaşlıların statü ve itibarlarının yaşadıkları yerleşim birimine göre değişebileceğini dile getirilen çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin İçli'ye göre (2016, s. 45) kırsal bölgelerde yaşlılar daha çok aileleri ile birlikte yaşamaktadırlar. Özellikle geleneksel geniş ailelerde yaşlıların aile içerisinde söz hakkına sahip olmaları prestijlerini korumalarına neden olabilir. Ancak kentlerde çekirdek ailenin yaygın olması, yoksulluk, eğitimsizlik gibi faktörler yaşlıların statülerini düşürebilmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde yaşlıların statüsünün giderek düştüğü birçok çalışmada dile getirilmektedir. Bu konudaki çalışmalardan biri de 2008 yılında yapılan "Avrupa Sosyal Araştırması" dır. Çalışmada çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşayan yaşlıların konumları ile ilgili ilginç sonuçlar ortaya konulmuştur. Avrupa Sosyal Araştırmasında bireylere, farklı yaş gruplarının sosyal konumları ile ilgili çeşitli sorular sorulmuştur. 25 farklı ülkede yapılan çalışmanın sonuçlarına göre genç ve yaşlıların statüsü birbirine yakın düzeyde algılanırken, orta yaş grubu daha yüksek statülü olarak algılanmaktadır. Türkiye örneğine bakıldığında yaşlıdan genç gruplara doğru gidildikçe statünün yükseldiği görülmektedir. Araştırma yapılan ülkelere ait verilere bakıldığında yaşlı nüfusun az olduğu ülkelerde yaşlılar düşük statülü; yaşlı nüfusun fazla olduğu ülkelerde ise yüksek statülü olarak algılanmaktadır. Araştırmada yaşlılar bir taraftan yüksek ahlak sahibi, saygın ve dostça görülürken, diğer taraftan az beceriye sahip kişiler olarak görülebilmektedirler. Türkiye'de ise yaşlılar yüksek ahlak sahibi, saygın ve dostça görülürken, daha az oranda yetenekli ve becerikli olarak görülmektedirler (Canatan, 2016, s. 334-337).

Canatan (2016, s. 339) Avrupa sosyal araştırmasında yaşlıların düşük statülü olarak görülmesi bakımından büyük kent, kasaba ve köylerde belirgin bir farklılığın bulunmadığını ifade etmektedir. Araştırmada ülkelere göre bir değerlendirme yapıldığında köylerde yaşlıların daha düşük statüye sahip oldukları yönündeki inancın daha yaygın olduğu dile getirilmektedir. Türkiye'de ise büyük kentlerde yaşayan kişiler yaşlıların düşük statüye sahip olduklarını daha fazla oranda ifade etmişlerdir. Büyük şehirlerde yaşlıların tüketici olarak kabul edilmeleri ve sosyoekonomik seviyelerinin düşük olması böyle bir görüşün ortaya çıkmasına neden olabilir.

Toplumlar arasındaki kültürel farklılıklar, yaşlılara bakış açısını, yaşlı algısını, yaşlıların konumunu belirleyebilmektedir. Genel olarak geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına geçişle birlikte yaşlıların statülerinin ve itibarlarının azaldığı ifade edilmektedir. Ancak yapılan kimi çalışmalar bu düşüncenin çok da yaygın olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla yaşlılık dönemindeki statü ve itibarın değişimi ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılabilir.

Kültürel Sermaye Bağlamında Eşitsizlikler

Ekonomik sermayenin yanı sıra kültürel sermaye de toplumsal eşitsizliğe neden olan unsurlardandır (Arun, 2009, s. 79). Bourdieu, günümüz toplumlarında toplumsal sınıfların belirlenmesinde yaşam tarzının, tüketimin, zevklerin, hobilerin, boş zaman etkinliklerinin önemli etkenler olduğunu ifade etmektedir. Ekonomik sermayenin yanı sıra sosyal sermaye, kültürel sermaye ve simgesel sermayenin eski sınıf analizlerinde kullanılan meslek, gelir ve eğitim değişkenlerinin yerini alması gerektiğini savunmaktadır. Bourdieu'ya göre bireyler miras ya da gelir yolu ile ekonomik sermayeye; okulda ya da okul dışında elde edebildikleri kültürel sermayeye; çevreleri ile ilişkiler sağlayan, bir gruba ait olmayı içeren sosyal sermayeye sahip olabilmektedirler (Ünal, 2011, s. 75, 77). Bireylerin sosyalizasyon sürecinde öğrenmelerine dayalı olarak ortaya çıkan kazanımlar kültürel sermayelerini artırmaktadır. Bireyler konuşurken, seçim yaparken, eylemde bulunurken sosyal sınıflarının özelliklerini yansıtmaktadırlar (Görgün Baran, 2008, s. 89).

Kültürel sermaye okuldan ya da okul dışından elde edilebilir. Eğitim düzeyi, yabancı dil bilme düzeyi, yaşam imkânları, eğitime- kursa katılım imkânları, yaşanan yer potansiyel kültürel sermayeye işaret etmektedir. Politik faaliyetlere katılım, gönüllü işlere katılım ve sosyal ağ kurma düzeyi ise gerçekleşmiş kültürel sermayeyi göstermektedir (Arun, 2009, s. 83). Kültürel sermaye sınıf, eğitim düzeyi, cinsiyet gibi etkenlerin yanı sıra yaş faktörüne göre de değişebilmektedir.

Yaşlılık ve kültürel sermaye arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalarda genel olarak yaşlıların kültürel sermaye düzeyi, ekonomik sermaye ile kültürel sermaye arasındaki ilişki, kültürel sermayenin azalmasına neden olan faktörler, kültürel sermayeye sahip olma bakımından avantajlı ve dezavantajlı yaşlı gruplar gibi çeşitli konular ele alınmaktadır. Yapılan çalışmaların bazılarında kültürel sermaye ile iş yaşamı arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. Gün'e göre (2019, s. 139) insanlar çalıştıkları dönemlerde mesleklerine göre bazı sosyal grupların içerisinde bulunabilmektedirler, ancak çalışma yaşamları son bulduğunda çevreleri ile ilişkileri giderek azalabilir. Dolayısıyla meslek sahibi olan bireylerin emeklilik döneminden sonra kültürel sermayelerinin azalması öngörülebilir. Ancak bu durum toplumdan topluma değişebilmektedir. Örneğin Batı toplumlarında iş yaşamı biten yaşlıların sosyal ilişkileri giderek azalırken, ülkemizde akrabalık ilişkileri artabilmektedir. Ya da yoğun iş yaşamından sosyal ilişkilerine yeteri kadar zaman ayıramayan kişiler, emeklilik dönemlerinde sosyal ilişkilerinde daha aktif hale gelebilirler.

Emeklilik dönemi sosyal ilişkilere zaman ayırma bakımından avantaj sağlayabilmektedir. Ancak sosyal olarak yalıtılmış, gelir düzeyi düşük, bağımlılık düzeyi yüksek, önemli sağlık sorunları yaşayan yaşlıların dezavantajlı oldukları ifade edilebilir. Bu nedenle yaşlılık ile kültürel sermaye arasındaki ilişki toplumsal, kültürel ve bireysel farklılıklara göre açıklanabilir. Yaşlıların genel olarak eğitim düzeyleri düşük, yabancı dil bilme oranları düşük, eğitimlere katılma imkânları az ve yaşam imkânları düşük olduğu için kültürel sermayelerinin daha zayıf olacağı öngörülebilir. Ancak yaşlılar heterojen bir grup oldukları için genellemelerden kaçınmak gerekmektedir. Çünkü eğitim ve gelir düzeyleri yüksek, sağlıklı yaşlılar kültürel sermayelerini artırma potansiyeli taşıyabilmektedirler.

Şentürk'e göre (2018, s. 194, 195) günümüzde eğitim düzeyi yüksek, kentli, sağlıklı, yüksek gelirli yaşlılar vakitlerini seyahat etmekle, kültürel aktivitelere, gönüllü etkinliklere katılmakla geçirebilmektedirler. Özellikle 2. Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan kuşağın yaşlılığı "yeni yaşlılık" olarak nitelendirilmektedir. Amerika merkezli olan bu kuşak, önce Avrupa'yı etkisi altına almış, ardından kitle iletişim araçları vasıtasıyla tüm dünyayı etkilemeye başlamıştır. Dolayısıyla yeni yaşlılığın küreselleşme ile birlikte birçok toplumu etkileyeceği ifade edebilir. Ancak Arun'un (2009) Türkiye'de yaşlı bireyler arasındaki kültürel sermaye dağılımına ilişkin çalışmasında yaş arttıkça kültürel sermayenin azaldığı görülmektedir. Arun'un yaptığı çalışmaya göre araştırmaya katılan yaşlıların büyük çoğunluğunun (%80,3) kültürel sermayesi düşük ya da çok düşük düzeydedir. 15 yıl sonra yaşlı olacak kesimde bu oran %67,5 iken; 30 yıl sonraki yaşlılarda oran %51,6'dır. 15 yıl sonraki yaşlıların sadece üçte biri ve bugünün yaşlılarının beşte biri orta düzeyde kültürel sermayeye sahiptirler. Sınıfsal konum yükseldikçe ekonomik ve kültürel sermaye artabilmektedir. Aynı zamanda kendi hesabına çalışan yaşlıların kültürel sermayesi ilmi meslek sahibi olanlara göre daha yüksek düzeyde iken; ilmi meslek sahiplerinin ekonomik sermaye düzeyleri daha yüksektir.

Yaşlıların kültürel sermayeye sahip olmaları onların kendilerini geliştirmelerine, sosyal ilişkilerini artırmalarına, yalnızlıklarını azaltmalarına, yaşamdan daha çok doyum sağlamalarına neden olabilir. Bu nedenle İçli (2016, s. 55) yaşlıların kültürel sermayelerini artırmaları için bazı öneriler sunmaktadır. Ona göre yaşlılık döneminde gönüllü kuruluşlarda faaliyet gösterme, emeklilik sonrasında yaşanan işe yaramazlık duygusunu azaltabilir. Gönüllü kuruluşlarda çalışma yaşlı kişinin yeni roller ve statüler kazanmasına neden olabilir. Dolayısıyla yaşlı bireylerin bu tür faaliyetlere katılmaları teşvik edilerek, sahip oldukları sosyal ve kültürel sermayeleri topluma yeniden kazandırılmalıdır.

Genel olarak söylemek gerekirse yaşlılık döneminde yaşam imkânlarının azalması, sağlığın kötüleşmesi, gelirin azalması, emeklilik gibi faktörler kültürel sermayenin azalmasına sebep olabilmektedir. Yaşlıların gelirlerinin artırılması, emeklilik dönemlerinden sonra gönüllü faaliyetlere katılmalarının desteklenmesi, yaşlılara yönelik çeşitli kursların açılması gibi etkenlerin hem yaşlılar hem de toplum açısından olumlu sonuçlar ortaya çıkarabilir.

Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri

Geçmişten günümüze kadar kadın ve erkekler arasında çeşitli toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri var olmuştur. Eşitsizlikler toplumun yapısı, kültürel özellikleri, bireylerin eğitim ve gelir düzeyi, meslek, kentte ya da kırdan yaşam, yaş gibi etkenlere bağlı olarak değişebilmektedir. Özellikle toplumun yaşlanması ile yaşlılar birtakım sorunlarla karşılaşmaya başlamışlardır. Ancak bu süreçte kadınların erkeklere göre çok daha dezavantajlı oldukları söylenebilir. Yaşlı kadın ve erkeklerin arasındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile ilgili yapılan çalışmalarda kadınların eğitim düzeylerinin düşük olması, çalışma hayatının içinde yeteri kadar var olamamaları, bakım verici rollerinin bulunması,

sağlık güvencesinden yoksun olmaları gibi çeşitli etkenlere odaklanılmaktadır. Yaşlılık öncesi dönemde toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine maruz kalan kadınlar, yaşlılık döneminde eşitsizliğin etkilerini çok daha fazla hissedebilmektedirler.

Dünya üzerindeki hemen hemen tüm toplumlarda kadınlar erkeklere göre daha uzun süre yaşamaktadırlar. TÜİK'in verilerine göre ülkemizde (2022) 2021 yılında yaşlı nüfusun %44,3'ünü erkekler, %55,7'sini ise kadınlar oluşturmaktadır. Kadınların erkeklerden daha uzun süre yaşamalarının ardında biyolojik, psikolojik ve sosyo-kültürel faktörler rol oynamaktadır. Günümüz toplumlarında uzun süre yaşamak bir ideal olarak görülebilmektedir. Ancak kimi zaman uzun süre yaşam daha fazla hastalık, sosyal yaşamdan uzaklaşma, yalnızlık, bağımlılık, yoksulluk anlamına gelebilmektedir. Dolayısıyla erkeklerden daha uzun süre yaşayan kadınlar daha çok sorunla karşılaşabilmektedirler.

Yaşlı kadın ve erkeklerin arasındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini toplumsal cinsiyet rolleri ile açıklayan çeşitli çalışmalar (Buz, 2015a; Giddens, 2012, s. 231) söz konusudur. Bu çalışmalara göre kadınların bakım verme rolü erkeklere göre daha fazladır. Bu nedenle kadınlar ücretli bir işe erişimde dezavantajlı olabilmektedirler. Özellikle geleneksel toplumlarda kadınların aile içindeki bakıma muhtaç kişilere bakmaları, iş yaşamına dahil olmamalarına ya da iş yaşamını bırakmalarına neden olabilmektedir. Kadınların bakım verici rolü sadece kadınların iş yaşamını değil kimi zaman eğitim hayatını da etkileyebilmektedir. Eğitim ve çalışma bağlamında dezavantajlı olan kadınlar ilerleyen yaşlarda eşitsizlikle ilgili sorunları daha çok yaşayabilmektedirler.

Karedeniz ve Öztepe'ye göre (2013, s. 92) kadınların çalışma hayatına dâhil olamamaları, çalışma hayatlarının kesintiye uğraması nedeni ile emeklilik dönemlerinde daha az tazminat almaları; kadınların eğitim, toprak ve mülkiyete daha az sahip olmaları ekonomik eşitsizlikleri beraberinde getirebilmektedir. Aynı zamanda kadınların tarım sektöründe ücretsiz olarak çalışmaları, köyden kente göç eden kadınların çoğunlukla çalışmaya ilişkin engellerle karşılaşmaları, çalışmak zorunda kalan ve düşük eğitim seviyesine sahip olan kadınların gündelik, güvencesiz işlerde çalışmaları yaşlılık döneminde yoksulluğa yol açabilmektedir. Ayrıca Özen ve Özbek (2017, s. 553) gençliğin ve güzel görünümün daha ön planda olduğu çeşitli sektörlerde yaşları ilerledikçe kadınların iş bulma konusunda ayrımcılığa maruz kalabildiklerini ifade etmişlerdir.

TÜİK'in verilerine göre (2021) ülkemizde yaşlı nüfusun işgücüne katılma oranı %12'dir. 2019 yılında yaşlı erkek nüfusunun %20,1'i, yaşlı kadın nüfusunun %5,6'sı iş gücüne katılmıştır. 2019 yılında yaşlı yoksul erkeklerin oranı %12,1 iken kadınlarda bu oran %15,9'dur. Verilerden de anlaşılacağı üzere bir yandan yaşlılar ve gençler arasında ekonomik eşitsizlikler söz konusu iken diğer yandan yaşlı kadınların yaşlı erkeklere göre daha dezavantajlı oldukları ifade edilebilir.

Yaşlılık dönemindeki toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile kadınların medeni durumu arasında ilişki kuran çalışmalar da bulunmaktadır. Buz (2015a) eşlerini kaybeden ya da eşlerinden boşanan düzenli gelirden yoksun olan kadınların yoksulluk riskinin arttığını ifade etmektedir. Arun ve Karademir-Arun ise (2011, s. 1521) yaşlı kadınların eşlerini kaybetmelerinin ileri yaşlarda yaşlı kadınlar arasındaki eşitsizliğin derinleşmesine neden olacağını dile getirmişlerdir. Ayrıca kendilerine ait sosyal güvenceleri olmayan yaşlıların sağlık ve bakım hizmetleri genellikle çocuklarının sosyal güvenlikleri üzerinden karşılanmaktadır. Bu durum da yaşlıların bağımlılık düzeyini artırabilmektedir.

Toplumsal eşitsizlik bağlamında yaşlı kadınların yaşlı erkeklere göre daha dezavantajlı olmasının nedenlerinden biri de eğitim düzeyinden kaynaklanan eşitsizliklerdir. TÜİK'in (2021) verilerine göre 2019 yılında okuma yazma bilmeyen yaşlı erkeklerin oranı %5,4 iken yaşlı kadınlarda bu oran %26'dır. Veriye bakıldığında hemen hemen her dört yaşlı kadından birinin okuma yazma bilmediği görülmektedir. Kadınların eğitim düzeyinin düşüklüğü istihdam oranlarının azalmasına, sosyal güvenceden yoksun olmalarına, kültürel sermayelerinin azalmasına, bağımlılığın artmasına, yoksulluğa davetiye çıkarabilir. Dolayısıyla yaşlı kadınlara yönelik eğitim programları düzenlenmelidir.

Günümüz toplumlarında internete erişim ve internet kullanımı bilgiye erişim bağlamında büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Bu konuda gençlerin yaşlılara göre daha avantajlı oldukları söylenebilir. Ancak toplumsal cinsiyet bağlamında bakıldığında yaşlı kadınların erkeklere göre dezavantajlı oldukları görülmektedir. TÜİK'in verilerine göre (2022) 2021 yılında internet kullanan yaşlı erkeklerin oranı %40 iken, yaşlı kadınlarda bu oran sadece %25,9'dur. Yaşlı erkek ve kadınlar ekonomik olarak internete erişim problemi yaşayabilirler, aynı zamanda kadınların okur yazar olmamaları, internet kullanımını öğrenemeyecekleri yönündeki inançlar ya da önyargılar internet kullanımlarını azaltabilir. İnternet kullanımı bilgi edinme, sosyal yaşama dahil olma, yenilikleri takip edebilme adına oldukça yararlıdır. Bu nedenle toplumsal cinsiyet farklılıkları da göz önünde tutularak yaşlıların internet kullanımını artırıcı politikalar oluşturulabilir. İnternete erişme ve kullanmanın yanı sıra yaşlı kadınların yaşadıkları diğer problemlere ilişkin de sosyal politikaların oluşturulması gerekmektedir.

Sonuç

Toplumsal eşitsizlikler geçmişten günümüze kadar cinsiyet, eğitim, gelir, kırdan ya da kentte yaşam, meslek, mülke sahip olma, yaş gibi pek çok etkene bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Geçmişte yaşlı sayısının az olması, geleneksel toplum yapısının var olması gibi faktörler yaşlıların daha az sorunla karşılaşmalarına neden olmuştur. Ancak modernleşme, sanayileşme, bilimsel gelişmeler, köyden kente göç, aile yapısında ortaya çıkan değişimler gibi etkenler yaşlı oranını olduğu gibi yaşlıların yaşadıkları problemleri de artırmıştır.

Günümüzde toplumlara, kültürlere, bireysel faktörlere göre değişmekle birlikte yaşlılar ayrımcılık, sosyal yalıtım, yoksulluk, dışlanma, istismar ve ihmal gibi pek çok sorunla karşılaşabilmektedirler. Yaşlılık döneminde bireyler eğitim, ekonomi, sağlık alanlarında da çeşitli eşitsizlikler yaşayabilmektedirler. Söz konusu eşitsizlikler onların konumlarını, statülerini etkileyebilmektedir. Yaşlılar ekonomik sermayede olduğu kadar kültürel sermaye bağlamında da eşitsizliklerle karşılaşabilmektedirler. Yaşlıların maruz kaldıkları eşitsizliklerin cinsiyete göre de değiştiği ifade edilebilir.

Modern öncesi toplumlarda az sayıda yaşlının yaşamak için gerekli olan bilgiye ve deneyime sahip olmaları; bu bilgi ve deneyimleri genç nesle aktarmaları onların toplum içerisindeki konumlarını güçlendirmiştir. Modernleşme süreci ile okulda alınan eğitim önemli hale gelmiştir, dolayısıyla yaşlıların bilgisi işe yaramaz ve yetersiz olarak görülmeye başlanmıştır. Yaşlıların eğitim düzeyinin gençlere göre düşük olması iş bulma, meslek edinme, sosyal ilişkiler kurma gibi konularda zorluk ve ayrımcılık yaşamalarına neden olmuştur.

Günümüzde yaşam boyu eğitim anlayışı giderek gelişmektedir. Dolayısıyla yaşlılara yönelik çeşitli eğitim programları düzenlenmeli, yaşlılar bu eğitimlere katılmaya teşvik edilmelidir. Böylelikle yaşlıların yaşadıkları toplumsal sorunlar da azaltılabilir.

Yaşlılık döneminde yaşanan sorunlardan biri de ekonomik eşitsizliklere dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Yaşlıların yaşadıkları ekonomik eşitsizlikler hastalık, organlardaki işlev kayıpları, eğitimsizlik, yoksulluk, emekli maaşının düşük oluşu, iş ve sosyal güvenceden yoksun olma, yaşlılara yönelik ayrımcılık gibi pek çok faktöre bağlı olarak açıklanabilir. Yaşlılıkta bireysel farklılıklar önemlidir. Bu nedenle kronolojik yaştan bağımsız olarak sağlıklı olan, çalışmak isteyen yaşlıların desteklenmesi, mesleki eğitimlerin verilmesi, bu konuda yapılan ayrımcılıkların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Yaşlıların yoksulluklarını önleyici tedbirler de alınmalıdır. Bu amaçla emekli maaşları ve yaşlı aylıklarının miktarı artırılmalıdır.

Gelir düzeyi, meslek, cinsiyet, eğitim düzeyi, yaşanan yerleşim birimi, yaş gibi faktörlere bağlı olarak sağlık statüsünde, sağlıklı yaşam biçimi davranışlarında, sağlık hizmetlerine erişimde birtakım eşitsizlikler yaşanabilmektedir. Yaşlıların eğitim düzeylerinin düşük olması, yoksul olmaları, sosyal izolasyona maruz kalmaları, sosyal sermayelerinin az oluşu, sağlık çalışanlarının ayrımcı tutumları gibi birtakım faktörler sağlık alanında yaşanan eşitsizliklere davetiye çıkarmaktadır. Eşitsizliğe neden olan faktörlere yönelik önlemler alınması, sağlık alanında yaşanan eşitsizlikleri azaltılabilir.

Yaşlılık döneminde sağlığın kötüleşmesi, yaşam imkânlarının azalması, emeklilik, yoksulluk gibi faktörler kültürel sermayenin azalmasını da beraberinde getirebilmektedir. Yaşlıların gelirlerinin artırılması, gönüllü faaliyetlere katılmalarının sağlanması, onlara yönelik çeşitli faaliyetlerin planlanması ve yaşlıların bu faaliyetlere katılmalarının desteklenmesi gibi faktörler kültürel sermayelerini artırabilir. Aynı zamanda yaşlı kişilerin daha etkin hale gelmeleri, yeni beceriler kazanmaları için nesiller arası dayanışmanın varlığı son derece önemlidir.

Dünyada hemen hemen bütün toplumlarda kadınlar erkekler göre uzun süre yaşamaktadırlar. Ancak uzun süre yaşamaları çoğu zaman daha fazla problem yaşamalarına neden olabilmektedir. Yaşlı kadınların yaşlı erkekler göre eğitim seviyelerinin düşük olması, çalışma hayatının içinde var olmamaları, sosyal güvenceden yoksun olmaları gibi faktörler eşitsizliklere daha çok maruz kalmalarını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla yaşlılık döneminde yaşanan eşitsizlikler konusunda sosyal politikalar oluştururken cinsiyet faktörü göz önünde bulundurulmalıdır.

Yaşlılık döneminde yaşanan eşitsizliklerin çözümü için öncelikle toplumun yaşlandığını kabul etmek gerekmektedir. Sonrasında günümüzde yaşlıların çok farklı toplumsal problemleri olduğu, yaşanan problemlerin eğitim, gelir, meslek, cinsiyet, kentte ya da kırdaki yaşam gibi pek çok etkene göre değişebildiği göz önünde tutularak bu etkenlerle ilişkili sosyal politikaların oluşturulup uygulanması gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declares that they have no conflict of interest.

Funding: The author declares that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Arkan, Ü., & Taşdemir, E. (2008). Bilgi Toplumu ve İletişim: Bilginin Yayılması Sürecinde Kitle İletişim Araçları ve İnternet. *Selçuk İletişim*, 5(3), 67–80.
- Arun, Ö. (2009). Yaşlı Bireyin Türkiye Serüveni: Türkiye’de Yaşlı Bireyler Arasında Kültürel Sermaye Dağılımı. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 77–100.
- Arun, Ö., & Karademir-Arun, B. (2011). Türkiye’de Yaşlı Kadının En Büyük Sorunu: Dulluk. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(4), 1515–1527.
- Buz, S. (2015a). Toplumsal Cinsiyet ve Yoksulluk Odağında Yaşlılık Olgusu. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar e- Dergisi*. 12.
- Buz, S. (2015b). Yaşlı Bireylere Yönelik Yaş Ayrımcılığı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(53), 268–278. [CrossRef]
- Canatan, K. (2016). Çağdaş Toplumlarda ve Kültürlerde ‘Yaşlılık’ Algıları. In K. Canatan (Ed.) *Beden Sosyolojisi* (ss.325-344). Açılımkitap.
- Candaş, A., & Yılmaz, V. (2012). *Türkiye’de Eşitsizlikler*. Bilnet Matbaacılık.
- Ceylan, H. (2018). Kırgız Toplumunda Yaşlılık ve Yaşlının Sosyal Statüsü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(4), 507–519.
- Demirbilek, S. (2007). Yaşlılık ve Emeklilik İlişkisinin Sosyolojik Boyutu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Myo. Dergisi*, 10(1–2), 131–145.
- Demirbilek, T., & Öktem-Özgür, A. (2017). Gümüş Ekonomi ve Aktif Yaşlanma Bağlamında Yaşlı İstihdamı. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 10(1), 14–28.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji* (Y. H. C. Güzel, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Görgün-Baran, A. (2008). Yaşlılıkta Sosyalizasyon ve Yaşam Kalitesi. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 2, 86–97.
- Gültekin, M. (2020). Değişen Toplumda Eğitim ve Öğretmen Nitelikleri. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 10(1), 654–700.
- Gün, İ. (2019). Geriatri’de Sağlık Eşitsizlikleri. In Ü. Sevil & V. Bayram-Değer (Eds.), *Geriatrye Disiplinler Arası Yaklaşım*. (s.132-146).Güven Plus Grup A. Ş. Yayınları.
- Güngör, S. (2020). Ekonomi Yönetiminde ve Bireysel Finansal Kararlarda Gerontokrasi Eğilimi Var mı? *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24(2), 313–334.
- Guzman, J. M., Pawliczko, A., Beales, S., & Voelcker, I. (2012). *Overview of available policies and legislation, data, and research, and institutional arrangements relating to older persons- progress since Madrid*. United Nations Population Fund and HelpAge International.
- İçli, G. (2016). Sosyal Statü ve Rol Bağlamında Yaşlılık. In H. Ceylan (Ed.), *Yaşlılık Sosyolojisi*. (ss. 41-60).Nobel.

- Jabbari, A. (2020). *Yaşlılık Sosyolojisi İran'da Bir Alan Araştırması*. Astana Yayınları.
- Kalaycı, İ., & Özkul, M. (2017). Geleneksel Kalabilsem Modern Olabilsem: Modernleşme Sürecinde Yaşlılık Deneyimleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8(18), 90–110.
- Kalınkara, V. (2016). *Temel Gerontoloji Yaşlılık Bilimi* (Basım. 3). Nobel.
- Karadeniz, O., & Öztepe, N. D. (2013). Türkiye'de Yaşlı Yoksulluğu. *Çalışma ve Toplum*, 3, 77–102.
- Kemerlioğlu, E. (1996). *Toplumsal Tabakalaşma ve Hareketlilik*. Saray Kitabevleri.
- Kılavuz, M. A. (2002). Yetişkinlik ve Yaşlılık Döneminde Eğitim ve Din Eğitiminin Önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 59–72.
- Komşu, U. C. (2014). Yaşlılık, Yaşlı Nüfusun Sorunları ve Yetişkin Eğitimi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 370–389.
- Müftüler, H. G. (2018). Modern Toplumda Yaş ve Yaşlı Ayrımcılığı. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 181–214.
- Naldan, M. E., Kara, D., Soyalp, C., & Gürol, A. (2018). Yoğun Bakım Ünitelerinde Çalışan Sağlık Personelinin Yaşlılığa İlişkin Ayrımcı Tutumlarının Değerlendirilmesi. *Bakırköy Tıp Dergisi*, 14, 8–16.
- Önder, Ö. (2013). Gerontokrasi: Yaşlılar Yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 271–281.
- Özdemir, Ö., & Bilgili, N. (2014). Sağlık Hizmetlerinde Yaşlı Ayrımcılığı. *Gülhane Tıp Dergisi*, 56(2), 128–131.
- Özen, S., & Özbek, Ç. (2017). Çalışma Yaşamında Yaşlılık: Yaşlı Çalışanlar ve İnsan Kaynakları Uygulamaları. *Çalışma ve Toplum*, 2, 547–572.
- Şentürk, Ü. (2018). *Yaşlılık Sosyolojisi*. Dora.
- Tufan, İ. (2016). *Antik Çağ'dan Günümüze Yaşlılık ve Yaşlanma* (2. Basım). Nobel
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). *İstatistiklerle Yaşlılar 2021*, Sayı, 45636. Haber Bülteni.
- Turner, B. S. (2000). *Statü* (K. İnan, Çev.). Doruk Yayımcılık.
- Ünal, A. Z. (2011). *Toplumda Tabakalaşma ve Hareketlilik*. Birleşik Yayınevi.

Muhacir Kavramının Kur'an'daki Kullanımı

The Use of the Concept of Muhajir in the Qur'an

Nermin KÖKSAL

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı,
Erzurum, Türkiye

ABSTRACT

The derivatives of the trio verb “ha-ja-ra” have been used in the Qur'an. One of these is muhajarat, meaning “migrating, emigration” in the form of Mufa'ala; and another one from the same root is termed as “muhajir” in the form of perpetrator noun (ism-i fail), which means “migrating, going from one town to another, leaving one's place.”

In our study, we tried to detect the meanings of the concept of Muhajir in terms of the place of emigration in the Qur'an; the difficulties and troubles the immigrants experienced; and, how the patience and sincerity they showed toward them were met by Allah by what they promised in this world and the hereafter.

In this article, we mentioned that emigration, which is the most important quality among believers after faith, is also a test for believers and that tolerance, altruism, and submission to them stand out in the Qur'an, leaving worldly desires behind. We have referred to a number of legal regulations that emigrated to the functions of the Muhajir-Ansar brotherhood in forming the state. We also drew attention to the fact that there were immigrant prophets who were ordered to emigrate before Muhammad. In addition, we tried to determine that, according to the Qur'an, despite all the difficulties, migration was an opportunity to exist together and to form a state.

Keywords: Ansar, Medina, migration, muhajir, Qur'an

Giriş

Tarih geçmişte yaşanan olayları incelerken en doğru bilgiye ulaşmayı esas alır. Nas doğru bilgiyi vermesi açısından en önemli isnaddir. Kur'an, doğru bilgi kaynaklarının en başında gelir. Diğer bir ifadeyle Kur'an tarihi vakaları anlamada, değerlendirmede ve ispat etmede en önemli referanstır.

Hicreti geçmişin muhasebesi, geleceğin inşası olarak düşünürsek, Kur'an'daki kullanımının bize rehber olacağını söyleyebiliriz. Hicret bir olgu olarak bizi ilgilendirirken, hicreti bizzat yaşayan asrı saâdet muhâcirleri ise istikameti belirlememizde en büyük desteği sunacaktır. Zira hicret, İslam tarihinde pek çok yönden bir dönüm noktası olmuştur. Hicret yeni bir tarihi başlangıcı ifade etmiş ve bir takvim başlangıcı sayılarak sonraki Müslümanların adeta bir pusulası olmuştur. Muhâcirler ise sonraki dönemlerde yaşayan Müslümanlara model insan olmuşlardır. Hicret, tarihi olarak yeni bir başlangıcı ifade ederken Hicri takvimin esas alınması Müslümanların yönünü belirlemede bir pusula gibi kendisini göstermiş aynı şekilde hicreti yaşayan Muhâcirler ise İslam tarihinin her alanında mükteda bih niteliğini taşıyarak daha sonraki dönemlerde model insan ve numune-i timsal olarak hep kendilerine müracaat edilmiştir. Dolayısıyla hicreti gerçekleştiren Muhâcirler bu değişimde önemli rolleri olan mihenk taşlarıdır. Kur'an Muhâcirlerin yaşadıkları sıkıntıları ve onların özverilerini tasvir edip Muhâcirler hakkında bizim doğru bilgiye ulaşmamızı sağlamıştır. Bu bilgilerin daha iyi anlaşılması için ayetlerin nüzul sebeplerine müracaat etmemizin ehemmiyeti anlaşılmıştır.

Genel bir ifadeyle muhâcir kavramının Kur'an'daki kullanımı bizim çalışmamızın doğrudan serlevhası olsa da “muhâceret”i içeren diğer kavramların da dolaylı olarak bizi ilgilendirdiği kuşku götürmez bir gerçektir.

Bu sebeple çalışmamızda muhâcir kavramının kök anlamları, Muhâcirleri ilgilendiren dolaylı ifadeleri ve Kur'an'da doğrudan kullanılan muhâcir kavramının müfred, cem-i müzekker ve cem-i müennes kullanımlarını ve tarihi mahiyetini ele aldık.

Geliş Tarihi/Received: 24.12.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 03.02.2022

Yayın Tarihi/Publication Date:

27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Nermin Köksal

E-mail: n.koksal25@gmail.com

Cite this article as: Köksal, N. (2022).

The use of the concept of Muhajir in the Qur'an. *Current Perspectives in Social Sciences*, 26(4), 361-371.

Çalışmamızın ana mihrini oluşturan Muhâcir kavramının Kur'ân'da pek çok yönden ele alınması iman, muhâceret ve cihâd üçlüsünün birlikteliği Muhâcirliğin tarihi değerini daha da artırdığı düşüncesi ile konuyu fazla dağıtmadan tarihi zaviyeden mütala etmeye özen gösterdik.

Hicret sadece gerçekleştiği asr-ı saâdet döneminde meydana gelip o süreci etkileyen bir eylem olmamış, çağlara yansıyan sonuçlarıyla aslında geleceğe hicret olmuştur. Dolayısıyla Muhâcirler İslam ümmetinin geleceğinin oluşum sürecinde mihenk taşları olmuş, İslam devletinin temellerrinin atılmasında aktif rol almışlardır. Bu minvalde ana referans kaynağımız olan Kur'ân'ın Muhâcirler hakkında bize ulaştırdığı bilgilerin aktarılması önem arz etmektedir.

Kur'ân'da Muhâcir Kavramının Kullanılışı

Kur'ân-ı Kerim'de hicret kelimesi geçmemektedir ancak Hecera kelimesi 31 yerde çeşitli türevleriyle kullanılmıştır (Abdulbâki, 2001, s. 822). Hecera- yehcuru- hecran-hicrânen sülasi fiili; "ayrılmak, terk etmek, irtibatı kesmek, vazgeçmek" anlamlarındadır (Fîyrûzâbâdî, 2000, s. I, 685; İbn Fâris, 2008, s. 930; İbn Manzûr, 1997, s. V, 250–251; İsfehânî, tsz, s. 536; Zemahşerî, 1992, s. 695). Ayrıca kök anlamı itibarıyla iki anlama daha gelmektedir ki bunlardan birisi "ilişkiyi kesip koparmak" diğeri "birşeyi bağlayıp raptetmektir" (İbn Fâris, 2008, s. 930). Hicretin bu kök manası Muhâcirlerin Mekke ile ilişkilerini kesip kopardıklarının, Medine ile ilişkilerini ise bağlayıp sağlamlaştırdıklarının işareti olabilir.

Kur'ân'da müfâala babından Hâcera - Yuhâciru kelimesi, "hicret etmek, göç etmek, Allah ve peygamberi için başka beldeye gitmek" anlamında 24 yerde geçmektedir (Fîyrûzâbâdî, 2000, s. I, 685; İbn Fâris, 2008, s. 930; İbn Manzûr, 1997, s. V, 250–251; İsfehânî, tsz, s. 536; Zemahşerî, 1992, s. 695;). Hâcere filinin "ikinci için birinciyi terk etme" anlamı, müşareket ifade etmektedir (İbn Fâris, 2008, s. 930). Hicrette de Medine'ye karşılık Mekke'nin terk edilmesinin yanında biryeri terk ederken bir yeri tercih etmek zorunda kalan Muhâcirlerin yaşadığı zorluğu ifade etmesi bakımından bu babın kullanılması dikkate değerdir.

Diğer taraftan Kur'ân'da muhâcir kelimesi, ismi fâil kalıbında tekil olarak iki yerde, (Ankebût: 29/26; Nisâ, 4/100) muhâcirîn şeklinde, cemi müzekker (eril-çoğul) olarak, beş yerde (Tevbe, 9/100, 117; Nûr, 24/22; Ahzâb, 33/6; Haşr, 59/8), muhâcirât kelimesi, cemi müennes (dişil-çoğul) olarak bir yerde (Mümtehine, 60/10) geçmektedir. Kur'ân'da muhâcirlerden birçok ayette bahsedilmesine rağmen, muhâcir kelimesinin sadece sekiz yerde bulunduğunu görmekteyiz. Muhâcir kelimesi; "hicret eden, bir ülkeden başka bir ülkeye gitmek için çıkış yapan, bir yeri terk edip başka yere giden kişi" anlamında kullanılmıştır (Önkâl, 1998, s. XXVII, 462–466).

Hicreti anlatan ayetlerin çoğunda Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanlar kastedilmiştir. Medine'ye hicret eden Müslümanlara muhâcir denilmiştir (İbn Fâris, 2008, s. 930). Muhâcir ve Ensâr kavramları hicret sonrası, Kur'ân-î bir terim olarak kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de Sahâbe anlatılırken Ensâr-Muhâcir kavramları ile ifade edilmiştir. Ayetlerde Muhâcirler, Ensâr'dan önce zikredilmektedir (Enfâl, 8/74; Tevbe, 9/100).

Muhâcirler, Kureyşin farklı kollarına mensupturlar fakat hicret sonrası onlar kabile isimleriyle değil inanca bağlı bir niteleme ile muhâcirler olarak isimlendirilmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Muhâcir-Ensâr isimlendirmesi ile ırkçılığı ve asabiyeti değil, Müslümanların konumunu ve İslam kardeşliğini ön plana çıkarmıştır (Koçyiğit, 2015, s. 9–42). Zira "Daha sonra iman edip hicret eden ve sizinle birlikte cihâd edenlere gelince işte onlar da sizdendir..." (Enfâl, 8/75) ayetinde ifade edildiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde, öncesinin aksine kabile kimliklerinin ön plana çıkmadığını ancak kişinin aile ve soyunu tanımlayıcı faktör olarak kullanılmaya devam ettiğini görürüz (Demircan, 2013, s. 8–10). Hicret, Mekke Muhâcirler ile Medineli Ensâr için ümmet olmanın başlangıcı olmuştur.

Muhâcir-Ensâr kavramı aynı zamanda bir taltif ve övünç ifadesi olmuştur. Muhâcir denilince Kureyş kabilesinin kollarının mensupları değil, Allah ve Rasûlü için hicret eden Müslümanlar akla gelmektedir (Hac, 22/40). Ensâr denilince yıllarca bitmeyen savaşlarla birbirine düşman iki Medineli kabile değil, Allah'ın rızasını kazanmak için Muhâcirlerle evlerini açan, kazançlarını paylaşan Müslümanlar akla gelmektedir (Tevbe, 9/100; İbn Sa'd, 2001, s. I, 238). Kur'ân, Muhâcirler'i ve Ensâr'ı fedakârlıkları ve özverileri nedeniyle övmekte, (Tevbe, 9/100) onlar için birçok mükâfatın ihvan edileceğini müjdelemektedir. Onların birbirlerinin velileri (Enfâl, 8/72), iman edip hicret edenlerin ve onlara yardım edenlerin ise gerçek müminler olduğu (Enfâl, 8/74) ifade edilmektedir. Ayetlerde "Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenler..." (Nahl, 16/41), "Eziyete uğratıldıktan sonra hicret edenler..." (Nahl, 16/110), "...Hicret edenler, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda eziyet görenler..." (Âl-i İmrân, 3/195), "Onlar haksız yere sırf "Rabbimiz Allah'tır" dedikleri için yurtlarından çıkarılan kimselerdir" (Hac, 22/40), buyurularak Muhâcirler'in yaşadıkları sıkıntılar ve uğradıkları haksızlıklar ifade edilmektedir. Türlü sıkıntılara maruz kalan Muhâcirler'in Allah'ın lütfu ve bağıyla mükâfatlandırılacağı bildirilmektedir (Nisâ, 4/100). Bazı ayetlerde iman, hicret ve cihâd sıralamasını görmekteyiz. "İnananlar, hicret edenler, Allah yolunda cihâd edenler..." (Bakara, 2/218). İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla canlarıyla cihâd edenler..." şeklindeki ayetlerde imandan sonra hicretin gelmesi, hicretin önemini göstermesi açısından dikkate değerdir. Ayrıca Kur'ân'da, yurtlarından çıkarılan Muhâcir peygamberlerden de bahsedilmektedir (Ankebût, 29/26; A'râf, 7/88).

Anlam Olarak Muhâcirlerden Bahseden Ayetler

Muhâcir kelimesi, muhâcirun şeklinde çoğul olarak sekiz yerde geçmiş olmakla birlikte anlam itibarı ile Muhâcirlerden bahsedildiği için hâcere fiili ve türevlerinin geçtiği ayetleri de konumuza ekledik. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerim'de hicret ve Muhâcir kelimelerinin kullanıldığı yerleri ve anlamlarını konumuz bağlamında incelememiz faydalı olacaktır.

- 1 Ayrıca Kur'ân'da "hecere" fiili anlamları ve kullanıldığı yerler şunlardır: "Ayrılmak" (Nisâ, 4/34; Meryem, 19/46; Müzzemmil, 73/10), "kötülüklerden uzak durmak" (Müddessir, 74/5), "hezeyan savurmak" (Müminün, 23/67), "Terk etmek" (Furkân, 25/30).
- 2 Cahiliye döneminde kan bağı ile birbirine bağlanan kabile üyelerinin oluşturduğu topluluğa "asabe," herhangi bir tehlike durumunda topluluktaki her ferdin harekete geçerek birlik ve dayanışma ruhu ile hareket etmesine "asabiyet" denir (Çağrıncı, 1991, s. III, 453–455).

İlahi Bir Emir Olan Muhâcirlik: Muhâcirlik sadece bir yerden, başka bir yere gitmek değildir. Muhâcirlik teslimiyettir, itaattir, Hakk'ın rızasını her şeyden üstün tutmaktır. Doğup büyüdükları topraklardan, ailelerden, sahip oldukları varlıklardan vazgeçmektir. İlahi emre boyun eğip, canlarından çok sevdikleri Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gitmektir.

"Kendilerine yazık etmekte iken hayatlarını sona erdirdikleri kimselere melekler "Ne işte idiniz?" dediler, "O yerde zayıf görülenlerden idik" cevabını verdiler. Melekler ise "Allah'ın yeryüzü geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!" dediler. İşte onların barınağı cehennemdir ve orası gidilecek ne kötü bir yerdir (Nisâ, 4/97; Karaman ve ark., 2017, s. 93). Bu ayetin, Medine'ye hicret etme imkânları varken bunu tercih etmeyip Mekke müşriklerinin içinde kalan, bu nedenle tekrar küfre dönen veya dinlerini tehlikeye düşürerek hicret etmeyen müminler hakkında nazil olmuştur. Allah, hicret etmeyen veya edemeyen müminlerin imanlarını tehlikeye düşüreceklerini, kendilerine yazık ettiklerini ve mazeretlerinin de kabul edilmeyeceğini bildirmektedir. Ancak âlimlerin çoğunluğu hicretin vacip olduğu ve terk edenlerin tekfir edilemeyeceği kanaatinde (İbn Âşûr, 1997, s. III (V), 174).

İbni Abbâs'tan rivayet edildiğine göre bir grup Müslüman hicret etmeyip Mekke'de müşriklerin içinde kaldı ve daha sonra yapılan Bedir savaşına müşriklerin tarafında katıldılar. Bu savaşta onların bir kısmı öldürülünce, kendilerini tanıyan Müslümanlar onlar için tevbe edilmesini, çünkü onların iman ettiklerini, fakat imanlarını gizli tuttuklarını ve bu savaşa zorla getirildiklerini söylediler. Bu olay üzerine Nisâ 97. ayet nazil oldu (Taberî, 2001, s. V, 274; Telîfî, 2003, s. I, 247). Ayette hicret etmeyip Mekke'de kalanlar müstad'afın "zayıf olanlar" olarak nitelenmiştir. Çünkü onlar iradeleriyle karar verenler değildiler, aksine hâkim gruba itaat etmek zorunda kalan, bu sebeple de ezilen, zillet içinde olanlardı (Karaman ve ark., 2007, s. I, 124).

Ayette hicrete güç yetiren kimselerin dinlerini açıkça ve rahatça yaşayacakları beldeler var olmasına rağmen, müşriklerin arasında aciz olarak kalmalarının affedilecek bir durum olmadığı, dolayısıyla cezayı hak edecekleri anlatılmaktadır (Râzî, 1990, s. XI, 11). Mezkûr ayeti kerimenin devamındaki ayette "Erkekler, kadınlar ve çocuklar içinden zayıf sayılanlar, çaresiz kalanlar ve hiçbir kurtuluş yolu bulamayanlar müstesnadır" buyrulmaktadır (Nisâ, 4/98; Karaman ve ark., 2017, s. 93). Hicrete güç yetiremeyenlerin istisna edilmesi hicrete güç yetirip de hicret etmeyenlerin cezalandırılacağına ayrıca bir delildir (İbn Âşûr, 1997, s. II (V), 173-180).

Muhâcir Olanın Mükâfatı: Taşdıkları güzel vasıfları sebebiyle övülen Muhâcirler hakkında pek çok ayet ve hadis bulunmaktadır. Kur'ân'da, Muhâcirler canlarını ve mallarını Allah için verenler olarak ifade edilmiş ve iman ettikten sonra hicret etmeleri sebebiyle övülmüşlerdir. "İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihâd eden kimselerin mertebeleri, Allah katında daha üstündür. İşte onlar, başarıya erenlerin ta kendileridir" (Tevbe, 9/20; Karaman ve ark., 2017, s. 188). Hicretin, imandan sonra zikredilmesi onun önemini göstermesi açısından dikkate değerdir (İbn Âşûr, 1997, s. VI(X), 148). Cahiliye döneminde Kâbe'ye ve hacılara hizmet bir gelenek dâhilinde devam etmekte, bu vazifeleri yapmak saygın bir görev olduğu gibi ekonomik fayda elde edildiği için kıymetli bulunmaktadır. Müşrikler hacılara su dağıtmak ve Kâbe'nin imarı gibi görevleri kendileri için üstünlük olarak görmekte, bu işleriyle övünmektedirler. Bu ayeti kerime ile yüce Allah iman üzere temellendirilmeyen hiç bir işi değerli bulmadığını bildirmektedir (Karaman ve ark., 2007, s. II, 739). Zira bir önceki ayeti kerimede "Hacılara su verme ve Mescid-i Harâm'ın imar ve bakım işini (üstlenen kimseyi) Allah'a ve ahiret gününe inanıp Allah yolunda cihâd eden kimseyle bir mi tutuyorsunuz? Bunlar Allah katında bir değildiler..." buyrulmaktadır (Tevbe, 9/19; Karaman ve ark., 2017, s. 188). Bu ayette kişinin Allah katında en değerli eylemin iman, sonra da amelleri olduğu ortaya konulmuştur.

Ayette iman edip hicret edenler ile malları ve canlarıyla cihâd edenlerin üstünlüğü, "mufaddalün a'leyh" düşürüldüğünden bu sıfatların umumi manada üstün olduğu gösterilmiştir. Dolayısıyla Mekke müşriklerinden sikaye ve Mescid-i Harâm'ın imârında bulunanların derecelerinin üstün olduğunu zannetmeleri bu ayetle reddedilmiştir (Râzî, 1990, s. XVI, 11).

Burada ebedi olan iman ve cihâd ile belirli bir süreyi kapsayan hicretin aynı fazilette zikredilmesi hicretin ve Muhâcirlerin derecelerinin anlaşılmasında büyük bir öneme sahiptir. Ayette bu dört özelliğin birbirine atfedilerek zikredilmeleri, bunların birbirinden farklı olduklarını göstermektedir. Zira matuf, matuf-u aleyh'den farklı birşeydir. Netice itibarıyla bu özellikleri taşıyanlar, taşımayanlardan taşımayanlardan hem rütbe hem de şeref açısından üstündür.

"Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi..." (Nahl, 16/41; Karaman ve ark., 2017, s. 270). Mekke'de müşriklerin baskısıyla bunalan Müslümanlar önce Habeşistan'a daha sonra genel hicret emriyle Medine'ye hicret etmişlerdi (İbn Hişâm, 2005, s. 286, 404; İbn Sa'd, 2001, s. I, 173, 192). Ayette Mekke'de çektikleri zulüm ve işkenceler sonrası hicret eden ve hicret sonrası yaşadığı sıkıntılara sabreden Muhâcirler için hem dünya hem ahiret mükâfatları müjdelanmaktadır. Zira muhâcirlerin hicreti ile İslam ümmetinin sayısı çoğalıp Müslümanların kuvveti artmıştır. Buradaki hicret Habeşistan'a hicret olabileceği gibi Medine'ye hicret de olabilir. Ayetteki "...elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz" ifadesi tefsirlerde, Müslümanların Medine şehrine hicret edip, oraya yerleşeceklerinin müjdesi olarak yorumlanmış olmakla birlikte, farklı değerlendirmeler de yapılmıştır (Karaman ve ark., 2007, s. III, 399). "...zulme uğratıldıktan sonra..." ifadesi ile hicret edenlerin Mekke'de gördükleri çeşitli sıkıntılara işaret edilmektedir. İbn Abbâs'a göre bu ayeti kerime, Süheyb, Bilâl, Ammâr, Habbâb, Âbis ve Cübeyr hakkında nazil olmuştur (Râzî, 1990, s. XX, 24,28). Sahâbiler müşriklerden işkence ve zulüm görmüş sahâbilerdir. "...Allah yolunda hicret edenlere gelince..." ifadesiyle Muhâcir olmak için hicretin Allah için olması gerektiğini anlıyoruz. Hicrette esas olan, bir yerden bir yere göç etmek değil, Allah için göç etmektir. Allah için hicret edenlerin ise dünyada güzel bir şekilde yerleştirilecekleri yer ile Medine kastedilmiştir (Taberî, 2001, s. XIV/128).

Dünyada olduğu gibi ahirette de Muhâcirler için çok daha büyük mükâfatlar olacağı müjdelanmaktadır. Hz. Ömer'den rivayet edildiğine göre, bu ayetteki "ve leacrû'l-âhireti ekber" ifadesinden bir adam Muhâcirlerle ikramda bulunurken "Bunu al, Allah sana mübarek kılsın, Allah dünyada sana vadetti, ahirette ise daha üstününü vadetti" ifadesini kullandıktan sonra bu ayeti okumuştur. Âlûsî'ye göre ayette câr-mecrûr'un öne geçmesi hasır ifade ettiğinden, Allah'a hakkıyla tevekkül edenlerin sadece Muhâcirler olduğu anlaşılmaktadır (Âlûsî, 1997, s. VIII, 216-217). Ayetteki "...keşke bir bilebilselerdi..." ifadesinin kâfirler hakkında olduğu düşünüldüğünde ayetin manası, o kâfirler

Muhâcirlere verilecek dünya ve ahiret nimetlerini bilselerdi, Muhâcirlerin dinine girmeyi arzularlardı olurdu. Bu ifadenin, Muhâcirler hakkında olduğu düşünüldüğünde ise ayetin manası, şayet Muhâcirler kendilerine ihsan edilecek mükâfatları bilselerdi daha çok sabreder, daha çok nefislerinin istek ve arzularına tahammül eder ve Hakk'a yönelirlerdi olurdu (Râzî, 1990, s. XX, 29). İbn Kesîr ise burada hicrete katılmayan Müslümanların ifade edildiğini söylemiştir (Karaman ve ark., 2007, s. III, 399). Netice olarak ayette Muhâcirlerin zorluklar karşısındaki sabrı ve tahammülü, Allah'ın rızasını nefislerine tercih etmeleri, ilahi nazarda derecelerini yüceltmış olup, yaptıklarından dolayı dünya ve ahiret nimetlerine kavuşacakları müjdelenmiştir.

"Öte yandan, bilesin ki rabbın, eziyetlerle sınıandıktan sonra yurtlarından göçenlerin, ardından çabalarını sürdürüp sabır gösterenlerin yardımcısıdır; artık bu yapılanlardan sonra rabbın elbette çok bağışlayıcı, çok merhametlidir" (Nahl, 16/110; Karaman ve ark., 2017, s. 278). Mekke de inançları nedeniyle Müslümanlar çeşitli fiziksel ve psikolojik baskılara maruz kalıyorlardı. İnanırları dini inkâr etmeleri için bu baskının şiddeti zaman zaman artırılıyor, bazı Müslümanlar onların istedikleri küfür sözcüklerini istemeseler de söylemek zorunda kalıyorlardı (Taberî, 2001, s. XIV, 218; Seyyid Kutub, 2004, s. IV, 2198). Bu ayeti kerimede her türlü eziyete rağmen sözleri ile inkâr etseler de kalplerinde inançlarını koruyan müminler övülmekte ve Allah'ın onların yardımcısı olduğu ve sonunda galip gelecek olanın inanan müminler olacağını ifade edilmektedir. Müşriklerin ileri gelenlerinin imandan dönmeye zorladığı kişiler, güçsüz ve aciz müminlerdi. Allah Teâlâ, sıkıntılar karşısında sabreden, hicret emrine uyan ve Allah için cihâd edenlerin baskılarla söyledikleri küfür sözcüklerinin bağışlanacağını haber vermiştir (Râzî, 1990, s. XX, 100). Ayetteki "Eziyetlerle sınanmak" ifadesi ile Müslümanların fiziksel şiddet görmeleri veya şiddetle tehdit edilip psikolojik baskı görmeleri veya bu baskılarla küfür kelimelerini söylemeleri (irtidad etmeleri) ifade edilmiş olabilir (Râzî, 1990, s. XX, 101; İbn Kemâl, 2018, s. VI/101). Baskının ve şiddetin çeşidi ne olursa olsun Müslümanların yaşadığı bu durum ilahi vahiy ile cevap bulmuştur. Müminlerin sabırlı olmaları ve kalpleri ile inkâr etmedikçe sözlerinden sorumlu tutulmayacakları beyan edilmiştir (Karaman ve ark., 2007, s. III, 445).

"Allah yolunda hicret ettikten sonra öldürülen yahut ölenlere gelince, Allah onları pek güzel bir nimetle ödüllendirecektir. Allah rızık verenlerin elbette en hayırlısıdır" (Hacc, 22/58; Karaman ve ark., 2017, s. 338). Allah'ın bu ayette va'd ettiği nimetleri zikrederken hicret edenlerin (vellezîne hâcerû) diye özel olarak ifade edilmesi onların şanını yüceltmek içindir. "Hicret edenlerle" ilgili olarak âlimler farklı görüşler bildirmiştir. Burada ifade edilen kişilerin, Allah'ın rızasını ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hoşnutluğunu kazanmak için Medine'ye hicret edenlerin olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi İslam dini için Hz. Peygamber (s.a.v.) ile beraber cihâd edenler, seriyyelere katılanlar, olduğunu söyleyenler de vardır. Râzî'ye göre, kelâm umumî olduğu için hicret eden herkesi kapsar (Râzî, 1990, s. XXIII, 50). Seyyid Kutub'a göre, Muhâcirlerin çekmiş oldukları sıkıntıların sebebi, onların "Rabbunallah" (Rabbimiz Allah'dır) demeleridir (Seyyid Kutub, 2004, s. IV, 2438). Ashabın, Allah yolunda ölenin sevap durumunu tartışması üzerine bu ayetin nazil olduğu nakledilmektedir. Sahâbe, savaşa katılıp şehit olanlarla, şehit olmayanların, mükâfatının aynı olup olmayacağına tereddüdünü yaşamaktadır. Çünkü savaşa katılan müminler, şehitlik gibi büyük bir makama ve mükâfata ulaşmak arzusundadırlar. Allah yolunda kendi eceliyle ölen ile öldürülenin (şehit edilen) hükmü konusunda ihtilaf edilmiş olup bir kısım âlimler eşit olduklarını, bir kısmı ise öldürülenlerin üstün olduğunu söylemiştir. Ancak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vahyolunan bu ayet, sevapta her ikisinin de eşit olduğuna işaret etmiştir (Taberî, 2001, s. XVI, 227).

Konuyla ilgili "Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır." ayetinde belagat açısından bakıldığında "rızık" kelimesinin nekre gelmesi Muhâcirlere verilecek rızıkların çok çeşitli ve şereflerinin yüce olacağını haber vermektedir (Âlûsî, 1997, s. X, 278). Rızıkın sıfatı olarak gelen "hasenen" kelimesiyle cennet nimeti kastedilmiştir ki bu hicret eden ve Allah için öldürülenlerin yaptıklarına karşılık bir mükâfat olarak verilmiştir (Râzî, 1990, s. XXIII, 51).

"İman edenler, hicret eden ve Allah yolunda savaşanlar; şüphesiz işte bunlar Allah'ın rahmetini umarlar. Allah çok yargılayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir" (Bakara, 2/218; Karaman ve ark., 2017, s. 33). Ayette geçen Hâcerû kelimesi, Allah'ın rahmetini, ahiret saadetini ve ebedi hayatı, dünya nimetlerine tercih eden, dini için yurdunu yuvasını terk edenleri gösterir. Onların Allah'ın rahmetini umdukları için istediklerine nail olacakları bildirilmektedir (Seyyid Kutub, 2004, s. I, 226-228; Karaman ve ark., 2007, s. I, 243). Bu ayetin nüzul sebebi şudur: Cüde b. Abdullah'ın rivayetine göre, Abdullah b. Cahş'ın komutasında yapılan seriyye haram aylardan Recep ayında yapılmıştı. Bu seriyyede Mekkeli müşriklerden Amr b. el-Hadramî öldürülünce Müslümanların "yaptığımız hatalardan azabımız yoksa biz bir sevap ve ücret bekleyelim mi?" sorusu üzerine ayet nazil olmuştur (Taberî, 2001, s. II, 427, 428). Bu ayetten Abdullah b. Cahş'ın, mümin, muhâcir ve katıldığı savaşlar sebebiyle de mücahit olduğu dolayısıyla Bakara sûresindeki ayetlerin hükmü gereğince azaptan kurtulup sevaba nail olacağı anlaşılmaktadır (Bakara, 2/216, 218).

Ayette peş peşe geçen "hicret edenler" ve "cihâd edenler" kelimelerinden hareketle hicretin, din sebebiyle akrabalarından ve sevdiklerinden ayrılmak, cihâd ise yine dine yardım için meşakkat ve sıkıntılara katlanıp gayret etmek anlamında olduğuna dolayısıyla Muhâcir ile mücahidin birbiri ile münasip olduğuna işaret edilmiştir. Hatta onların bu dünyadan ayrılıklarının hicret ve cihâd la olduğunu dolayısıyla nefislerini Allah için bu uğurda harcadıkları belirtilmiştir. Yine bu ayeti kerimeden hareketle sevaba nail olmanın, aklen vacip olmadığı ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) verdiği söz ve Bakara sûresinde geçen "O kimseler ki Rableri ile karşılaşacaklarını umarlar" ayetinden (Bakara, 2/46) hareketle müminin ümit içinde olması gerektiği söylenmiştir. Zira ayetin Allah'ın çokça affedici ve çok merhametli olduğunu bildirerek sona ermesi, Abdullah b. Cahş'ın ve arkadaşlarının Allah'ın rahmetini umarak, iman ve salih amel üzere ölmeleri halinde affedileceklerine işaret eder. Diğer taraftan ayet iman, hicretin ve cihâdın birlikteliğini, Allah'ın azabından korkmanın ve Allah'ın affını ümit etmenin yanında diğer salih amellerinde olması gerektiğine dikkat çekilmiştir (Râzî, 1990, s. VI, 34).

"Rableri onların dualarına şöyle karşılık verir: "Şüphesiz ben, erkek olsun kadın olsun –ki birbirinizden meydana gelmişsinizdir– sizden bir şey yapanın emeğini boşa çıkarmam. Hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda eziyete uğratılanların, savaşanların ve öldürülenlerin, işte onların günahlarını elbette sileceğim. And olsun ki, Allah katından bir mükâfat olarak onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Şüphe yok ki nimetin güzelliği Allah'ın katındadır!" (Âl-i İmrân, 3/195; Karaman ve ark., 2017, s. 75). Ayette yer alan "hâcer" kelimesi ile Allah'ın kadın erkek arasında ayrım olmaksızın kendisine yapılan duaları kabul edeceği, salih amellerin karşılığını

verileceği, Allah'ın lütuf ve merhametinin kullarına karşı cinsiyet ayrımı olmaksızın eşit olduğu, hiçbir çabanın boşa çıkarılmayacağı ve katından birçok lütufla karşılık bulacağı ifade edilmektedir (Ali el-Kâri, 2013, s. I, 388–389; Seyyid Kutub, 2004, s. I, 548–550). Rivayet edildiğine göre müminlerin annesi Ümmü Seleme Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Allah'ın ilahi keliminde erkeklerin hicretini övdüğünü fakat kadınların hicreti hakkında bir şey zikretmediğini dolayısıyla kadınların Allah nazarında durumlarının ne olduğunu merak ettiğini söylemiştir (İbn Kemâl, 2018, s. II, 458–459; Suyûtî, tsz., s. 72; Telîti, 2003, s. I, 200). Taberî, müminlerin annesi Ümmü Seleme'nin sorusu üzerine bu ayetin nazil olduğunu nakletmiştir (Taberî, 2001, s. IV, 266). Yüce Rabbimiz bu ayeti kerime ile kadınların yapmış olduğu her amelin erkekler gibi karşılık bulacağını ifade etmiştir. Çünkü kadınlarda erkekler gibi hicret yolunda sıkıntılar çekmiş, hicret öncesi baskı ve şiddete maruz kalmış ve yurtlarından çıkmaya mecbur bırakılmışlardır. Hicret yolunda hem erkekler hem de kadınlar vardır (Karaman ve ark., 2007, s. I, 743).

Bu ayette hicret eden müminler, Rasûlüllâh'a yardımcı olmak maksadıyla vatanlarını terk etmeyi orada kalmaya tercih edenler olarak nitelendirilmiştir. Çünkü esas olan Allah Rasûlüne hizmet etmek amacıyla hicret etmektir. Yoksa hicret, mutlak bir yerden bir yere gitmek değildir. Bu ayeti kerimede zikredilen, vasıflara sahip olanların dualarına icabet edileceği ve ahirette mükâfata erecekleri konusunda, müfessirlerin çoğunluğu ittifak etmiştir (Râzî, 1990, ss. IX, 121–122). Ayrıca Bakara sûresinde muhâcirlerle ilgili ayette olduğu gibi bu ayette de Muhâcirlerin, Allah yolunda savaşmaları ve cihâd in zikredilmesi, bu ayetin önceki ayeti kerime ile anlam itibarıyla münasabetinin olduğunu göstermektedir.

Ensâr-Muhâcir Kardeşliğinin Boyutu: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Muhâcir ile Ensâr arasında tesis ettiği kardeşlik, birbirlerine mirasçı olacak kadar ileri boyutta olmuştur (Taberî, 2001, s. X/ 61–63). Kur'an'da hicret edenler, onlara ev sahipliği yapanlar övülürken, hicret etmeyenler ilahi mesajla uyarılmıştır. Hicret etmeyenlerle ilişkilerin dini konular hariç sınırlandırılmasını emreden Allah Teâla, hicret edinceye kadar onlarla velayet bağının olamayacağını bildirmektedir (Elmalılı, 1971, s. IV, 2438–2439). Söz konusu ayette Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: "İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihâd edenler ve (Muhâcirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya, işte onlar birbirlerinin velileridir. İman edip hicret etmeyenlere gelince, hicret edinceye kadar, onların velayetleri size ait değildir. Eğer din konusunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan bir kavme karşı olmadıkça, yardım etmek üzerinize borçtur. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir." (Enfâl: 8/72). Ayette Muhâcirlerin vasıfları sayılmakta ve Ensâr ile birbirlerinin dostu, yâr ve yardımcıları olduğu ifade edilmektedir (Karaman ve ark., 2007, s. II, 712). Hicret etmeyenler için bu hususi yakınlığın olmayacağını bildiren Allah "...içinizde fetihten (Mekke fethinden) önce harcayanlar ve savaşanlar, (diğerleri ile) bir değildir. Onlar derece itibarıyla sonradan harcayan ve savaşanlardan' daha yüksektir. Bununla beraber, Allah hepsine cenneti vadetmiştir" buyurarak ilk hicret edenlerin sonradan hicret edenlerden üstün olduğunu haber vermiştir (Hadîd, 57 /10; Karaman ve ark., 2017, s. 537).

Ayette geçen Hâcerû ifadesinden hicret edenler anlaşılmalıdır (Enfâl, 8/72). Onlar Allah rızası için kadîm dinlerini, akrabalarını, dostlarını ve vatanlarını hicret emriyle terk edip, "el- evvelûn" ilkler yani "ilk muhâcirler" olma vasfına sahip olmuşlardır. Zira sonra gelen ayette "Daha sonra iman edip hicret eden ve cihâd edenler..." ifadesi geçmektedir bu da bize mezkûr ayette bahsedilenlerin ilk hicret edenler olduğunu anlatmaktadır (Râzî, 1990, s. XV, 165).

Râzî, "hâcerû" "hicret edenler" kelimesini açıklarken, muhâcirlerin iman davetine ilk icabet eden kişiler olduğunu, Allah ve Rasûlüne inandıkları için birçok sıkıntı baskı ve şiddet görmelerine rağmen Mekke'li müşrikler karşısında sabır ve sebat gösterdiklerini, ardından hicret emri geldiğinde onların bu emre hemen itaat ettiklerini ve yurtlarından ayrılmak zorunda kaldıklarını ifade eder. Ona göre vatan-dan ayrılık zor bir iştir, şöyleki yüce Allah "Kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın..." buyurarak (Nisâ, 4/66), vatandan ayrılığı kişinin kendini öldürmesine denk tutmuştur (Elmalılı, 1971, s. IV, 160; Râzî, 1990, s. XV, 165, 166). Ayette geçen "birbirlerinin velileridirler" ibaresinin neyi ifade ettiği konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazı müfessirler buradaki velayet ilişkisinin mirasla alakalı olduğunu söylemişlerdir. Vâhidî'nin İbn Abbâs'tan yaptığı rivayete göre müfessirlerin çoğunluğu ayetteki velayetten kastın, mirasçı olmanın sebebinin akrabalık değil, hicret etmek, olduğunu çünkü iman ettikleri halde hicret etmeyenlerin hicret edenlere mirasçı olmadıklarını ifade etmişlerdir (Elmalılı, 1971, s. IV, 160; Neseî, 2013, s. I, 659; Râzî, 1990, s. XV, 165, 166).

Âlûsî ise Ensâr-Muhâcir arasındaki velayetin Mekke'nin fethine kadar mirasçılık olarak kabul edildiğini, fetih sonrası mirasçılığın sebebinin neseb olduğunu söylemiştir (Âlûsî, 1997, s. VI, 55). Ancak Râzî, velayet kelimesinin mirasçılığı değil, birbirlerine yakınlığı işaret ettiğini savunmuştur. Zira "velisi olmayanın velisi, sultandır" sözü mirasçılığı ifade etmediği gibi "Dikkat edin Allah'ın dostları için korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır" (Yûnus, 10/62) ayeti de mirasçılığı ifade etmez belki yakınlığı ifade eder. Râzî, ayeti mirasçılığın dışına hamletmenin uygun olacağı görüşünü belirttikten sonra müfessirlerin çoğunun, muhâcirlerin mirasçılığının ifade edildiği görüşünü benimsediklerini bildirmiştir (Râzî, 1990, s. XV, 166).

Ayette geçen "Vely" mastarından gelen veli isminin çoğulu evliya kelimesi "birbirlerinin yakını, yardımcıları" anlamına gelmektedir. Bazı müfessirler ayetteki velayet ile mirasçılığın kastedildiğini belirtmişlerdir. Ancak ayetlerin geniş kapsamlı olduğu konusunu dikkate almak gerekir. İslam'a göre mirasçı olabilmek için aynı dinin mensubu olma, akraba olma şartı vardır. Din farklılığı söz konusu ise akraba olmanın dahi miras hakkı için yeterli olmadığı düşünüldüğünde temel belirleyicinin din olduğu anlaşılmalıdır (Karaman ve ark., 2007, s. II, 712–713). Muhâcirler ile Ensâr arasında var olan velayet ilişkisinin diğer Müslüman gruplar için uygulanması söz konusu olmadığı gibi uygun da görülmemiştir. Buradaki velayet ise belli şartlarla bir arada bulunan Muhâcirler ile Ensâr arasında ve sadece o dönem için geçerli olmuştur (Elmalılı, 1971, s. IV, 2438–2439). Ayrıca sınırlandırılan bu ilişki belli bir süre için geçerlidir.

Diğer taraftan "...İman edip hicret etmeyenlere gelince, hicret edinceye kadar, onların velayetleri size ait değildir..." Ayetinde ifade edilen velayetin kesilmesi ile tam bir kopukluk, ilişkiyi tamamen kesme kast edilmemiştir (Râzî, 1990, s. XV, 166–168; Taberî, 2001, ss. X, 61–63). Zira ayetin devamında "Eğer din konusunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan bir kavme karşı olmadıkça, yardım etmek üzerinize borçtur. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir." ifadesi gelmekte, geride kalanların hicret eden Muhâcirlerden

yardım istemeleri halinde gereken yardımın yapılması istenmektedir (Taberî, 2001, s. X, 61–63). Ayetteki bu ifade, hicrete teşvik içindir. Zira müminlerin bir arada olması, birlik, beraberlik içinde hareket etmesi, hem güçlerini artıracak hem sayıca üstünlük sağlayacaktır.

“Hicret edecekleri zamana kadar, sizin onlara hiçbir hususta velâyetiniz yoktur.” ayeti nâzil olduğunda, Zübeyr’in “Bizden yardım istemeleri halinde, onlara yardım edebilir miyiz?” dediği, bunun üzerine; “Din hususunda yardım istemeleri halinde gerekenin yapılması borçtur ” ayetinin nazil olduğu rivayet edilmektedir (Râzî, 1990, s. XV, 166–168). Ayette Muhâcirler ve Ensâr’ın insanların faziletlilerinden olup birbirlerine dost ve yardımcı olduğu vurgulanmaktadır (Râzî, 1990, s. XV, 166–168). Bu ayetten hareketle Taberî, Rasûlüllâh (s.a.v.) vefat ettiğinde geride, Muhâcir müminler, Müslüman Araplar, Müslümanlara yardım edenler (Ensâr) ve bunlara ihsan üzere tabi olanlar olmak üzere dört sınıf insan bıraktığını söylemiştir (Taberî, 2001, s. XX, 63).

Başka bir ayette “İman edip hicret eden ve Allah yolunda cihâd edenler ve (Muhâcirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya; işte onlar gerçek müminlerdir. Onlar için bir bağışlanma ve bol rızık vardır” (Enfâl, 8/74; Karaman ve ark., 2017, s. 185). Allah, Muhâcirler ve onlara kucak açan Ensâr hakkında; “onlar gerçek müminlerdir” buyurmaktadır. Yüce Allah, bu ifadeyle onların şanlarının ve derecelerinin kendi katındaki yüceliğini imandaki kemal mertebelerini ifade etmektedir (Elmalılı, 1971, s. IV, 2438, 2439). Enfâl 72. ayette bahis konusu edilen Muhâcir ve Ensâr hakkında birbirlerine yardımcı olmaları hükmü belirtilirken, bu ayette Muhâcir ve Ensâr’ın şanı yüceltilmektedir (Râzî, 1990, s. XV, 169). Elbette bu, Muhâcir ve Ensâr için ilahi bir taltif olmakla birlikte hicret etmeyenlerin imanının geçerli olmadığı anlamına gelmez. Fakat bir şeyin ispatı delille mümkündür. İmanları sahih olmakla birlikte hicret etmeyenler için gizlilik, şüphe söz konusudur. Zira hukûkî haklar ve mümin muamelesi görebilme, açık deliller sonucu mümkündür (Karaman ve ark., 2007, s. II/ 714). Bir sonraki ayet, bu şüphenin nasıl giderileceğini açıklamaktadır. Şüphe ancak iman edip hicret etmekle giderilecek ve sonradan iman edip hicret eden müminler, daha önce hicret edenlerin muamelesini görecek ve aynı yardımı alacaklardır. Ayetteki “mağfîret onlarındır” ifadesiyle onların günahlarının affedilmesinin kendilerine ihsan edileceği bildirilmekte ve bol rızıkla mükâfatlandırılacakları müjdelanmaktadır (Râzî, 1990, s. XV, 169).

“Daha sonra iman edip hicret eden ve sizinle birlikte cihâd edenlere gelince, işte onlar da sizdendir. Allah’ın kitabınca, kan akrabaları birbirlerine (varis olmaya) daha layıktırlar. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir” (Enfâl, 8/75; Karaman ve ark., 2017, s. 185). Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine’ye hicret edince Ensâr-Muhâcir arasında oluşturduğu kardeşlik (Muâhât) sonucu birbirlerine varis olabiliyorlardı. Bu ayetin nazil olması ile birbirlerine varis olma hakkı nesh edilmiştir.3

Ayette geçen müminler, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hicret emrini sonradan yerine getirenlerdir. Ayetteki “min ba’du” ifadesi âlimler tarafından tartışılmış, Vâhidî’nin İbn Abbâs’dan rivayetine göre Hudeybiye’den sonra hicret edenler ikinci muhâcirler sayılmış, bazıları bu ayetin nüzulünden sonrası bazıları ise Bedir’den sonra hicret edenleri ikinci muhâcirlerden saymıştır. Râzî’ye göre sahih olan ilk hicret sonrasında yapılan hicretlerin hepsi ikinci hicrettir. Zira Tevbe sûresinde “Muhâcirler ve Ensâr’ın ilkleri ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur” buyurulması bunun delilidir (Tevbe, 9/100; Karaman ve ark., 2017, s. 202; Râzî, 1990, s. XV, 169). Bu ayet “...Allah’ın kitabınca, kan akrabaları birbirlerine (varis olmaya) daha layıktırlar...” ifadesiyle devam etmektedir. Burada iman bağından sonra kan bağının yani akrabalığın önemli ve belirleyici olduğu anlaşılmalıdır. Yardım ve dayanışma hususunda akraba müminlerin, önceliğinin olduğu konusunda müfessirler arasında ittifak vardır. Bu ayette geçen yakınlığın miras hususunda olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır. Ebû Hanife ve bazı âlimlere göre “Buradaki öncelik, yardımlaşma ve dayanışmadır.” Bazı âlimlere göre ise miras hukuku hakkındadır. Onlara göre hicretin ilk yıllarında Muhâcir-Ensâr arasında uygulanan mirasçı olabilme hakkı bu ayetle nesh edilmiştir (Karaman ve ark., 2007, s. II/714). Ayrıca yüce Allah ayette “hicret eden ve sizinle birlikte cihâd edenlere gelince, işte onlar da sizdendir” ifadesi ile inananları hicrete teşvik ederken aynı zamanda sonradan hicret edenlere de bir değer atfetmektedir (Nesefî, 2013, s. I, 660). İlk hicret edenlerle Ensâr arasında var olan kardeşlik hukukuna dayalı varis olma hakkı, bu ayetten sonra hicret edenler için geçerli olmamıştır (Elmalılı, 1971, s. IV, 2439).

Muhâcirleri Kendi Nefislerine Tercih Eden Ensâr: “Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarsa işte kurtuluşa erecekler onlardır” (Haşr, 59/9; Karaman ve ark., 2017, s. 545).

Ayette Muhâcir-Ensâr kardeşliği ve Muhâcirleri himaye eden, onlara yardımda sınır tanımayan Ensâr övülmektedir. Enes b. Mâlik den rivayet edildiğine göre, Muhâcirler Ensâr hakkındaki memnuniyetlerini Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ifade ederek; “Ey Allah’ın Resulü! Biz çok olan malından daha çok veren, az olan malından daha güzel yardım eden, böyle bir kavim görmedik hem ihtiyaçlarımızı karşılayıp hem mallarına ortak ettiler, biz bütün sevabı onların almasından korkuyoruz,” dediler. Allah Resulü “Onlar için dua ettiğiniz ve onları övdüğünüz sürece korkmayın” buyurdu (İbn Hişâm, 2005, s. 758; Ebû Dâvûd, Edeb, 11; Tirmizî, Sıfatü’l-kıyâme, 44).

Ensâr sadece kendi mallarının paylaşımında değil, ganimet paylaşımında da Muhâcirleri kendilerine tercih etmiştir. Ayette, Ensâr’ın ihtiyacı olduğu halde, Muhâcirleri kendilerine tercih ettikleri ve bundan dolayı herhangi bir rahatsızlık duymadıklarını ifade edilerek “...kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar...” buyurulmaktadır. Medine’de yaşayan Nadiroğulları Yahudileri ihanetleri sonrası Medine’den çıkarılınca onlardan kalan arazi ve ganimetler Muhâcirler arasında pay edilmiş, Ensâr’dan ise fakir olan iki kişiye verilmişti. Ayet-i kerimede Ensâr’ın bu taksimden dolayı kalplerine herhangi bir huzursuzluğun gelmediği, ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ettikleri ifade edilmektedir (Elmalılı, 1971, s. VII, 4841, 4842; Taberî, 2001, s. XXVIII, 49,50). Ensâr, Muhâcir kardeşlerini elde edecekleri dünyalık nimetlere, hatta canlarına tercih etmişlerdir (Râzî, 1990, s. XXIX, 249, 250; Taberî, 2001, s. XXVIII, 50). Âlûsî, bu ayetten hareketle Ensâr’ın Muhâcirleri sevmesini, onların imanını sevmelerine bağlamaktadır.

3 Taberî, Muhâcir-Ensâr arası mirasçılığın Enfâl, 8/75 ve Ahzâb, 33/6 ayetleri ile sona erdiğini bildirmektedir (Taberî, 2001, s. XX, 61-63; Telitî, 2003, s. I, 390; Elmalılı, 1971, s. IV, 2438, 2439).

Onlara ikramda bulunup, onları kendilerine tercih etmek anlamına gelen îsâr⁴ erdeminin dünyadaki en önemli numune-i timsali olmuşlardır (Âlûsî, 1997, s. XV, 75–76).

Hicretle Gelen Hukuki Düzenleme: “Ey Peygamber! Mehirlerini verdiği eşlerini, Allah'ın sana ganimet olarak verip de elinin sahip olduğun kadınları, seninle birlikte hicret eden amca kızlarını, hala kızlarını, dayı kızlarını, teyze kızlarını sana helâl kıldık. Ayrıca mümin bir kadın kendini Peygamber'e mehirsiz olarak bağışlar, peygamber de onunla evlenmek isterse, diğer müminlere değil, sırf sana mahsus olmak üzere, onu da helâl kıldık. Müminlere eşleri ve sahip oldukları kadınları hakkında hangi kuralları geçerli kıldığımızı biliyoruz. Sana mahsus olanı güçlük çekmeyesin diye meşrû kıldık. Allah çok bağışlayıcı, pek esirgeyicidir” (Ahzâb, 33/50; Karaman ve ark., 2017, s. 423).

Hz. Peygamber'in amca, hala, dayı ve teyze kızlarını nikâhlayabilmesi için onların Hz. Peygamber (s.a.v.) ile beraber hicret etmesi şart koşulmuştur. Daha sonra hicret etmiş olma şartı kaldırılmıştır (Taberî, 2001, ss. XVII, 26,27). Bu ayet, kadın erkek bütün sahâbîlerin hicrete teşvik edildiğinin açık delillerindedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicret eden akrabalarının onunla beraber hicret etmeyen akrabalarından şeref bakımından üstün tutulduğunu göstermektedir (Kâsımî, 2003, s. XIII, 94–96; Râzî, 1990, s. XXV, 190). Bu ayette, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile birlikte yapılan hicretin derecesinin üstünlüğü zikredilerek yine Mekke müminlerin hicrete teşvik edildiğini görmekteyiz. Muhâcirlerin Medine'de nüfusunun çok olması, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) korunması açısından önemli olduğu gibi müminlerin bir arada oluşu, toplu bir güç oluşturmaya açısından da mühimdir. Toplu hicretin müşrikler üzerinde tesirli olacağı ve bütün Muhâcirlerin can, mal, ırz gibi temel esaslarının korunması açısından da önemlidir. Ayette toplu hicrete teşvik, bir strateji olarak da değerlendirilebilir.

Şu ana kadar Kur'an-ı Kerim'de Muhâcirlerden topluluk olarak bahseden ayetleri izah etmeye çalıştık. “Muhâcir” veya “hicret” kavramı geçmeyip anlam olarak Muhâcirlerden bahseden ayetler de bulunmaktadır. (İsra: 17/80) Kur'an'da isim olarak Muhâcirlerden Zeyd b. Hârîse zikredilmektedir (Ahzâb, 33/37). Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicretinden, muhâcir eşlerinden olan Zeyneb b. Cahş (Ahzâb, 33/37) ve Hz. Âişe'den (Tahrîm, 66/1-4; Ahzâb, 33/50, 51; Nûr, 24/11, 20; Ankebût, 29/26) bahseden ayetler vardır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicret arkadaşı Ebû Bekir (Tevbe, 9/40) yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşlerinden Hz. Hafsa (Tahrîm, 66/1-3), Abdullah b. Ümmü Mektûm (Nisâ, 4/95; Abese, 80/1-4), Cündeb b. Damre (Nisâ, 4/100) gibi sahâbîlerden isim zikretmeksizin dolaylı olarak bahsedilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed (s.a.v.) gibi pek çok muhâcir peygamberin olduğu bildirilmekte, onların yurtlarından göçleri, hicret veya vatandan çıkarılma kavramı ile ifade edildiği görülmektedir (Bakara, 2/36; A'râf, 7/82, 88, 110; Tâhâ, 20/117; Sıcak ve Çalışkan, 2018/2, s. 487; Demircan, 2017, s. 36). Bu açıdan bakıldığında hicretin daha çok Hz. Peygamber'e (s.a.v.) özgü olduğu söylenebilir. Zaten Muhâcir kavramıyla da onun ashâbının kastedildiği herkesçe meşhur ve malumdur.

Muhâcir Kelimesinin Ayetlerde Kullanımı

Muhâcir Kelimesinin Müfred Olarak Kullanımı

Kur'an 'da muhacir peygamberlerden bahseden ayetlerde “muhacir kelimesi” müfred olarak geçmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'den (s.a.v.) önce gelen birçok peygamberin ve ümmetin hicret ettiği bildirilmektedir. Hz. Lût azgın kavminin ahlaksızlıkları karşısında yurdundan çıkmak zorunda kalmıştır (Hûd,11/80- 81). Hz. Şuayb kavminin önde gelenlerinin: “Ey Şuayb! Seni ve sana inananları yurdumuzdan çıkaracağız” şeklindeki tehditlerine maruz kalmıştır (A'râf, 7/88; Karaman ve ark., 2017, s. 161). Hz. Mûsâ, kendisine inananlarla beraber Allah'ın yardımı ile Mısır'dan çıkmış ardından gelen Firavun ve askerleri helak olmuştur (Tâ'ha, 20/77,78). Hz. İbrahim, hicret ettiği bildirilen peygamberlerdendir. “Bunun üzerine Hz. Lût ona iman etti. (İbrâhim), “Artık ben rabbime göç edeceğim. Şüphesiz O güçlüdür, hikmet sahibidir” (Ankebût, 29/26; Karaman ve ark., 2017, s. 398). Ayette “Artık ben rabbime göç edeceğim.” diyen peygamberin, Hz. İbrahim olduğu, bazı âlimlere göre ise Hz. Lut olduğu söylenmektedir. Ancak Hz. İbrahim'in olduğu rivayeti ağırlıktadır. Çünkü Hz. İbrahim'in kavmi onu ateşe atıp ateşin onu yakmadığını gördükleri halde bu mucize karşısında iman etmeyince, Hz. İbrahim Kenan yurduna hicret etmiştir (Karaman ve ark., 2007, s. IV, 265). Ayrıca Hz. İbrahim'in Şam ve Harran'a hicret ettiği ve ilk hicret edenin Hz. İbrahim olduğu rivayet edilmiştir (Taberî, 2001, s. XX/166). Kur'an-ı Kerim'deki bu örneklerden, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) önceki birçok peygamberin hicret etmekle emroldukları ve onu gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır (Âlûsî, 1997, s. XI, 226; Yemenî, 2003, s. V, 252).

İlahi Çağrıya İcabetin Adı Muhâcirlik: “Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok uygun yer ve imkân bulacaktır. Kim Allah ve Resûlü uğrunda Muhâcir olarak yurdundan çıkar da sonra ölüm onu yolda yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Allah'a aittir; Allah daima günahları örtmektedir, engin rahmet sahibidir.” (Nisâ, 4/100; Karaman ve ark., 2017, s. 93). Bu ayet hicret ve muhâcirlerle ünsiyet kurmayı teşvik etmektedir. “Râğime” kelimesi halden hale çevrilme ve hicret etme anlamına gelmektedir. Muhâcirler için hicret, halden hale çevrilme olmuştur (Âlûsî, 1997, s. IV/186). Allah'ın irade buyurduğu gibi bir hayatı yaşamak isteyenler, bu imkânı bulamadıkları zaman rahat edecekleri, özgürce diledikleri yaşamı sürdürebilecekleri mekânlara hicret etmeleri teşvik edilmektedir (İbn Âşûr, 1997, s. V, 180–181; Karaman ve ark., 2007, s. II/124-125). Zemahşerî, “râğime” kelimesini doğrudan “muhâcir ve yol” olarak tefsir etmiştir (Zemahşerî, 1995, s. I, 545). Suyûtî ise bu kelimenin Muhâcir ve maîşet arama anlamlarına geldiğini belirtmektedir (Suyûtî, 1990, s. II, 368). “Râğime” kelimesinin mezkûr anlamlarına ilaveten dalâletten hidâyete, fakirlikten zenginliğe geçiş anlamı da bulunmaktadır (Mâtürîdî, 2005, s. III/431). Hicret etmekle korkuyla ilgili hiçbir şeyin gizlenmediği, hataların idare edilmediği, hicret edenlerin Allah'ın koruması altında oldukları ifade edilerek nefisler teskin edilmiştir. Çünkü hicret, Allah yolunda olmaktır. Yaşanan sıkıntılardan, yorgunluklardan kurtuluş veya dünyevi gayelerden biri değildir (Seyyid Kutub, 2004, s. II, 745). Hicretin elbette beraberinde getireceği, alıştığı yurdundan, akraba ve çevresinden ayrılmak, yeniden bir düzen kurup yeni bir çevre oluşturmak gibi pek çok zorluğu olacaktır. Fakat zilletle devam ettirilen bir hayatın yerine hürriyet içinde yaşamayı tercih etmek daha doğru bir adım olacaktır. Kaldı ki ayette Allah, hicret eden müminlerin birçok yer ve imkân bulacağını haber vermiştir. Hicret edenlerin vatanlarından çıkarıldıklarından dolayı rahatlarının kaçacağı, huzurlarının bozulacağı ve bir takım sıkıntılar çekecekleri bilirse de Allah'ın onlara imkânlar sunacağı beyan edilmiştir. Dolayısıyla geride

4 Kişinin kendi ihtiyaç sahibi olduğu halde sahip olduğu imkânları, başkaları için kullanmasıdır. Bk. (Çağrıci, XXII/ 490-491).

kalan kişilerin, hicret edenlerin rahata kavuştuklarını duyduklarında üzüleceklerini Araplar'da darb-ı mesel olan "rağime enfuhû/burnu toz toprak olsun, burnu yerde sürünsün" ifadesinde olduğu gibi ayette geçen "murâğimen" kelimesi geride kalanların gerçek sıkıntıya düşecekleri belirtilmiştir (Râzî, 1990, s. XI, 13).

7İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına gitmek üzere evinden Muhâcir olarak çıkan Cündeb b. Damre el-Cündî, O'na ulaşmadan önce yolda vefat etmiş ve bu ayet nazil olmuştur. (Abdulfettah el-Kâdi, 1995, s. 138; Belâzürî, 1996, s. I, 313; İbn Abdülber, 2012, s. 154; Telîti, 2003, s. I, 247). Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu husustaki sözleri niyetlerin amellerdeki önemini açıklamaktadır. "Kimin niyeti Allah ve Resûl'ü (nün sevgisini kazanmak) olursa onun hicreti Allah ve Resûlünedir" (Nesâî, Talâk, 24; Tirmizî, Fezâilü'l-cihâd, 16; Yemenî, 2003, s. II, 310).

Muhâcir Kelimesinin Cemi Müzekker Olarak Kullanımı

Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde muhâcir kelimesi cem-i müzekker kalıbıyla kullanılmıştır. Mesela, "İslâm'ı ilk önce kabul eden Muhâcirler ve Ensâr ile iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır" (Tevbe, 9/100; Karaman ve ark., 2017, s. 202). Bu ayette Bi'setin ilk yıllarında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) en zor günlerinde onun yanında olan ilk inananlardan olma şerefine nail olan Muhâcirler ve Ensâr övülmüş, sadakatleri ve davranışlarıyla Allah'ın hoşnutluğunu kazandıkları ifade edilmiştir. İman sancağının ilk temsilcilerini örnek alıp onlar gibi yaşamaya çalışanların da onlara dâhil olacağı bildirilmiştir (Karaman ve ark., 2007, s. III, 51). Mâtürîdî, ayetteki ilkleri; İslam'a girmede veya Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yardım etmede öncü olanlar ya da hicrette ve yine yardım etmede öncü olanlar şeklinde tefsir etmiştir (Mâtürîdî, 2006, s. VI, 440). Bu ayette zikredilen es-Sâbikûne'l-Evvelûn/İlk hicret edenlerin kimler olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbn Abbâs'a göre iki kibleye namaz kılıp ve Bedir'e katılanlardır. Şa'bi'ye göre ise Ridvân Biat'ında bulunanlardır. Râzî'ye göre ise ilk hicret eden ve hicret edenlere ilk yardım edenler, Ensâr ve Muhâcirler'in ilklere (Elmalılı, 1971, s. IV, 2607; İbn Kemâl, 2018, s. IV 435; Râzî, 1990, s. XVI, 135; Taberî, 2001, s. XI, 12;). Burada sahâbenin bir kısmının değil, hepsinin kastedildiğini söyleyen âlimler de bulunmaktadır. Yine ayette geçen "onlara güzelce uyanlar" ifadesinden kastedilenin, kıyamete kadar onlara uyacak, onların davranışlarını örnek alacak müminler olduğunu ifade eden müfessirler de vardır (Elmalılı, 1971, s. IV, 2607; Karaman ve ark., 2007, s. III, Ensârın 51).

Kur'an'da Muhâcirlerin ve Ensâr'ın, Allah'a ve Resûlüne samimi teslimiyetleri ve derin sevgi ile bağlılıkları ifade edilmekte, Allah'ın lütfunun ve merhametinin onlara bol olacağı bildirilmektedir. " Şu bir gerçek ki Allah, peygambere ve o sıkıntılı zamanda, içlerinden bir grubun moralleri bozulmaya yüz tuttuktan sonra bile ona bağlılıklarını koruyan Muhâcir ve Ensâr'a lütfuyla muamele etti ve sonra da hepsinin tevbelerini kabul etti. Allah onlara karşı çok şefkatli ve merhametlidir" (Tevbe, 9/117; Karaman ve ark., 2017, s. 204). Ayet, Tebük gazvesine katılan müminlerin sıkıntılı halini anlatmaktadır. Tebük gazvesi yiyeceğin ve suyun az, sıcaklığın çok olduğu bir zamanda yapılmış olduğu için "zorluk seferi" denilmiştir (Taberî, 2001, s. XI, 66). Müslümanlara zor gelen bu savaş onların gönlünde isteksizlik oluşturmuş, kalplerine giren bu tereddütten dolayı Allah sürenin sonunda ilahi rahmetle tevbelerin kabul edildiğini beyan etmiştir. İnsanın hatadan kusurdan beri olması imkansızdır. Sefer onlara ağır gelip, kalplerine vesveseler girince çokça tevbe ettikleri bildirilmektedir. Tevbenin kendisi Allah'a yaklaştıran bir eylem ve bir ihsandır. Bu ayette tevbenin fazileti zikredilmiş olup peygamberlerde dâhil hiçbir müminin tevbeden uzak kalmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir. Muhâcirler ve Ensâr'ın tevbesi, savaşta meydana gelen itaat ve Allah'ın dinine yardımları sebebiyle buldukları halde bırakılmayıp, lütfâ iltifat etmeleridir (Elmalılı, 1971, s. IV, 2632-2633; İbn Kemâl, 2018, s. IV, 460).

"Sâati'l-usre" sıkıntılı zaman tasviri ile Tebük seferinin kastedildiği konusunda müfessirlerin çoğunluğunun ittifakı vardır. Hasan el-Basrî bu seferde on sahâbeye bir deve düştüğünü, ona sırayla bindiklerini, su ve yiyeceklerinin az olduğunu söylemiştir. Yine Hz. Ömer, sıcaklığın çok şiddetli olduğu bir zamanda sefere çıktıklarını, susuzluk çektiklerini, öyle ki devesini kesip işkembesini sıkıp su içenlerin olduğunu nakletmektedir (Râzî, 1990, s. XVI, 170).

Bu süreçte hem sefer öncesi hazırlık aşamasında hem sefer de Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Sahâbe oldukça sıkıntılı günler geçirmiştir. "Moralleri bozulmaya yüz tutanlara," yani Muhâcir ve Ensâr'dan bu sefere katılma konusunda tereddüt yaşayanlar, hatta seferden geri durmayı düşünenler için başlanmak sûretiyle Allah'ın lütfu tecelli etmiş, onların düştükleri bu durum tevbelirinin kabulü ile daha iyi hale çevrilmiştir. Bu zorlu sınav Muhâcir ve Ensâr için kusurlardan arınma Allah'a daha çok yaklaşma imkânı vermiştir (Elmalılı, 1971, s. IV, 2632, 2633; Karaman ve ark., 2007, s. III/68).

Bu ayette tevbenin Muhâcir ve Ensâr'a nisbet edilmesi ve Hz. Peygamber (s.a.v.) ile beraber zikredilmesi Ensâr ve Muhâcirlerin şerefine ve makamına işaretidir (Âlûsî, 1997, s. VII, 57). Râzî, ayetin hem başında hem sonunda tevbe ifadesinin yer almasına dikkat çekmiştir. Allah Taâla onları hoşnut etmek için ayetin başında hatalardan önce tevbeden bahseder sonra yapılan hatayı zikreder, tekrar tevbeden bahsederek maksadının onları övmek olduğunu ifade eder. Ayrıca tevbenin iki kez tekrar edilmesi, affın kuvvet ve mükemmellikte zirveye ulaştığını göstermektedir (Râzî, 1990, s. XVI, 170).

Muhâcirlerin Ensâr'a Mirasçı Olma Hakkının Sona Ermesi: Hicretin ilk yıllarında Ensâr-Muhâcir arasında oluşan paylaşıma daha sonra belirli sınırlar konmuştur. Bunlardan birisi de miras konusudur. Bu konu ayette şöyle ifade edilmiştir: "Peygamber müminlere kendilerinden daha yakındır, eşleri de onların anneleridir. Aralarında kan bağı bulunanlar (mirasçılık bakımından) Allah'ın kitabında birbirlerine diğer müminlerden ve Muhâcirlerden daha yakındır; dostlarınıza lütfâta bulunmanız başkadır. Bu hüküm kitapta kayıt altına alınmıştır" (Ahzâb, 33/6; Karaman ve ark., 2017, s. 417).

Hicret sonrası Hz. Peygamber (s.a.v.) Muhâcir-Ensâr kaynaşmanın sağlanması ve Muhâcirlerin yalnızlığının ve ihtiyaçlarının giderilmesi, yeni yerleşim yerine alışmalarının sağlanması için aralarında muâhât5 yapmıştır (İbn Hişâm, 2005, s. 433; Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr, 50,

Edeb, 67). Bu kardeşleştirme (muâhât) birbirlerine mirasçı olma hakkını da kapsıyordu. Fakat daha sonra mirasçı olma hakkı gelen vahiy ile kaldırılmış, miras hakkının ancak kan bağı ve diğer şartların sağlanması ile mümkün olacağı hükmü verilmiştir (Taberî, 2001, s. XXI, 141). Böylece müminler manen birbirlerinin kardeşi ve yardımcısı olmakla birlikte miras hakkı hüküken sadece akraba olacağı hükmü konulmuştur. Ayette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir mümine yakınlığının, diğer bütün müminlerden ve hatta kendi öz nefisinden daha yakın ve öncelikli olduğu ifade edilir (Râzî, 1990, s. XXV, 169). Ayette Hz. Peygamber'in sevgisi vurgulanmış ve yüce Allah'ın "Habîbullâh/Allah'ın sevgilisi" dediği Peygamber'inin (s.a.v.) müminler tarafından da sevilmesi ve kendi nefislerinden önce tercih edilmesi gerektiği bildirilmiştir (Karaman ve ark., 2007, s. IV, 369). Ayette akraba olanlar miras konusunda birbirlerine diğer müminler ve Muhâcirlerden daha çok yakın ve hak sahibi olduğu belirtilerek, daha önce mirasçı olan Muhâcirlerden hüküken mirasçı olma hakkı kaldırılmıştır (Taberî, 2001, s. XXI, 141).

Yoksul Muhâcir Sahâbiler: "İçinizden yardımsever ve zengin olanlar akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere, "Artık bir şey vermeyeceğiz" diye yemin etmesinler. Bağışlasınlar, hoş görsünler; Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayıcıdır, çok esirgeyicidir" (Nûr, 24/22; Karaman ve ark., 2017, s. 351). Bu ayeti kerime Hz. Aîşe'ye iftira (ifk) hadisesine karışan Mistah'a Hz. Ebû Bekir'in herhangi bir şey vermeyeceğine dair yemin etmesi üzerine nazil olmuştur (Âlûsî, 1997, s. X, 185; Râzî, 1990, s. XXIII, 162). Hz. Aîşe'ye yapılan iftira sonrası bazı erkek ve kadınlar bu iftiranın yayılmasına sebep olmuştur. Bu haberi yayan erkeklerden biri Hz. Ebû Bekir'in çokça yardımda bulunduğu, halasının oğlu Mistah'dır. Bu ayet nazil olduktan sonra, Hz. Ebû Bekir, "Biz Allah'dan bağışlanma dileriz" diyerek, yeminini bozup Mistah'a yardım etmeye devam etmiştir⁶ (Buhârî, cihâd, 64; Mevdûdî, 1996, s. III, 511). Ayeti kerimede akraba, yoksul ve muhâcir tanımlaması yapılmaktadır Müfessirler bu kişinin, Mistah olduğunu ifade eder. Çünkü Mistah hem Hz. Ebû Bekir'in akrabası hem yoksul hem de Muhâcirlerdendir (Râzî, 1990, s. XXII, 162). Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayette Muhâcirler için ahirette büyük mükâfatın ve ihsan olacağını haber veren Allah Teâlâ'nın dünyada da onlara hususi pay ayrılmasını emrederek onların haklarını koruduğunu görmekteyiz.

"(Bu mallar) Allah'ın lütuf ve rızasının peşine düşerek Allah'a ve Rasûlüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul Muhâcirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir" (Haşr, 59/8; Karaman ve ark., 2017, s. 545). Muhâcirlerin bu ve başka ayetlerde özel olarak belirtilmesi, onların Allah katındaki değerlerinin göstergesidir. Muhâcirler Allah'ın lütfunu kazanmak için Hz. Peygamber'i (s.a.v.) en zor anlarında yalnız bırakmayıp dünyalık birçok nimet ve rahatlıktan vazgeçmişlerdir (Seyyid Kutub, 2004, s. VI, 3526; Taberî, 2001, s. XXVIII, 48). Allah Muhâcirleri tarif ederken, "Onlar sabrederler ve yalnız Rablerine tevekkül ederler..." buyurmaktadır (Nahl, 16/42). Yüce Allah hususi olarak, Muhâcirleri hatırlatmakta, onların gözetilmesini istemektedir. Mümin kullarının da mallarını onların yoksul olanları ile paylaşmalarını, onları her zaman maddî açıdan kuruyup kollamalarını istemektedir (Karaman ve ark., 2007, s. V, 291). Bu ayette Muhâcirler fakir, malları elinden alınıp yurtlarında çıkarılan, canlıları ve mallarından vazgeçip Hz. Peygamber'in dostluğunu tercih eden, tek gayeleri Allah'ın rızasına ve lütfuna mazhar olmak olan kişiler olarak nitelendirilmiştir (Râzî, 1990, s. XXIX, 248).

Hicret sonrası Muhâcirlerin mülkleri, kendilerine ait geçimlerini sağlayacak arazileri bulunmamaktaydı ancak Ensâr'ın hibe ettiği arazileri vardı. H.4. yılında Nadiroğulları Yahudilerinin Medine'den çıkarılmalarıyla geride bıraktıkları çok sayıda hurma bahçeleri, evleri ve diğer malları ganimet olarak Müslümanlara kalmıştı. Ayette ganimetin paylaşılmasında fakirler, yetimler, yolda kalmışlarla beraber Muhâcirlerin de anılması, onların ganimette haklarının olduğunu ve o dönemde Muhâcirlerin zekâtın dışında fey'den de hisse alabildiklerini göstermektedir (Mevdûdî, 1996, s. VI, 209). Nadiroğullarının ganimetlerinden Muhâcirler pay aldıktan sonra Muhâcirlere verdikleri bahçe ve araziler onlara geri verilmiştir.

Muhâcir Kelimesinin Cemi Müennes Olarak Kullanımı

Muhâcir kelimesi cem-i müennes kalıbıyla bir yerde geçmektedir. Bu ayet hicreti engellenen muhâcir kadınlar hakkındadır. Hicret çetin bir yolculuk muhâcirlik zor bir süreçtir. İlk Müslümanlar kadın erkek ayırmaksızın hem Mekke döneminde ve hem de hicret ederken müşriklerin şiddetine, baskısına maruz kalmıştır. Hicret emri sonrası, Mekke'deki müminlerin büyük bölümü hicret etse de sonradan iman edenlerin ve çeşitli sebeplerle Mekke'de kalanların hicreti Mekke'nin fethine kadar devam etmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Kureyşliler arasında yapılan Hudeybiye antlaşmasının 5. maddesi gereği Kureyş'den Müslümanlar tarafına katılanlar geri iade edilecek ancak Müslümanlardan Kureyş tarafına geçmek isteyenlere engel olunmayacaktı. Ancak bu madde sadece erkekler için geçerliydi. Dolayısıyla antlaşma sonrası gelen iki kadın iade edilmemiştir (Karaman ve ark., 2007, s. V, 317; Telîfî, 2003, s. II, 909). Antlaşma imzalandıktan sonra, genel kanaate göre Subeya bint. el-Hâris el-Eslemiyye ve Ümmü Kulsûm bint. Ukbe b. Ebû Mu'ayt isimli iki kadın hicret ederek Medine'ye geldi. Müslüman olup Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sığındılar (Râzî, 1990, s. XXIX, 264). Kocaları tarafından iadeleri istenince onlar hakkında ayet nazil oldu. "Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde –onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber– siz onları sınavınız. Eğer mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyiniz. Bunlar, onlara helâl değildir, onlar da bunlara helâl olmazlar. Onlara harcadıklarını (mehirleri) geri veriniz. (Bu kadınların) kendilerine mehirlerini ödediğiniz takdirde onlarla evlenmenizden sakınca yoktur. Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayınız. Siz harcadığınızı isteyiniz, onlar da harcadıklarını istesinler. Allah'ın hükmü işte budur. Aranızda hükmünü böyle veriyor. Allah hakkıyla bilmektedir, hüküm ve hikmet sahibidir" (Mümtehine, 60/10; Karaman ve ark., 2017, s. 549). Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye gelen kadınları ayette belirtildiği gibi imtihan etmiş ve kocalarına mehirlerini vererek kadınları iade etmemiştir (İbn Hişâm, 2005, s. 861–862; İbn Sa'd, 2001, s. II, 94; Kâsımî, 2003, s. IX, 208–210; Mevdûdî, 1996, s. VI, 245–246; Seyyid Kutub, 2004, s. VI, 3546).

İbn Abbâs'a Hz. Peygamber'in kadınları nasıl imtihan ettiği sorulunca o şöyle cevap vermiştir: "Rasûlüllâh onları kocalarına olan buğzlarından dolayı hicret etmediklerine dair yemin ettirirdi" veya "Dünyalık için hicret etmedim ancak Allah ve Resûlünün sevgisinden dolayı hicret ettim" diye yemin ettirirdi," dedi. Başka bir rivayette ise Hz. Aîşe "Rasûlüllâh kadınları sadece Allah'a hiçbir şeyi ortak

6 Nüzul sebebi hakkında geniş bilgi için bk. (Abdulfettah el-Kâdi, 1995, s. 281–288; Karaman ve ark., 2007, s. V, 63).

koşmamak üzere yemin ettirirdi, başka şekilde yemin ettirmezdi” demiştir. Muhammed b. Sa’d’dan gelen rivayette ise kadınlar sadece kelime-i şehâdet getirerek imtihan edilmiştir (Buhârî, Şurût, 1; Taberî, 2001, s. XXVIII, 80–85).

Sonuç

Kur’ân-ı Kerim’de hicretin işlenişini ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hareket tarzını düşündüğümüzde bunun bir ümmet olma projesi olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların devlet olup geleceği inşa etmesi çok kolay bir hadise değildir. Bu sebeple muhâcir ve ensâr olmak kuruluş aşamasındaki devletin belki de en temel iki taşı niteliğindedir.

Kur’ân’da muhâcirliğin işlendiği ayetler incelendiğinde hicretin bir göç olgusundan çok farklı bir nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Muhâcir olma ve muhâceret/hicret etmeye yüklenen anlam, iman ve cihâd ile birlikte anılmış onların mahiyetini ve fonksiyonunu anlamamıza diğer göç hareketlerinden farklı olduğunu bilmemize yardımcı olmuştur.

Diğer taraftan Muhâcirlere Ensâr’ın gösterdiği misafirperverlik, izzet, ikram, ihsân ve bunların hepsinin zirvesi niteliğindeki îsâr kavramının anlamı Kur’ân’da yerini bulmuş ve insani erdemliğin en güzel misali olmuştur. Bunun için Muhâcirler ve Ensâr Kur’ân’da övülmüşlerdir.

Muhâcir olmak, geçmişte bütün peygamberlerin yaşadığı, tecrübe ettiği bir olgudur. Hicret edenlerin peygamberleriyle beraber olmaları, onların hicret gibi zor bir görevi arzularak, şevk içinde ve kolayca yerine getirmelerine sebep olmuştur. Hicret etmenin Allah ve Rasûlü tarafından övülmesi ve muhâcirlere dünyevî ve uhrevî mükâfatların vadedilmesi, onun kıyamete kadar devam edeceğinin garantisi olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Abdulbâkî, M. F. (2001). “hcr” *El-Mu’cemu’l-Müfehres* (s.822). Dârûl Hadîs.
- Algül, H. (2005). “Muâhât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXX, ss. 308–309). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Ali el-Kârî, E. N. (2013). *Tefsîrû’l-molla Aliyyi’l-Kârî*. (thk. N. es-Süvey). Dârû’l-Kütübî’l-İlmiyye.
- Âlûsî, Ş. M. (1997). *Rûhu’l-Meânî fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’î’l-Mesânî*. (thk. M. Hüseyin el-Arab). Daru-I Fikr.
- Belâzürî, A. b. Y. (1996). *Ensâbu’l-Eşrâf*. (thk. S. Zekkâr-R. Zeriklî). Dârû’l-Fikr.
- Buhârî, E. A. (2001). *El-Câmi’u’s-Sahîh*. (thk. M. Z. b. Nâsirunâsir). Dârû Tavki’n-Necât.
- Çağrıncı, M. (1991). “Asabiyet” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (vol. III, ss. 453–455). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Çağrıncı, M. (2000). “İsâr”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (vol. XXII, ss. 490–491). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Çalışkan, N., & Sıcak, A. S. (2018). Kur’ân’da “ihraç” Kavramı Özelinde Göç Olgusu, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 483–514.
- Demircan, A. (2017). *Nebevî Direniş hicret*. Beyan Yayınları.
- Demircan, A., (2013). Siyasetin Kültürel ve Sosyal Hayattaki Yansımaları Bağlamında “Ensâr ve Muhâcir” kavramları. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 7–16.
- el-Kâdî, A. (1995). *Esbâb-ı Nüzûl (Sahâbe ve Muhaddislerle Göre)*. (trc. S. Akdemir). Fecr Yayınları.
- Elmalılı, M. H. Y. (1971). *Hak Dini Kur’ân Dili*. Eser Neşriyat.
- Fîrûzâbâdî, M. M. (2000). *El-Kâmûsü’l-Muhît*. Dârû’l-İhyâ.
- Ibn Abdilber, E. Ö. (2012). *El-İstî-âb fi Ma-rifeti’l-Acom?* (thk. H. M. Şeyha). Dârû’l-Kütübî’l-İlmiyye.
- Ibn Âşûr, M. T. (1997). *Tefsîrû’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr*. Dârû Sahnûn.
- Ibn Fârîs, E. H. (2008). *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luğa* (thk. E. M. Sâmî). Dârû’l-Hadîs.
- Ibn Hişâm, E. M. (2005). *Es-Sîretü’n-Nebeviyye* (thk. M. Saka, İ. Ebyarî, A. Şelbî). Dârû İbn Kesîr.
- Ibn Kemâl, Ş. A. (2018). *Tefsîrû İbn Kemâl Paşa* (thk. M. E. Habbûş). İrşad.
- Ibn Manzûr, C. M. (1997). *Lisânu’l-Arab*. Dârû’l-Fikr.
- Ibn Sa’d, E. M. (2001). *Kitâbü’d-NK “http://exampl”* (thk. A. M. Ömer). Mektebetü’l- Hancı.
- İsfehânî, R. (tsz.). *el-Müfredât fi Ğarîbi’l-Kur’ân* (thk. M. S. Keylânî). Dârû’l-Ma’rife.
- Karaman, H., Dönmez, K. İ., Çağrıncı, M., & Gümüş, S. (2007). *Kur’ân yolu Türkçe meal ve tefsir*. Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Karaman, H., Dönmez, K. İ., Çağrıncı, M., & Gümüş, S. (2017). *Kur’ân Yolu Meal*. Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kâsimî, M. C. (2003). *Tefsîrû’l-Kâsimî el-Müsammâ Mehâsinu’t-Te’vîl* (thk. M. B. Uyûn). Dârû’l-Kütübî’l-İlmiyye.
- Koçyigit, T. (2015). Asabiyyetten Uhuwete - Medine’de Hz. Peygamber’in (s.a.v.) İslam Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 9–42.
- Kutub, S. (2004). *Fî 4bRLINK “http://. Dârû’s-Şurûk*.
- Mâtürîdî, E. M. b. M. (2006). *Te’vilâtü’l-Kur’ân*. (thk. B. T.-E. Boynu Kalın). Dârû’l-Mîzân.
- Mevdûdî (1996). *Tefhîmü’l-Kur’ân*. (trc. M. H. Kayanî, Y. Karaca ve diğ.). İnsan Yayınları.
- Nesâî, E. A. (1986). *es-Sünen*. (thk. A. Ebû Ğudde). Mektebetü Matbûâtü’l-İslâmiyye.

- Nesefî, E. B. (2013). *Tefsîrû'n-Nesefî*. (thk. Y. A.-M. Dîb Mestû). İbn Kesîr.
- Önkâl, A. (1998). "Hicret". *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (vol. XXVII). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Râzî, F. (1990). *et-Tefsîrû'l-Kebîr*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Suyûtî, C. (1990) *Ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Suyûtî, C. (tsz). *Esbâbu'n-Nüzûl*. Dâru İbni Zeydun.
- Taberî, E. C. (2001). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. (thk. M. Şâkir). Dâru İhyâi't-Turâsi'l Arabi.
- Telîtî, A. b. A. (2003). *El-Cevâhir ve'l-Leâliu'l-Masnûa fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*. Dâru'l- Beşâir.
- Tirmizî, E. M. b. İ. (1975). *Sünenü't-Tirmizî*, (thk. A. M. Şâkir ve diğ). Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Vâhidî, E. H. (1991). *Esbâb-ı Nüzûli'l-Kur'ân*. (thk. B. Zağlûl). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Yemenî, E. B. (2003). *Tefsîru'l- Haddâd (Keşfu't-Tenzîl fi Tahkiki'l-Mebâhis ve't-Te'vîl*. (thk. M. İ. Yahyâ). Dâru'l-Medâri'l-İslâmî.
- Zemahşerî, M. b. Ö. (1992). *Esâsü'l-Belâğa*. Dâru'n-Nefâis.
- Zemahşerî, M. b. Ö. (1995). *el-Keşşâf*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Ar-Ge Harcamaları ile Yüksek Teknoloji İhracatı Arası İlişki: Türkiye Örneği

The Relationship Between R&D Expenditures and High Technology Exports: The Case of Turkey

Murat ASLAN

ASELSAN, Ankara, Türkiye

Öz

Ar-Ge harcamalarının Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracat performansına etkisinin 1996-2017 dönemi kapsayan yıllık veriler yardımıyla incelendiği bu çalışmada tahminler Johansen eş bütünlük analizi ve hata düzeltme modeli ile yapılmıştır. Elde edilen bulgular artan Ar-Ge harcamalarının Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracat akımlarını olumlu etkilediğini işaret etmektedir. Fakat yüksek teknoloji ihracatının toplam imalat sanayi ihracatı içindeki payı artan Ar-Ge harcamalarından olumsuz etkilenmektedir. Bu sonuç Türkiye örneğinde Ar-Ge için yapılan ödemelerinin yüksek teknoloji ürünlerden daha çok alt teknoloji gruplarında yer alan ürünlerin üretimine yöneldiği şeklinde yorumlanmıştır. Türkiye için Ar-Ge faaliyetlerinin desteklenmesi kapsamında yapılan harcamaların hedef odaklı takip edilerek teknoloji içeriği yüksek ürünlere yönlendirilmesi orta ve uzun vadede ihracat hacminin ve katma değerinin artmasına imkan sağlayabilecektir. Çalışma sonuçları yönüyle önemli politika önerileri sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ar-Ge, Johansen eş bütünlük, yüksek teknoloji ihracatı

ABSTRACT

In this study, R&D Expenditures' impacts on Turkey's high-tech export performance are examined with the help of annual frequented data covering the period 1996–2017. Estimations are performed by Johansen cointegration analysis and error correction model. The findings point out that amplifying R&D expenditures positively affects Turkey's high technology export flows. However, the share of high technology exports in total manufacturing industry exports is adversely affected by increasing of R&D expenditures. This finding is interpreted as the payments made for R&D are employed toward the production of lower sub-technology product groups instead of high-tech products for Turkey. Target-oriented monitoring of the expenditures made for supporting R&D activities for Turkey and directing them to high technology products production would assist to expand export volume and export value added in the medium and long run. The study offers important policy implications in terms of its results.

Keywords: High technology export, Johansen cointegration, R&D

Giriş

Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) kavramı son yıllarda, mikro düzeyde firmalar makro düzeyde ise ülkeler için rekabet avantajı belirlemede önemli bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Teknik ve bilimsel bilginin birikimini artırmak amacı ile yürütülen sistematik çalışmalar olarak adlandırılan Ar-Ge kapsamında yapılan harcamalar hem firma hem de ülke seviyesinde gelişmişlik seviyesinin tespiti amacı ile kullanılan önemli bir parametre haline gelmiştir.

Ar-Ge'ye yapılan yatırımlar mikro ve makro seviyede pazara yenilikçi ürünler sunarak pazar payını artırmayı hedefleyeceği gibi süreçlerin iyileştirilmesi ya da maliyetlerin azaltılması şeklinde de çıktılar oluşturabilmektedir. Bunun yanında yürütülen Ar-Ge çalışmaları ürünler üzerindeki teknolojik katma değeri artırarak firmalarda karlılığı ülke seviyesinde ise cari açığı azaltıcı yönde bir etki oluşturmaktadır. Uluslararası piyasalardaki rekabetçi ortamda sürdürülebilir olmak için, dış ticaret faaliyetlerinde yoğunlaşmanın sağlanması ve ürünlerdeki katma değer artırılması gerekmektedir. Porter (1990, s. 240) bu rekabeti ortaya koyan en önemli unsuru ülkenin yenilik yapabilme kapasitesi olarak tanımlamıştır.

*Dünya Bankasının ARGE'ye ilişkin en güncel verileri 1996-2017 dönemini kapsadığından dolayı makalede bu döneme ait veriler yardımıyla çalışılmıştır.

Geliş Tarihi/Received: 14.06.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 15.10.2022

Yayın Tarihi/Publication Date:

27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Murat ASLAN

E-mail: mrtaslan@gmail.com

Cite this article as: Aslan, M. (2022). The relationship between R&D expenditures and high technology exports: The case of Turkey. *Current Perspectives in Social Sciences*, 26(4), 372-380.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Son yıllarda teknolojik yetkinliği ifade etmek için; firma seviyesinde Ar-Ge harcamaları ve Ar-Ge harcamalarının ciroya oranı öne çıkarken, makro seviyede ise Ar-Ge harcamalarının GSYİH'ye oranı önemli bir parametre olarak takip edilmektedir. Makro seviyedeki bu parametre vasıtasıyla genellikle Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme ve ihracat üzerindeki etkileri incelenmiştir. Son yıllarda yapılan çalışmalar, Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatı üzerindeki etkilerine odaklanmıştır.

İhracat kalemlerinin içinde teknoloji yoğun kalemleri ifade eden yüksek teknoloji ihracatı, sadece katma değer üretmekle kalmayıp cari açığı kapatmada ve sürdürülebilir büyümede büyük öneme sahiptir. Gelişmiş ülkeler uluslararası ticarete rekabet üstünlüğü elde ettikleri için üretim yapılarını dış talebin ihtiyaçlarını karşılamak üzere organize etme ve böylece ihracat seviyelerini artırma şansına kavuşabilmektedir. Bu avantajlarla uluslararası ticarete rekabet üstünlüğü konumunda olan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ihracata dayalı istikrarlı büyüme oranlarına ulaşmalarına imkân vermektedir (Bayır & Karahan, 2020, s. 111).

Gelişmekte olan ülkeler genellikle teknoloji yoğun ürünleri ithal ederken emek yoğun ürünleri ihraç edebilmektedir. Yüksek katma değerli teknolojik ürünlere karşılık emeğe dayanan üretim bu ülkelerde cari açığa sebep olmaktadır. Örneğin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin büyük çoğunluğu; yıllarca tekstil, işlenmemiş tarım ürünleri ve doğal kaynak ihraç ederken otomotivden savunma sanayine, sağlık sektöründen, bilişim teknolojilerine kadar pek çok alanda ithalatçı durumunda kalmıştır. Tonlarca tarım ürünü ihracatının karşılığı bir uçak veya MR cihazı olamamıştır. Bu durum, özellikle emtia ithalatçısı konumunda olan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret açığı ve cari açık sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalmasına neden olmuştur (Göçer, 2013, s. 216).

Bu çalışmada Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatı üzerindeki etkisi Türkiye için analiz edilmektedir. Ancak yüksek teknoloji ihracatının yanı sıra yüksek teknoloji ihracatının toplam imalat sanayi ihracatı içindeki oranı da yine geleneksel ihracat talep modeli çerçevesinde tahmin edilmiştir. Çalışma yüksek teknoloji ihracatının oranının bağımlı değişken olarak kullanılması ve bu modelden elde edilen sonuçları yönüyle literatürdeki benzer çalışmalardan farklılık arz etmektedir.

Makale 4 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde giriş, ikinci bölümde literatür taraması ve teorik altyapı anlatılmaktadır. Çalışmanın ampirik analizlerine ait bulgulara üçüncü bölümde yer verilirken dördüncü ve son bölümde sonuç yer almaktadır.

Literatür Taraması ve Teorik Alt Yapı

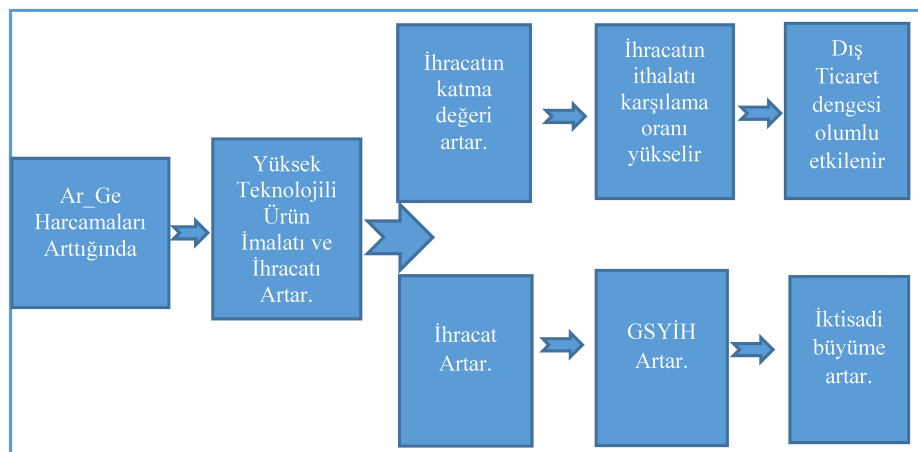
Literatür Taraması

Ar-Ge ve dış ticaret ilişkisi literatürde geniş bir şekilde ele alınmış ve son yıllarda artan bir eğilim ile farklı şekillerde ele alınmaya devam etmektedir. Ar-Ge harcamaları ve etkileri firma seviyesinde rekabet avantajı için önemli bir parametre olarak incelenirken, makro seviyede de ülke rekabetçiliği için birçok çalışmada detaylı olarak incelenmiştir. Barney (2001) firmaların rekabet gücünü belirleyen ana faktörün dinamik yetenekler olduğunu ifade etmiş ve bu yetenekler sayesinde değişikliklere hızlı adapte olan ve yaptıklarının rakipleri tarafından taklit edilmesi mümkün olmayan ya da çok maliyetli olan firmaların rekabette üstün olabileceğini ifade etmiştir. Cohen ve Levinthal (1990) ise dinamik yetenekleri etkileyen en önemli faktörün Özümseme Kapasite olduğunu ifade etmiştir. Özümseme kapasitesi bilgiyi edinim, benimseme, dönüştürme ve faydalanma süreçlerini içeren örgütün dinamik bir yeteneği olarak kavramlaştırılmıştır (Zahra & George, 2002, s. 186). Cohen ve Levinthal (1990, s. 140) özümseme kapasitesini bir firma için dışarıda yer alan yeni bilgiyi edinip içselleştirmek olarak nitelemiş ve bu edinimin mevcut bilgi seviyesi ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Mevcut bilginin de firmanın Ar-Ge yatırımları ile artırabileceğini ifade etmiştir. Bu nedenle Ar-Ge yatırımları firmaların rekabet avantajı için kritik öneme sahiptir.

Göçer (2013) çalışmasında Ar-Ge harcamalarının makro düzeyde etkisi Şekil 1'de özetlenmiştir.

Bu kapsamda ülke içinde yapılan Ar-Ge harcamalarının; ekonomik büyüme, ihracat hacmi, ihracat katma değeri ve yüksek teknoloji ürün imalatı ve ihracatında pozitif yönde etkili olduğu ortaya konmuştur.

Ar-Ge harcamalarının büyüme, ihracat ve yüksek teknoloji ihracatı üzerine etkisini konu alan birçok çalışma yapılmıştır. Tablo 1'de özetlenen çalışmalarda görüleceği üzere Ar-Ge harcamalarının büyüme ve ihracat üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi görülmektedir. Son

Şekil 1.

Ar-Ge Harcamaları, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme İlişkileri. *Göçer (2013) çalışmasından alınmıştır.

Tablo 1.
Ar-Ge Faaliyetlerinin Büyüme, İhracat ve Yüksek Teknoloji İhracatına Etkisi

Çalışma	Dönem	Ülkeler	Etki Alanı	Sonuç
Braunerhjelm ve Thulin (2008)	1981-1999	19 OECD Ülkesi	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamalarındaki %1 artış yüksek teknoloji ihracatını %3 artırır.
Göçer (2013)	1996-2012	11 Asya Ülkesi	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamasındaki %1'lik artışın ileri teknoloji içeren mal ihracatını %6,5, bilgi-iletişim teknolojisi ihracatını ise %0,6 artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. ekonomik büyüme ise Ar-Ge harcamasındaki %1'lik artış neticesinde %0,43 kadar arttığı sonucuna ulaşılmıştır.
Kılıç vd. (2014)	1996-2011	G8 Ülkeleri	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamaları ile yüksek teknoloji ihracatı arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Sandu ve Ciocanel (2014)	2008-2012	AB Ülkeleri	Yüksek Teknoloji İhracatı	Kamu sektöründe yapılan Ar-Ge harcamalarında %1'lik artış yüksek teknoloji ihracatını %8, özel sektör Ar-Ge harcamalarında yapılan %1'lik artış yüksek teknoloji ihracatını %9 artırmaktadır.
Şahbaz vd. (2014)	1996-2011	17 AB Ülkesi ve Türkiye	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamaları ve ileri teknoloji mal ihracatı arasında çift yönlü Granger nedenselliğinin olduğu bulunmuştur.
Çetin (2016)	1996-2013	Yeni sanayileşen 7 ülke	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamaları yüksek teknoloji ürün ihracatına pozitif ve anlamlı bir etki yapmaktadır.
Özkan ve Yılmaz (2017)	1996-2015	12 AB Ülkesi ve Türkiye	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamalarındaki %1 artış yüksek teknoloji ihracatını %3,5 artırır.
Özçelik vd. (2018)	1996-2014	10 OECD Ülkesi	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamalarıyla yüksek teknoloji ihracatı arasında eş bütünleşme ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Bayır ve Karahan (2020)	2007-2018	35 OECD	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamaları ile yüksek teknoloji ihracatı arasında ilişki olduğunu ortaya koymuştur.
Oğuz ve Sökmen (2020)	1996-2016	OECD Ülkeleri	Yüksek Teknoloji İhracatı	Ar-Ge harcamaları yüksek teknoloji ürün ihracatına pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.
Harris ve Li (2009)	1998-2000	İngiltere	İhracat	Ar-Ge harcamaları ile ihracat arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
Özer ve Çiftçi (2009)	1990-2005	30 OECD Ülkesi	İhracat	Ar-Ge faaliyetleri ile ihracat arasında pozitif ve yüksek oranlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
Bojnec ve Ferto (2011)	1995-2003	18 OECD Ülkesi	İhracat	Ar-Ge harcamalarının gerçekleştirilen ihracat hacmi ile yakın ilişkili olduğu tespit edilmiştir.
Halpern ve Muraközy (2011)	2004-2006	Macaristan	İhracat	Ar-Ge harcamaları ile ihracat arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
Uzay ve ark. (2012)	1995-2005	Türkiye	İhracat	Ar-Ge harcamalarından ihracata doğrudan nedensellik ortaya konmuştur ancak gecikmeli olarak ortaya çıktığı belirtilmiştir.
Yıldırım ve Kesiköglü (2012)	1996-2008	Türkiye	İhracat	Ar-Ge harcamalarından ihracata tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Dam (2016)	1996-2012	21 OECD Ülkesi	İhracat	Ar-Ge harcamalarından ihracata tek yönlü nedensellik ortaya konmuştur.
Kılıçarslan ve Dumrul (2018)	2000-2015	16 OECD Ülkesi	İhracat	Ar-Ge harcamalarındaki %1'lik artış ihracat hacmini %0,45 artırdığı belirlenmiştir.
Çütçü (2019)	1981-2016	12 AB	İhracat	Ar-Ge harcamaları ile dış ticaret arasında ilişki vardır.
Bassaini ve Scarpetta (2001)	1971-1998	21 OECD Ülkesi	Büyüme	Ar-Ge harcamaları ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif şekilde etkilemektedir.
Zachariadis (2004)	1971-1995	OECD Ülkeleri	Büyüme	Ar-Ge yoğunluğundaki artış büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Falk (2007)	1970-2004	OECD Ülkeleri	Büyüme	Ar-Ge yoğunluğundaki artış büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Peng (2010)	1987-2007	Çin	Büyüme	Ar-Ge harcamalarındaki artış büyümenin önemli etkeni olarak ortaya çıkmıştır.
Gyakye vd. (2012)	1997-2007	6 Afrika Ülkesi	Büyüme	Ar-Ge harcamalarındaki artış ekonomik büyüme üzerinde bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir.
Kırankabeş ve Erçakar (2012)	1997-2007	31 AB Ülkesi	Büyüme	Ar-Ge harcamalarındaki artış ekonomik büyüme üzerinde bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir.
Gümüş ve Çelikay (2015)	1996-2010	52 Ülke	Büyüme	Ar-Ge harcamalarındaki artış hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin büyümeleri üzerinde pozitif etkilidir.

dönemde Ar-Ge faaliyetlerinin sağladığı katkı büyüme ya da toplam ihracat hacmi ile sınırlı kalmayıp yüksek teknoloji ürün ihracatı ile bağlantılı olarak da analiz edilmektedir. Bu bağlamda Ar-Ge harcamalarının nicelik katkısından öte nitelik katkısı incelenmektedir. Çünkü Ar-Ge faaliyetleri sonucu sağlanan teknolojik ilerlemeler rekabet üstünlüğü sağlayarak sadece toplam ihracat miktarını değil aynı zamanda ihracatın niteliğini de değiştirmektedir.

Literatür taramasından elde edilen ampirik bulgular ve önsel beklentiler doğrultusunda Ar-Ge'nin yüksek teknoloji ihracatına etkilerinin araştırmaya değer bir konu olduğu çıkarımı yapılabilir. Fakat Ar-Ge harcamalarının toplam imalat sanayi ihracatı içindeki yüksek teknoloji ihracatının payına etkileri Türkiye özelinde çalışılmamıştır. Makale kapsamında Türkiye'de yapılan Ar-Ge harcamalarının beklentilere cevap verecek şekilde yüksek teknoloji ihracatını ve bu ihracatın imalat sanayi ihracatı içindeki oranını artırıp artırmadığı ampirik olarak sınıranmıştır.

Teorik Alt Yapı

Çalışmanın bu bölümünde makaleye ilişkin kullanılan model ve ampirik analizlerde yer verilerin değişkenlere ait veriler anlatılmaktadır.

Model

Ar-Ge'nin yüksek teknoloji ihracatına etkisinin analiz edildiği bu çalışmada, Ar-Ge değişkeni ile genişletilmiş Houthakker ve Magee (1969) çalışmasında önerilen geleneksel ihracat talep modeli kullanılmıştır.

$$LHT\_EX_t = \beta_0 + \beta_1 LRER_t + \beta_2 LWGDP_t + \beta_3 LRD + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$LRATE\_HT_t = \beta_4 + \beta_5 LRER_t + \beta_6 LWGDP_t + \beta_7 LRD + \mu_t \quad (2)$$

Modelin fonksiyonel gösterimi 1 nolu denklemde gösterilmektedir. Modelde; LHT_EX_t reel yüksek teknoloji ihracatını, $LRER_t$ reel döviz kurunu, $LWGDPT_t$ yurt dışı reel geliri ve LRD nüfus ile reelleştirilmiş (kişi başı) Ar-Ge harcamalarını ifade etmektedir. ε_t ise ortalaması sıfır varyansı sabit birbirinden bağımsız özdeş dağılımlı rassal hata terimini temsil etmektedir. 2 nolu denklem 1 nolu denklemden yalnızca bağımlı değişken yönüyle farklıdır. 2 nolu denklemde bağımlı değişken reel yüksek teknoloji ihracatının toplam reel imalat sanayi ihracatı içindeki oranıdır.

Model kurulurken geleneksel ihracat talep modeli baz alınarak yani döviz kuru ve yurt dışı gelir değişkenlerinin kontrol değişkenleri olarak modele alınması önem arz etmektedir. Şöyle ki, ihracat yapılan majör ticaret ortağı olan ülkelerin ekonomik krize girerek ithalat taleplerini azaltmalarıyla Türkiye'nin ihracat hacmi daralabilir. Bu durumda Ar-Ge harcamaları artırılmış olsa dahi pazar talep yapısından kaynaklı bir ihracat akımlarının azalması söz konusu olabilir. Yurt dışı gelir değişkeninin modele alınmadığı senaryo altında Ar-Ge'nin ihracata etkileri sağlıklı bir şekilde tahmin edilemeyebilir. Yine benzer örnek üzerinden gidildiğinde, sert bir döviz kuru şokuna bağlı olarak değişen ihracat akımları azalabilir ya da artabilir. Döviz kuru değişkeni modele alınarak bu değişkenin de olası etkileri kontrol altına alınmış olur ve Ar-Ge'nin ihracat üzerindeki gerçek etkisi daha sağlam tahmin edilebilir.

İhracat talep modelinde yer alan döviz kuru değişkeninin iktisat teorisine göre ihracata pozitif yönde katkı yapması beklenir (Köse & Aslan, 2020). Çünkü artan döviz kuru, ihraç mallarının uluslararası piyasalarda daha ucuz hale getirir. Fiyatı azalan ihraç mallara olan talebin artması ve dolayısıyla ihracatın artması beklenir. Fakat bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın elektronik veri dağıtım sistemi (EVDS) veri tabanından sağlanan reel döviz kuru farklı bir metodolojiye göre derlenmektedir. EVDS'nin veri derleme yöntemine göre azalan reel döviz kuru ulusal paranın değersizleşmesine, artan reel döviz kurunun ulusal paranın değerlenmesine işaret etmektedir. Bu şartlar altında artan reel döviz kurunun ihracatı negatif yönde etkilemesi yani β_1 'in eksi işaretli olması beklenir. Talep modelinde yer alan ikinci kontrol değişkeni olan yurt dışı gelirin ihracat akımlarına pozitif yönde etki etmesi beklenir. Çünkü artan gelire bağlı olarak Türkiye'nin ihraç mallarına olan talebin artması ve ihracatın da buna bağlı olarak artması beklenir. Konu bu bakış açısı ile ele alındığında, market ya da herhangi bir işletme açmayı planlayan bir esnaf öncelikle gelir düzeyi yüksek olan semtleri tercih etmek ister. Modelde yer alan ve makalenin ana temasını teşkil eden Ar-Ge'nin Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracat hacmini olumlu yönde etkilemesi beklenir. Yüksek teknoloji ihraç malları genellikle katma değeri yüksek olan ve üretimi aşamasında üst düzey teknik bilgiye ihtiyaç duyarlar. Üst düzey teknik bilginin sağlanması ve üretim sürecine geçilmesi ise Ar-Ge tipi ek harcamalarla sağlanabilmektedir (Göçer, 2013). Yani AR-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatını artırması beklenmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda β_2 ve β_3 'ün pozitif işaretli olması beklenir.

Veri Seti

Yüksek teknoloji ve imalat sanayine ilişkin reel ihracat değişkenleri, nominal yüksek teknoloji ve nominal imalat sanayi ihracatının ihracat birim değer endeksine bölünmesiyle hesaplanmıştır. İhracata ilişkin yüksek teknoloji ve imalat sanayi ihracat verileri Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı (TÜİK) veri tabanından alınmıştır. Yüksek teknoloji ihracatı verileri Özel Ticaret Sistemine göre derlenen dış ticaret istatistiklerinden İsic Rev 3 sınıflaması baz alınarak çekilmiştir. Ayrıca 2010=100 temel yılına sahip ihracat birim değer endeksi verileri yine TÜİK veri tabanından temin edilmiştir. Reel döviz kuru endeksi verileri 2003=100 temel devresine endeksli olacak şekilde EVDS'den çekilmiştir. Reel yurt dışı gelir değişkeni Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı 20 ülkenin kişi başı Gayri Safi Milli Hasıllarının (GSYİH) Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki oranları ile ağırlıklandırılması ile hesaplanmıştır. Bahsi geçen hesaplama ait ihracat verileri TÜİK veri tabanından ve kişi başı GSYİH verileri ise Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır. Nüfus ile reelleştirilmiş Ar-Ge değişkeni de yine Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir.

Değişkenlere ait veriler 1996–2017 dönemini kapsayan yıllık verilerden oluşmaktadır. Ekonometrik analizler modeldeki bütün değişkenlerin logaritmik transformasyonları alınarak yapılmıştır.

Ampirik Bulgular

Makalenin ampirik bulguları özetlenirken ilk planda çalışmaya konu edilen değişkenlerin durağanlıkları birim kök testleri sınanmıştır. İkinci aşamada, Johansen Eşbütünleşme analizi ile değişkenlerin eşbütünleşme ilişkileri sınanarak uzun dönemli denklemler tahmin edilmiştir. Son aşamada ise hata düzeltme yaklaşımı temel alınarak kısa dönem ilişkilerini gösteren modeller tahmin edilmiştir.

Birim Kök Testleri

Johansen eş-bütünleşme analizinin uygulanabilmesi için araştırma kapsamında yer alan değişkenlerin durağanlık düzeyleri test edilmiştir. Değişkenlerin durağanlık seviyeleri Kwiatkowski ve ark. (1992, s. 165) çalışmasında önerilen KPSS birim kök testi ile sınanmıştır. Geleneksel birim kök testlerinin aksine KPSS birim kök testinde sıfır hipotezi serinin durağanlığını sınamaktadır. 3 ve 4 No'lu denklemlerde KPSS birim kök sınamasının test edildiği eşitlikler yer almaktadır.

$$y_t = \varepsilon_t + r_t + e_t \quad (3)$$

$$r_t = r_{t-1} + \mu_t \quad (4)$$

e_t sıfır ortalamalı, sıfır varyanslı ve i.i.d. olduğu varsayılan hata terimleridir. Sıfır hipotezi, $H_0: r_t = r$ şeklinde parametrelerin tutarlılığını ifade ederken alternatif hipotez r_t serisinin rastsal yürüyüş olduğunu göstermektedir. Başka bir ifade ile, sıfır hipotezi test edilen serinin durağan olduğunu belirtmektedir.

Tablo 2'de KPSS birim kök testi sonuçları özetlenmektedir. Serilerin düzey değerleri için LM Test İstatistiği'nin %5 tablo değerinden daha büyük olduğu, birinci değer fark değerleri için ise daha küçük olduğu gözlenmektedir. Bu da serilerin düzey değerleri için durağanlığı işaret eden sıfır hipotezinin reddedildiğini, birinci derece fark değerleri için ise sıfır hipotezinin reddedilmediğini göstermektedir. Sonuç olarak modeldeki tüm değişkenlerin birinci derece fark durağan olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Tablo 2.
KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Düzyer Değişken	LM Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)
LHT_EX	0,4861	0,4630
LRER	0,4970	0,4630
LWGDP	0,6061	0,4630
LRATE_HT	0,4960	0,4630
LRD	1,1738	0,4630
ΔLHT_EX	0,3658	0,4630
ΔLRER	0,4614	0,4630
ΔLWGDP	0,2424	0,4630
ΔLRATE_HT	0,2856	0,4630
ΔLRD	0,1258	0,4630

*KPSS eşitliğinde deterministik bileşenlerden sabit terim kullanılmıştır.

Johansen Eş-Bütünleşme Analizi

Johansen Eş-Bütünleşme Analizinin yapılabilmesi için ilk koşul değişkenlerin aynı dereceden durağan olmasıdır. Birim kök testleri sonucunda bu koşulun sağlandığı gözlenmiştir. Eş bütünleşme analizi, durağan olmayan değişkenlerin doğrusal kombinasyonlarının uzun dönemde durağan olup olmadığının tespiti için geliştirilmiştir. Johansen eş bütünleşme yaklaşımının temelinde vektör otoregressif (VAR) süreci vardır. Eşbütünleşme testinin çıktıları VAR'ın gecikme uzunluğu ve modeldeki deterministik bileşenlere bağlıdır (Köse ve ark., 2008). Her ikisi de belirlenirken AIC ve SC seçim kriterleri kullanılmıştır.

Johansen (1988) tarafından eş bütünleşme analizi maksimum olabilirlik tahmin yöntemini temel almaktadır. Z, durağan olmayan X ve Y değişkenlerini içeren vektör olmak üzere Johansen eş bütünleşme denklemi 5 nolu eşitlikte yer almaktadır.

$$\Delta Z_t = \Gamma_t \Delta Z_{t-1} + \dots + \Gamma_{k-1} \Delta Z_{t-k+1} + \Pi Z_{t-k} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Johansen eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı, Π matrisinin rankına göre karar verilir. Π matrisinin rankı sıfırdan büyük ise Z vektörünün oluşturan vektörler arasında eş bütünleşme ilişkisi vardır. Johansen eş bütünleşme testi İz ve Öz Değer Testi olmak üzere iki farklı yolla yapılır. Tablo 3'te bu çalışma için tahmin edilen Johansen Eşbütünleşme Testi sonuçları raporlanmaktadır.

Tablo 3'e göre tahmin edilen her iki model için de eş bütünleşme ilişkisi vardır. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı hem İz İstatistiği hem de Maksimum Özdeğer İstatistiği testi tarafından teyit edilmektedir. Johansen eşbütünleşme testinin yapılabilmesi için gerekli koşullar sağlandığından uzun dönemli denklemler tahmin edilmiştir. Her iki model için tahmin edilen katsayılarının tümünün istatistiksel olarak %5 güven düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Model 1'de beklendiği gibi reel döviz kurunun katsayısı eksi işaretili, reel dış gelir ve reel Ar-Ge harcamalarının katsayıları pozitif işaretilidir. Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracat üzerindeki reel döviz kurunun ve reel dış gelirin etkileri Ar-Ge değişkenine nazaran daha baskındır. Bu durum Türkiye'de ihracatçıların ihracat kararlarının alırken makroekonomik değişkenlere daha fazla dikkat ettiklerinin bir göstergesi olarak açıklanabilir. Ar-Ge harcamalarındaki %1'lik artış yüksek teknoloji ihracatını yaklaşık %0,24 artırmaktadır. Elde edilen bu sonuca göre Ar-Ge harcamalarındaki artışın uzun dönem de yüksek teknoloji ihracatını pek de yüksek seviyelere çekmediği yorumu yapılabilir. Analizleri derinleştirmek adına bağımlı değişken olarak imalat sanayi ihracatı içindeki yüksek teknoloji ihracatının payı alınarak model tekrar tahmin edilmiştir. Model 2'de uzun dönemli tahmin sonuçları yer almaktadır. Model 2'de dikkatleri çeken nokta Ar-Ge harcamaların yüksek teknoloji ihracatı oranını olumsuz etkilemesidir. Başka

Tablo 3.
Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Model 1: Bağımlı Değişken Yüksek Teknoloji İhracatı			
Sıfır Hipotezi: Eşbütünleşme Sayısı	Alternatif Hipotez	İz İstatistiği	Maksimum Özdeğer İstatistiği
$r=0^*$	$r=1$	52,9715 (0,0016)	28,8230 (0,0109)
$r \leq 1$	$r=2$	24,1485 (0,0519)	15,9756 (0,0920)
$r \leq 2$	$r=3$	8,1730 (0,2236)	5,6154 (0,3955)
$r \leq 3$	$r=4$	2,5576 (0,1297)	2,5576 (0,1297)
Normalize Edilmiş Eş Bütünleşme Katsayıları			
LHT_EX,	LRER	LWGDP	LRD
	-2,4142*	2,01072*	0,2489*
	(0,8362)	(0,3771)	(0,1177)
Model 2: Bağımlı Değişken Yüksek Teknoloji İhracatı Oranı			
Sıfır Hipotezi: Eşbütünleşme Sayısı	Alternatif Hipotez	İz İstatistiği	Maksimum Özdeğer İstatistiği
$r=0^*$	$r=1$	53,4656 (0,0014)	24,5489 (0,0443)
$r \leq 1^*$	$r=2$	28,9168 (0,021)	17,8083 (0,0498)
$r \leq 2$	$r=3$	11,1086 (0,0791)	7,1346 (0,2380)
$r \leq 3$	$r=4$	3,9739 (0,0548)	3,9739 (0,0548)
LRATE_HT,	LRER	LWGDP	LRD
	-2,3590*	1,0889*	-0,4687*
	(0,7484)	(0,3249)	(0,1115)

* Optimal gecikme uzunluğu AIC ve SC'ye göre 1 olarak belirlenmiştir. %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (Parantez içindeki değerler standart hatalardır)

Tablo 4.
Bağımlı Değişken Yüksek Teknoloji İhracatı

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	P Değeri
Sabit	0,0484	0,0566	0,8559	,4047
ΔLRER	0,6472	0,4303	1,5040	,1521
ΔLWGDP	3,5520	2,0602	1,7241	,1040
ΔLRD	0,0756	0,5272	0,1433	,8878
HDK(-1)	-0,2453	0,1110	-2,2098	,0420

Tablo 5.
Bağımlı Değişken Yüksek Teknoloji İhracatı Oranı

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	P Değeri
Sabit	-0,0046	0,0556	-0,0827	,9351
ΔLRER	0,4992	0,4256	1,1730	,2580
ΔLWGDP	2,3585	2,0829	1,1323	,2742
ΔLRD	-0,1891	0,5043	-0,3749	,7126
HDK(-1)	-0,3533	0,1334	-2,6487	,0175

bir açıdan bakıldığında, yapılan Ar-Ge harcamaları Türkiye örneğinde daha çok yüksek teknoloji mal üretimi yapmayan sektörlere katkı sağlamaktadır. Bu da aslında Ar-Ge harcaması yapan işletmelerin önceliklerinin yüksek katma değerli ürünler olmadığına kanıt olarak gösterilebilir. Öte yandan, reel dış gelirin artması yüksek teknoloji ihracatının oranını artırmakta iken reel döviz kurunun artması imalat sanayi içerisindeki yüksek teknoloji ihracatının payını azaltmaktadır

Hata Düzeltme Modeli

Makale çerçevesinde tahmin edilen modellerin eş bütünleşme ilişkisi içerisinde olması, değişkenlerin kısa dönemdeki hareketlerinin hata düzeltme modeli ile incelenebileceğini göstermektedir. Ayrıca hata düzeltme modeli ile uzun dönemli ilişkilerin dengesizliklerinin ne kadar süreceği de tespit edilebilmektedir (Engle & Granger, 1987, s. 265). Hata düzeltme modeli durağanlaştırılmış değişkenler ve uzun dönemdeki modelin hata teriminin bir dönem gecikmesi ile kurulur. Hata teriminin bir dönem gecikmeli katsayısına hata düzeltme katsayısı denir. Hata düzeltme modeli mekanizmasının çalışabilmesi için bu katsayının istatistiksel olarak anlamlı olması ve 0 ile -1 aralığında değer alması gerekmektedir. Tablo 4 ve Tablo 5'te sırasıyla yüksek teknoloji ihracatı için ve yüksek teknoloji ihracatı oranı için tahmin edilen hata düzeltme modeline ait sonuçlar gösterilmektedir. Her iki modelin de hata düzeltme katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve 0 ile -1 arasında değerler almaktadır. Tahmin edilen modellere göre kısa dönem için Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatını ve yüksek teknoloji ihracatı oranını etkilememektedir. Ar-Ge harcamalarının üretim ve ihracat üzerindeki destekleyici etkilerinin ancak uzun vadede meyve verebileceği dikkate alındığında bu bulgunun akla yatkın olduğu söylenebilir. Reel döviz kurunun katsayısı da her iki modelde anlamsızdır. Yalnızca reel dış gelirin yüksek teknoloji ihracatı üzerinde %10 anlamlılık düzeyinde pozitif ve anlamlı etkileri olduğu söylenebilir.

Uzun ve kısa dönemli denklemlerin tanınal testlerinin sonuçları Ek Tablo 1-Ek Tablo 6'da raporlanmıştır. Modellerdeki otokorelasyon ve değişen varyans sırasıyla LM ve White yaklaşımlarıyla test edilmiştir. Uzun ve kısa dönemli modellerin LM otokorelasyon testlerine ait

Ek Tablo 1.
Eşbütünleşme 1 LM-Otokorelasyon Testi Sonuçları

Gecikme	LRE* İst.	S.d.	p	Rao F-İst.	S.d.	p
1	13,3179	16	,6494	0,8105	(16, 28,1)	,6640
2	20,6877	16	,1908	1,4100	(16, 28,1)	,2067
3	14,2994	16	,5764	0,8832	(16, 28,1)	,5928
4	15,3551	16	,4988	0,9638	(16, 28,1)	,5165
5	17,6878	16	,3425	1,1507	(16, 28,1)	,3609
6	18,7346	16	,2827	1,2387	(16, 28,1)	,3006

Ek Tablo 2.
Eşbütünleşme 1 White Değişen Varyans Testi Sonuçları

Ki-Kare	S.d.	p
88,7765	80	,2351

Ek Tablo 3.
Eşbütünleşme 2 LM-Otokorelasyon Testi Sonuçları

Gecikme	LRE* İst.	S.d.	p	Rao F-İst.	S.d.	p
1	12,6906	16	,6952	0,7650	(16, 28,1)	,7085
2	19,3016	16	,2533	1,2874	(16, 28,1)	,2707
3	11,4519	16	,7808	0,6776	(16, 28,1)	,7911
4	9,1618	16	,9066	0,5239	(16, 28,1)	,9116
5	17,1734	16	,3745	1,1084	(16, 28,1)	,3930
6	18,9883	16	,2693	1,2604	(16, 28,1)	,2870

Ek Tablo 4.
Eşbütünlük 2 White Değişen Varyans Testi Sonuçları

Ki-Kare	S.d.	p
165,3224	140	,0708

Ek Tablo 5.
Hata Düzeltme Denklem 1 LM-Otokorelasyon Testi Sonuçları

Gecikme	AC	PAC	Q-Ist.	p*
1	0,1960	0,1960	0,9246	,3360
2	0,1770	0,1450	1,7249	,4220
3	0,3850	0,3470	5,6921	,1280
4	-0,1760	-0,3680	6,5772	,1600
5	0,1000	0,1400	6,8793	,2300
6	0,0100	-0,1540	6,8825	,3320

Ek Tablo 6.
Hata Düzeltme Denklem 1 White Değişen Varyans Testi Sonuçları

F-İst.	Gözlem S.*R-Kare	Açıklanan Hata Kareler	Prob. F(14,6)	Prob. Ki-Kare(14)	Prob. Ki-Kare(14)
0,3937	10,0547	4,8466	0,9293	0,7582	0,9878

olasılık değerleri 0.05'ten büyük olduğundan modellerin hata terimlerinin otokorelasyon içermediğini ifade eden sıfır hipotezi reddedilemez. White değişen varyans testi sonuçları da yine tüm denklemler için 0,05'ten büyüktür. Bu durumda modellerin hata terimlerinin sabit varyanslı olduğunu ifade eden sıfır hipotezi reddedilemez. Özetle, kısa ve uzun dönemli modellerin hata terimleri için otokorelasyon içermeme ve sabit varyanslı olma koşulları sağlanmaktadır.

Sonuç

Ar-Ge harcamalarının büyüme ve ihracat üzerine etkisini inceleyen birçok çalışma, Ar-Ge harcamalarının büyüme ve ihracat hacmi üzerinde pozitif etkisini ortaya koymuştur. Bunun yanında son yıllarda Ar-Ge'nin nitelik etkisini ortaya koymak amacı ile Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji üzerine yoğunlaşan çalışmalar, Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatını da artırdığını işaret etmektedir (Ek Tablo 7, 8).

Bu çalışmada elde edilen bulgular Ar-Ge harcamalarındaki artışın uzun dönemde yüksek teknoloji ihracatını artırdığını ortaya koymuştur. Uzun dönemli denklemlerde ulaşılan bu sonuçlar Braunerhjelm ve Thulin (2008, s. 16), Göçer (2013, s. 235), Sandu ve Ciocanel (2014, s. 84), Çetin (2016, s. 39), Özkan & Yılmaz (2017, s. 7), ve Oğuz & Sökmen (2020, s. 218) çalışmalarının bulgularını desteklemektedir. Kısa dönemli denklemlere ait sonuçlara göre, Ar-Ge'nin katsayısı pozitif ancak istatistiksel olarak anlamsızdır. Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji üzerindeki olumlu etkilerinin uzun dönemde gerçekleşebileceği gerçeği göz önünde bulundurulduğunda tahmin edilen bu sonuç akla yatkın olarak nitelendirilebilir.

Yüksek teknoloji ihracatının imalat sanayi ihracatı içindeki payının bağımlı değişken olarak alındığı ikinci modelde ilgi çekici bulgular gözlenmiştir. Sonuçlar Ar-Ge harcamaları arttıkça yüksek teknoloji ihracatının payının görece azaldığına işaret etmektedir. Bu da aslında Türkiye örneğinde, yapılan Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatını olumlu yönde etkilemesine rağmen diğer alt teknoloji gruplarında daha fazla katkı sağladığına kanıt olarak gösterilebilir. Başka bir ifade ile Türkiye'deki ihracatçıların Ar-Ge yatırımlarını yüksek teknoloji içeriğine sahip olan ürünlerin üretiminden daha çok teknoloji içeriği görece daha düşük olan ürünlerin üretimine yönelttikleri söylenebilir.

Tahmin edilen ikinci modelin sonucu itibarıyla bu çalışma hem literatüre yeni bir pencere açmakta hem politika yapımcılar için aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Bulgulara göre, Türkiye'nin ihracatı hacminin genişletilebilmesi için Ar-Ge harcamalarının artırılmasına ihtiyaç

Ek Tablo 7.
Hata Düzeltme Denklem 2 LM-Otokorelasyon Testi Sonuçları

Gecikme	AC	PAC	Q-Ist.	p*
1	0,1590	0,1590	0,6142	,4330
2	0,0870	0,0630	0,8062	,6680
3	0,2140	0,1970	2,0365	,5650
4	-0,0300	-0,1010	2,0623	,7240
5	0,0320	0,0290	2,0935	,8360
6	0,0130	-0,0340	2,0993	,9100

Ek Tablo 8.
Hata Düzeltme Denklem 2 White Değişen Varyans Testi Sonuçları

F-İst.	Gözlem S.*R-Kare	Açıklanan Hata Kareler	Prob. F(14,6)	Prob. Ki-Kare(14)	Prob. Ki-Kare(14)
0,3112	8,8344	6,0792	0,9663	0,8415	0,9645

olduğu gözlenmiştir. Ar-Ge harcamalarının denetimli bir şekilde katma değeri ve teknoloji içeriği yüksek olan sektörlerle yönlendirilmesiyle orta ve uzun vadede Türkiye'nin ihracat kapasitesinin ve katma değerinin artırılacağı düşünülmektedir. Öte yandan, Derindag ve ark. (2022, s. 7) çalışmasında da ifade edildiği gibi inovasyon alanında yapılan hamlelerin etkin sonuçlar vermesi için tek bir aktöre odaklanmak yerine birden çok ekonomik ajanın göz önünde bulundurulmasının kritik olduğu değerlendirilmektedir. Tedarik arz zincirinde yer alan finansörlerin, avukatların, pazarlamacıların, lojistikçilerin, danışmanların ve diğer aktörlerin tümünün dikkate alınması, bu yönde belirlenecek politikaların etkinliğini artırabilecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması bildirmemiştir

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author have no conflicts of interest to declare.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Barney, J. B. (2001). Is the resource- based 'view' a useful perspective for strategic management research? Yes. *Academy of Management Review*, 26(1), 41–56. [CrossRef]
- Bayır, M., & Karahan, Ö. (2020). *OECD Ülkelerinde ARGE Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatındaki Rolü*. International Kaouru Ishikawa Congress on Business Administration and Economy.
- Bojnec, S., & Ferto, I. (2011). Impacts of Research and Development on manufacturing trade. *Proceedings of the Rijeka Faculty of Economics. Journal of Economics of and Business*, 29(1), 65–88.
- Braunerhjelm, P., & Thulin, P. (2008). Can countries create comparative advantages? R&D expenditures, high-tech exports and country size in 19 OECD countries, 1981–1999. *International Economic Journal*, 22(1), 95–111. [CrossRef]
- Çetin, R. (2016). Yeni sanayileşen ülkelerde Ar-Ge harcamaları ve yüksek teknoloji ürünü ihracatı arasındaki ilişkinin panel veri analizi yöntemi ile incelenmesi. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 66, 30–43.
- Cohen, W. M., & Levinthal, D. A. (1990). Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1), 128. [CrossRef]
- Çütçü, İ. (2019). Harcamaları – dış ticaret ilişkisi: AB Ülkeleri üzerinde panel veri analizi. *İktisat Seçme Yazılar*, 1, 265–299.
- Dam, M. M. (2016). Dış ticaret ve AR-GE yatırımları arasındaki ilişki: OECD Ülkeleri için panel veri analizi. *Akademik Bakış Dergisi*, 56, 345–358.
- Derindag, O. F., Lambovska, M., & Todorova, D. (2022). Innovation development factors: Switzerland experience. *Pressburg Economic Review*, 1(1), 57–65.
- Dumrul, Y., & Kiliçarslan, Z. (2018). The effect of Research and Development (R&D) expenditures on export: Evidence from A panel of selected OECD countries. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 1, 243–241.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251. [CrossRef]
- Falk, M. (2007). R&D spending in the high-tech sector and economic growth. *Research in Economics*, 61(3), 140–147. [CrossRef]
- Göçer, İ. (2013). Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Maliye Dergisi*, 165, 215–240.
- Gümüş, E., & Çelikay, F. (2015). R&D expenditure and economic growth: New empirical evidence. *Journal of Applied Economic Research*, 9(3), 205–217.
- Gyakye, A., Oseifuah, E., & Vukor-Quarshie, G. (2012). The impact of research and development on socio-economic development: Perspectives from selected developing economies. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 3(6), 915–922.
- Halpern, L., & Muraközy, B. (2012). Innovation, productivity and exports: The case of Hungary. *Economics of Innovation and New Technology*, 21(2), 151–173. [CrossRef]
- Harris, R., Li, Q. C., & Trainor, M. (2009). Is a higher rate of R&D tax credit a panacea for low levels of R&D in disadvantaged regions? *Research Policy*, 38(1), 192–205. [CrossRef]
- Houthakker, H. S., & Magee, S. P. (1969). Income and price elasticities in world trade. *Review of Economics and Statistics*, 51(2), 111–125. [CrossRef]
- Johansen, S. (1988). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector Autoregressive models. *Econometrica*, 59, 1551–1580.
- Kılıç, C., Bayar, Y., & Özekicioğlu, H. (2014). Araştırma geliştirme harcamalarının yüksek teknoloji ürünü ihracatı üzerindeki etkisi: G–8 ülkeleri için bir panel veri analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 44, 115. [CrossRef]
- Kırankabeş, M. C., & Erçakar, M. E. (2012). Importance of relationship between R&D personnel and patent applications on economics growth: A Panel Data Analysis. *International Research Journal of Finance and Economics*, 2887(92), 72–81.
- Köse, N., & Aslan, Ç. (2020). The effect of real exchange rate uncertainty on Turkey's foreign trade: New evidences from SVAR model. *Asia-Pacific Journal of Accounting and Economics*, 1–15. [CrossRef]
- Köse, N., Ay, A., & Topallı, N. (2008). Döviz kuru oynaklığının ihracata etkisi: Türkiye örneği (1995–2008). *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 25–45.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root. *Journal of Econometrics*, 54(1–3), 159–178. [CrossRef]
- Oğuz, S., & Sökmen, A. G. (2020). The effect of research development expenditures on high technology exports: A panel data analysis on OECD countries. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 27, 209–222.
- Özçelik, Ö., Aslan, V., & Özbek, R. İ. (2018). Harcamalarıyla yüksek teknoloji ihracatı arasındaki ilişki: Seçili 10 oecd ülkesi için panel veri analizi, kastamonu üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi. *Dergisi*, 20(3), 57–66.
- Özer, M., & Çiftçi, N. (2009). Harcamaları ve ihracat ilişkisi: OECD ülkeleri panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 1–9.

- Özkan, G., & Yılmaz, H. (2017). AR-GE harcamalarının yüksek teknoloji ürün ihracatı ve kişi başı gelir üzerindeki etkileri: 12 AB ülkesi ve Türkiye için uygulama (1996-2015). *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1), 1–12.
- Peng, L. (2010). *Study on relationship between R&D expenditure and economic growth of China*. Proceedings of the 7th International Conference on Innovation & Management, Wuhan, China.
- Porter, M. E. (1990). National competitive advantage in services. *Competitive Advantage of Nations*, 239–273. [\[CrossRef\]](#)
- Şahbaz, A., Yanar, R., & Adıgüzel, U. (2014). Harcamaları ve ileri teknoloji mal ihracatı ilişkisi: Panel nedensellik analizi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 47–60.
- Sandu, S., & Ciocanel, B. (2014). Impact of R&D and innovation on high-tech export. *Procedia Economics and Finance*, 15, 80–90. [\[CrossRef\]](#)
- Uzay, N., Demir, M., & Yıldırım, M. (2012). İhracat performansı açısından teknolojik yeniliğin önemi: Türkiye imalat sanayi örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(1), 147–160.
- Yıldırım, E., & Kesikoğlu, F. (2012). Harcamaları ile ihracat arasındaki nedensellik ilişkileri: Türkiye örneğinde panel nedensellik testi kanıtları. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 32(1), 165–180.
- Zachariadis, M. (2004). R&D-induced growth in the OECD? *Review of Development Economics*, 8(3), 423–439. [\[CrossRef\]](#)
- Zahra, S. A., & George, G. (2002). Absorptive capacity: A review, reconceptualization, and extension. *Academy of Management Review*, 27(2), 185. [\[CrossRef\]](#)

Covid 19 Korkusu ile Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

An Investigation of the Relationship Between Fear of COVID-19 and Levels of Depression, Anxiety, and Hopelessness

Muzaffer ŞAHİN ^{ID}
Merve Nur AYDIN ^{ID}

İstanbul Arel Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Psikoloji
Bölümü İstanbul, Türkiye

ÖZ

Bu çalışmada, 18 yaş ve üzeri bireylerde Covid-19 korkusu ile depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu yaşları 18 ile 75 arasında değişen toplam 675 (391 kadın ve 284 erkek) birey oluşturmaktadır. Verilerin toplanmasında katılımcıların kişisel özelliklerini belirlemek için araştırmacı tarafından hazırlanmış "Kişisel Bilgi Formu", Covid-19 korkusu düzeylerini belirlemek için "Covid-19 Korkusu Ölçeği", depresyon düzeylerini belirlemek için "Beck Depresyon Ölçeği", anksiyete düzeylerini belirlemek için "Beck Anksiyete Ölçeği" ve umutsuzluk düzeylerini belirlemek için "Beck Umutsuzluk Ölçeği" kullanılmıştır. Verilerin analizinde Bağımsız Gruplar t-testi, Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA), Pearson Korelasyon Analizi ve Basit Doğrusal Regresyon Analizi kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, bireylerin Covid-19 korkusu düzeyleri ile depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin demografik değişkenlere göre farklılaştığı görülmüştür. Aynı zamanda bireylerin Covid-19 korkusu arttıkça depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin de arttığı; Covid-19 korkusunun depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeyleri üzerinde yordayıcı etkileri olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete, umutsuzluk

ABSTRACT

The present study aimed to analyze the relationship between fear of COVID-19 and levels of depression, anxiety, and depression in adults aged 18 and older. The subject group of the research consists of 675 individuals (391 females and 284 males) in the age range of 18 and 75. "Personal Information Form," "The Fear of COVID-19 Scale" to specify the level of fear of COVID-19, "Beck Depression Scale" to specify the level of depression, "Beck Anxiety Scale" to specify the level of anxiety, and "Beck Hopelessness Scale" to specify the level of hopelessness have been prepared by the researcher and used to collect personal data from the subject group. Independent samples t-test, one-way analysis of variance, Pearson correlation analysis, and simple linear regression analysis have been used to analyze the collected data. According to the results of the study, due to fear of COVID-19 level, level changes of depression, anxiety, and hopelessness have been viewed according to demographic variables. Furthermore, it has been observed that as individuals' fear of COVID-19 increased, their levels of depression, anxiety, and hopelessness also increased; herewith, the fear of COVID-19 has predictive effects on levels of depression, anxiety, and hopelessness.

Keywords: Fear of COVID-19, depression, anxiety, hopelessness

Giriş

Tarihsel süreç boyunca pek çok salgın hastalık insan yaşamında var olmuş ve milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır (Gülmez, 2020). İnsanlar yaşamlarını derinden etkileyen salgın hastalıkların bir yenisi ile 31 Aralık 2019'da Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan şehrinde tanışmıştır. İlk olarak Wuhan'da ortaya çıkan ve etkin bir tedavisi bulunmayan Covid-19 (SARS-CoV-2) virüsü, kısa sürede tüm

Geliş Tarihi/Received: 21.09.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 15.10.2022

Yayın Tarihi/Publication Date:

27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Muzaffer ŞAHİN
E-mail: muzsah@gmail.com

Cite this article as: Şahin, M., & Aydın, M. N. (2022). An investigation of the relationship between fear of COVID-19 and levels of depression, anxiety, and hopelessness. *Current Perspectives in Social Sciences*, 26(4), 381-390.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

dünyaya yayılıp çok sayıda can kayıplarına yol açmış ve peşi sıra ruhsal, sosyal, biyolojik ve ekonomik boyutta pek çok değişiklik ve sorunu da beraberinde getirmiştir (Gülmez, 2020; Öztürk ve ark., 2020, s. 295-314).

Covid-19 virüsünün insandan insana çok kolay ve hızlı bir biçimde yayılabilirliği ile salgının yayılımını azaltmak için pek çok önlem alınması gerekli olmuştur. Bu önlemler sonucu insanların günlük yaşam rutininde zorunlu değişiklikler meydana gelmiştir. Tüm dünyada seyahat etme kısıtlamaları, okul ve iş alanlarında evden eğitim ve çalışma sistemlerine geçilmesi, çalışma saatlerinin kısaltılması, sosyal mesafe ve maske takma zorunluluğu, sosyal aktiviteler ve etkinliklere ara verilmesi, insanların toplu olarak bulunduğu alanların kapatılması, sokağa çıkma kısıtlamaları gibi önlemlerle dünya pek çok alanda ani bir düzen değişikliğine girmek durumunda kalmıştır (Gülmez, 2020; Öztürk ve ark., 2020, s. 295-314).

Covid-19 virüsünün bireylere etkilerine baktığımızda biyolojik ve psikolojik olmak üzere iki farklı sağlık sorununa yol açtığı görülmektedir. Biyolojik etkiler virüsün bireye bedensel olarak etki etmesi iken psikolojik etkileri bireyde salgına dair korku, kaygı ve endişeye neden olmuştur (Aşkın ve ark., 2019). Covid-19'un biyolojik etkilerine dair etkin bir tedavi arayışı ve aşı çalışmaları hızla sürdürülmekte; ancak ruhsal etkileri bu denli göz önünde bulundurulmamaktadır (Banerjee, 2020).

Tüm dünyayı başta sağlık olmak üzere her boyutta bu denli sarsmış olan Covid-19 salgını sürecinde bireylerin ruh sağlığının da etkilenmesi kaçınılmazdır (Karcioğlu, 2020, s. 121). Zorlu yaşam deneyimlerinin bireylerin problemlerle başa çıkma kapasitelerini artırması üzerinde etkili olduğu kadar; şiddetli ve kontrol edilemez olması durumunun ruh sağlığı problemlerinin gelişmesinde büyük rol oynadığı bilinmektedir (Ünal ve Özcan, 2000, s. 41-48). Kuşkusuz ki travmatik ve zorlu bir deneyim olarak salgın sürecinin bireylerin yaşamında duygusal, fiziksel, davranışsal ve bilişsel birtakım sonuçlar doğurabileceği görülmektedir (Karcioğlu, 2020, s. 122; Memiş Doğan & Güzel, 2020). Aynı zamanda bu süreçte ağırlıklı olarak en çok duygusal sonuçların görülmesi de kaçınılmazdır (Memiş Doğan & Güzel, 2020). Sürecin bireylerde yeni ruhsal problemlere neden olabileceği gibi bireylerin var olan ruh sağlığı problemlerini de daha şiddetli hale getirebileceği bilinmektedir (Çakır Kardeş, 2020).

Salgın hastalıkların bireylerde korku duygusunu tetikleyebileceği (Saricali ve ark., 2022) ve Covid-19 salgını sürecinde de evrensel boyutta bireylerin ruh sağlığı üzerindeki etkilerine bakıldığında korku duygusunun ön plana çıktığı görülmektedir (Aşkın ve ark., 2019; Gencer, 2020; Saricali ve ark., 2022). Korku, bireyin var olan bir durumla ilgili değerlendirmeleri sonucu ortaya çıkan bir duygudur. Bireyin içinde bulunduğu durumu tehlikeli ve tehdit edici olarak değerlendirmesi korku hissetmesine sebep olur (Gençöz, 1998). Salgın sürecinde bireylerdeki korku duygusunun yalnızca virüs ile enfekte olmak veya ölmek ile ilgili olarak gelişmediği, salgının getirdiği değişen yaşam koşulları ve maruz kalınan durumlarla da yakın ilişkili olduğu görülmektedir (Çakır Kardeş, 2020). Özellikle vaka sayıları ve kayıplara anlık olarak maruz kalma gibi durumların bu duygunun tetiklenmesinde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir (Gencer, 2020). Bireylerin yazılı ve görsel medyada ani olarak artan kayıpların rastgele ve toplu olarak defnedilme görüntülerine maruz kalmaları, yiyecek, içecek stokçuluğu, bilgi kirliliği, iletişim uygulamalarından yayılan ses kayıtları ve fotoğraf kareleri, hastane doluluk oranlarının artması ve kamuoyundaki tartışmalar bireylerin anksiyete düzeylerini artırmaktadır (Aşkın ve ark., 2019; Gülmez, 2020).

Salgın sürecinde; bireyin kendisinin ya da yakınlarından birisinin enfekte olmasına dair duyulan korku, enfekte bir kişiyle temas etme korkusu, karantina süreci, hastanede yatmanın yaşamsal bir tehdit oluşturması, baş etme güçlüğü, günlük yaşam rutininde beklenmedik değişikliklere gidilmesi, Covid-19 tanısı ile damgalanma kaygısı, başkalarına bulaştırma kaygısı, belirli bir tedavinin bulunamayışı, işsizlik kaygısı, yaşamsal ihtiyaçlara ve sağlık kuruluşlarına ulaşamama kaygısı ve bilgi eksikliğinden doğan belirsizlik gibi durumların kısa ve uzun dönem içerisinde bireylerin ruh sağlığını olumsuz yönde etkileyecek faktörler olduğu bilinmektedir (Duman, 2020; Gencer, 2020; Karcioğlu, 2020, s. 122-134; Memiş Doğan & Güzel, 2020).

Virüse dair belirsiz süreçlerin oluşturduğu korku (Aşkın ve ark., 2019) ile beraber bireylerde; anksiyete, depresyon, öfke ve stres başta olmak üzere uyku ve iştah problemleri, takıntılı düşünceler, ilişkisel problemler, dikkat bozuklukları ve madde kullanımı gibi problemlerin görülebileceği ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu belirsiz sürecin bireylerde yalnızlık, çaresizlik ve umutsuzluk gibi duygular uyandırabileceği ve bu duygularla ilişkili olarak intihar risklerinin de oluşabileceği bilinmektedir (Aşkın ve ark., 2019; Emiral ve ark., 2020; Karcioğlu, 2020, s. 122-123; Saricali ve ark., 2022).

Tarihte yaşanmış tüm salgın hastalıklar gibi Covid-19 salgınının da bir gün sona ereceği ve normal yaşantıya geri döneceği bilirse de normal yaşantıya dönülse bile salgının psikolojik etkilerinin uzun yıllar devam edebileceği öngörülmektedir. Küresel boyutta insan yaşamını her yönden etkileyen Covid-19 pandemi döneminde ruh sağlığı üzerinde çalışmalar yapılması, bu salgın döneminde ve daha sonra olabilecek salgın dönemlerinde ortaya çıkabilecek psikolojik sorunların aşılmasında yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu bilgiler ışığında, Covid-19 korkusu ile ilgili değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi önem kazanmaktadır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, Covid-19 korkusu ile depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesidir. İlgili alan yazını incelendiğinde, Covid-19 salgınının bireylerin ruh sağlığı üzerindeki etkilerine dair araştırmalar olmasına rağmen bu araştırmaların çoğunlukla psikolojik belirtilerin Covid-19 sürecindeki yaygınlığı ve bu belirtilerin süreç ile ilgili durumlarla ilişkisel boyutları üzerine odaklanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise Covid-19'a dair duyulan korku, depresyon ve umutsuzluk kavramı ile ilgili çalışmalar yapılmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modellerinin bir türü olan ilişkisel tarama modeli, iki veya daha çok değişken arasında birlikte değişim varlığını ve/veya derecesini belirlemeyi amaçlayan bir modeldir. İlişkisel tarama modeline göre karşılaştırma ve korelasyon olmak üzere iki tür düzenleme yapılabilir (Karasar, 2019, s. 109-115).

Tablo 1.
Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişken	Gruplar	f	%
Cinsiyet	Kadın	391	57,9
	Erkek	284	42,1
	Toplam	675	100
Yaş	18-24	199	29,5
	25-34	207	30,7
	35-44	124	18,4
	45 ve üstü	145	21,5
	Toplam	675	100
Medeni Durum	Evli	294	43,6
	Bekar	381	56,4
	Toplam	675	100
Eğitim Durumu	İlkokul	22	3,3
	Ortaokul	33	4,9
	Lise	114	16,9
	Lisans	414	61,3
	Lisansüstü	92	13,6
	Toplam	675	100

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu Aralık 2020-Ocak 2021 tarihleri arasında uygun örnekleme yoluyla seçilmiştir. Uygun örnekleme, araştırmacının işgücü, zaman ve maddi kısıtlılıklar nedeni ile ulaşım ve uygulama açısından kolaylık sağlayan kaynaklar üzerinden örneklemin oluşturmasını sağlar (Büyükoztürk ve ark., 2020).

Araştırmanın çalışma grubuna ait demografik özelliklere ilişkin bulgular Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, araştırmanın çalışma grubunu, yaşları 18 ile 75 yaş arasında değişen 391 kadın (%57,9) ve 284 erkek (%42,1) olmak üzere toplam 675 katılımcı oluşturmaktadır. Katılımcıların yaş aralığı 18-75 arası olup yaş ortalaması 33, standart sapması ise 12'dir. Medeni duruma göre katılımcıların %43,6'sının evli, %56,4'sinin bekar olduğu görülmektedir. Eğitim durumuna göre ise en büyük grubun lisans mezunları olduğu (%61,3), bunu lise mezunlarının izlediği (%16,9) en küçük grubun ise ilkökul mezunları olduğu (%3,3) görülmektedir.

Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu

Araştırmada kullanılan Kişisel Bilgi Formu demografik bilgilerin belirlenmesi için araştırmacı tarafından yapılandırılmıştır. Bu formda katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durum, Covid-19 tanısı alma durumları, bir yakınlarının Covid-19 tanısı alma durumları, Covid-19 nedeni ile bir yakınlarını kaybetme durumları ve kronik bir hastalığının olması ile ilgili değişkenlerine ait toplam 8 soru bulunmaktadır.

Covid-19 Korkusu Ölçeği

Covid-19 Korkusu Ölçeği (The Fear of Covid-19 Scale) Ahorsu ve ark. (2020) tarafından geliştirilmiş tek boyut ve 7 maddeden oluşan 5'li Likert tipi bir ölçektir. Ölçek maddeleri puanlamaları 1- kesinlikle katılmıyorum ile 5- kesinlikle katılıyorum arasında değişmektedir.

Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Satıcı ve ark. (2021, s. 1980-1988) tarafından yapılmıştır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 7, en yüksek puan ise 35'tir. Ölçekten alınan toplam puan bireyin Covid-19 korkusu düzeyine işaret etmektedir. Ölçekten alınan yüksek puan bireyin Covid-19 korkusu düzeyinin yüksekliğine, alınan düşük puan ise Covid-19 korkusu düzeyinin düşüklüğüne işaret etmektedir. Ölçeğin Türkçe geçerlilik güvenilirlik çalışmasında Cronbach alpha iç tutarlılık kat sayısı .84 olarak belirtilmiştir. Bu araştırmada ise ölçeğin Cronbach alpha iç tutarlılık kat sayısı .89 olarak saptanmıştır.

Beck Depresyon Ölçeği

Beck ve arkadaşları (1961, s. 861-865) tarafından geliştirilen, Türkçe uyarlama çalışması ilk olarak Tegin (1980; Hisli, 1988, s. 118-126) tarafından yapılan Beck Depresyon Ölçeği, bireylerin depresyon belirti düzeylerini ve şiddetini değerlendirmek amacıyla oluşturulmuştur.

Beck Depresyon Ölçeği 21 maddeden oluşan öz bildirim türünde bir ölçektir. Ölçeğin her bir maddesi bireyin karamsarlık, yorgunluk, huzursuzluk, başarısızlık ve suçluluk duyguları, iştah problemleri, zevk alamama, karar verememe ve uyku problemleri gibi depresyon belirtileriyle ilgili değerlendirmeleri içermektedir. Ölçek 4'lü likert tipinde olup her bir madde şiddetine göre 0-3 puan arasında derecelendirilmektedir. Alınan toplam puan bireyin depresyon düzeyine işaret etmektedir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 0, en yüksek puan ise 63'tür. Ölçekten alınan puanlara göre 0-9 puan normal düzeyde depresyon, 10-18 puan hafif düzeyde depresyon, 19-29 puan orta düzeyde depresyon, 30-63 şiddetli düzeyde depresyon varlığını göstermektedir.

Tegin (1980), ölçeğin güvenilirlik kat sayısını .78 olarak saptamıştır. Hisli (1988, s. 118-126) ise üniversite öğrencileriyle yaptığı geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasında ölçeğin güvenilirlik kat sayılarını madde analizi tekniğiyle .80 ve yarıya bölme tekniğiyle .74 olarak saptamıştır. Bu araştırmada ise ölçeğin Cronbach alpha iç tutarlılık kat sayısı .89 olarak saptanmıştır.

Beck Anksiyete Ölçeği

Beck ve ark. (1988, s. 893-897) tarafından geliştirilen Beck Anksiyete Ölçeği bireylerin anksiyete belirti düzeylerini ve şiddetini ölçmek amacıyla oluşturulmuş bir kendini bildirim türünde bir ölçektir.

Ölçek 21 madde ve 0-3 arası puanlanan 4'lü likert tipindedir. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 63, en düşük puan ise 0'dır. Ölçekten alınan toplam puan bireyin anksiyete düzeyini gösterir. Ölçekten alınan puanlara göre 0-7 puan arası düşük düzeyde anksiyete, 8-15 puan arası hafif düzeyde anksiyete, 16-25 puan arası orta düzeyde anksiyete ve 26-63 puan arası yüksek düzeyde anksiyete varlığını göstermektedir.

Beck Anksiyete Ölçeğinin Türkçe uyarlaması Ulusoy (1993, s. 64) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ulusoy (1993, s. 56) yaptığı çalışmada ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısının .93 ve test-tekrar test güvenilirlik katsayısını .57 olarak saptamıştır. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach alpha iç tutarlılık kat sayısı .93 olarak saptanmıştır.

Beck Umutsuzluk Ölçeği

Beck ve ark. (1974, s. 861-865) tarafından bireylerin umutsuzluk düzeylerini belirlemek için geliştirilen öz bildirim tarzında bir ölçektir. Türkçe uyarlaması Seber ve ark. (1993, s. 139-142) tarafından yapılmış olan ölçek bireylerin geleceğe yönelik olumsuz beklentilerini değerlendirmek amacıyla 0 ve 1 arasında puanlanan toplamda 20 maddeden oluşmaktadır.

Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 20, en düşük puan ise 0'dır. Ölçekten alınan puanların yüksekliği bireydeki umutsuzluk düzeyinin yüksekliğine işaret eder. Seber ve ark. (1993) yaptıkları çalışmada Beck Umutsuzluk Ölçeğinin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısını .86 olarak saptamışlardır. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach alpha iç tutarlılık kat sayısı .90 olarak saptanmıştır.

Verilerin Analizi

Betimsel verilerin analizinde frekans, yüzde, ortalama ve standart sapma kullanılmıştır. Araştırmanın değişkenleri ilgili normallik varsayımı boxplot grafikleri, Q-Q grafiği ve çarpıklık-basıklığa dair veriler ile değerlendirilmiştir. Basıklık ve çarpıklık katsayılarının +1,5 ve -1,5 arasında yer aldığı durumlarda normal dağılım kabul edilmektedir (Tabachnick & Fidell, 2013). Bu çalışmada da çarpıklık ve basıklık değerleri kabul edilen referans aralığında olduğu için verilerin analizinde parametrik hipotez testleri tercih edilmiştir.

Covid-19 Korkusu Ölçeği, Beck Depresyon Ölçeği, Beck Anksiyete Ölçeği ve Beck Umutsuzluk Ölçeğinden elde edilen puanların demografik değişkenlere göre farklılık durumu incelenirken 2'li gruplarda Bağımsız Gruplar t-testi, 2'den fazla kategoriye sahip gruplarda Tek Yönlü Varyans Analizi kullanılmıştır. Post Hoc testlerinin seçiminde varyansların homojenliği varsayımı Levene testi ile incelenmiştir. Varyansların homojen olduğu durumlarda gruplar arasındaki farkın kaynağı Scheffe Testi ile incelenirken varyansların homojen olmadığı durumlarda Tamhane's T2 Testi kullanılmıştır. Değişkenler arası ilişki analizlerinde Pearson Korelasyonu ve basit doğrusal regresyon teknikleri kullanılmıştır.

Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeyleri incelenmiştir. Bu amaçla elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2'de katılımcıların orta düzeyde Covid-19 Korkusu olduğu görülmektedir. Araştırmada kullanılan ikinci ölçek olan Beck Depresyon Ölçeğinden elde edilen puanlara göre katılımcıların depresyon ortalamaları hafif düzeydedir. Araştırmada kullanılan üçüncü ölçek olan Beck Anksiyete Ölçeğinden elde edilen puanlara göre katılımcıların anksiyete ortalamaları hafif düzeydedir. Araştırma kullanılan son ölçek olan Beck Umutsuzluk Ölçeğinden elde edilen puanlara göre ise katılımcıların umutsuzluk düzeyinin ortalamanın altında olduğu görülmektedir.

Katılımcıların Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin cinsiyete göre farklılaşma durumunu incelemek amacıyla bağımsız gruplar t testi uygulanmıştır. Analiz bulguları Tablo 3'te sunulmaktadır.

Elde edilen bulgulara kadınların Covid-19 korkusu ortalamalarının (20,26) erkeklerin ortalamalarından (16,49) anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir ($t_{(673)} = 7.88; p = ,000$). Gruplar arasında oluşan bu farkın etakare değeri ($\eta^2 = ,08$) orta büyüklükte bir etki olduğunu göstermektedir.

Kadınların depresyon ortalamalarının (15,04) erkeklerin ortalamalarından (12,9) anlamlı düzeyde yüksek olduğu saptanmıştır ($t_{(673)} = 3,84; p = ,000$). Cinsiyete göre depresyon düzeyinde oluşan fark ($\eta^2 = ,02$) küçük etki büyüklüğüne karşılık gelmektedir. Anksiyete düzeylerine bakıldığında erkek katılımcıların anksiyete ortalamaları (9,89) kadınların ortalamalarından (14,56) anlamlı düzeyde daha düşük olduğu görülmüştür ($t_{(673)} = 5,34; p = ,000$). Bu fark küçük etki büyüklüğüne karşılık gelmektedir ($\eta^2 = ,04$).

Katılımcıların Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin medeni duruma göre farklılaşma durumunun incelenmesi için bağımsız gruplar t testi analizi yürütülmüştür. Analiz bulguları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 2.
Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Betimsel İstatistikleri

Ölçekler	Min	Max	$\bar{x}$	ss	Çarpıklık	Basıklık
Covid-19 Korkusu Ölçeği	7	35	18,67	6,41	,085	-,573
Depresyon Ölçeği	0	46	14,80	9,93	,823	,265
Anksiyete Ölçeği	0	52	12,59	11,44	1,05	,444
Umutsuzluk Ölçeği	0	20	7,16	5,46	,652	-,661

Tablo 3.
Katılımcıların Covid-19 Korkusu, Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin Cinsiyete Göre Farklılaşma Durumuna İlişkin Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

Ölçekler	Gruplar	n	x	ss	t	sd	p
Covid-19 Korkusu Ölçeği	Kadın	391	20,26	6,02	7,88	673	,000**
	Erkek	284	16,49	6,30			
Depresyon Ölçeği	Kadın	391	15,04	9,81	3,84	673	,000**
	Erkek	284	12,09	9,86			
Anksiyete Ölçeği	Kadın	391	14,56	11,07	5,34	673	,000**
	Erkek	284	9,89	11,41			
Umutsuzluk Ölçeği	Kadın	391	7,07	5,52	-5,06	673	,613
	Erkek	284	7,28	5,36			

*p < ,05; **p < ,01

Tablo 4.
Katılımcıların Covid-19 Korkusu, Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin Medeni Duruma Göre Farklılaşma Durumuna İlişkin Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

Ölçekler	Gruplar	n	x	ss	t	sd	p
Covid-19 Korkusu Ölçeği	Bekar	381	17,83	6,20	-3,93	673	,000**
	Evli	294	19,76	6,52			
Depresyon Ölçeği	Bekar	381	14,63	9,96	2,49	673	,013*
	Evli	294	12,71	9,79			
Anksiyete Ölçeği	Bekar	381	11,91	11,36	-1,76	673	,079
	Evli	294	13,47	11,49			
Umutsuzluk Ölçeği	Bekar	381	7,48	5,39	1,74	673	,082
	Evli	294	6,74	5,51			

*p < ,05; **p < ,01

Elde edilen bulgulara göre evlilerin Covid-19 korkusu ortalamalarının (19,76) bekarların ortalamalarından (17,83) anlamlı derecede daha yüksek olduğu görülmüştür ($t_{(673)} = -3,93$; $p = ,000$). Hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,02$) küçük etkiye karşılık gelmektedir. Depresyon puanlarına bakıldığında ise bekarların depresyon ortalamalarının (14,63), evlilerin ortalamalarından (12,71) anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir ($t_{(673)} = 2,49$; $p = ,013$) ve hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,01$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Tablo 5'te katılımcıların Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin yaşa göre farklılaşma durumuna ilişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (one-way ANOVA) testi sonuçları sunulmuştur.

Elde edilen bulgulara göre 25–34 yaş grubunun Covid-19 korkusu ortalamasının (17,45), 35–44 yaş grubunun ortalaması (19,79) ile 45 yaş ve üstü grubun ortalamasından (19,92) anlamlı derecede küçük olduğu görülmüştür ($F_{(3-671)} = 5,89$; $p = ,001$). Hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,03$) ise küçük etkiye karşılık gelmektedir. Araştırmanın bir diğer ölçeği olan Depresyon Ölçeğinde ise 18–24 yaş grubunun depresyon ortalamasının (15,98) 45 yaş ve üstü grubun depresyon ortalamasından (11,43) anlamlı düzeyde yüksek olduğu saptanmıştır ($F_{(3-671)} = 6,20$; $p = ,000$) ve hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,03$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Araştırmanın üçüncü alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin daha önce Covid-19 tanısı alma durumlarına göre farklılaşma durumuna ilişkin bağımsız gruplar t testi sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 5.
Katılımcıların Covid-19 Korkusu, Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin Yaşa Göre Farklılaşma Durumuna İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (One Way ANOVA) Testi Sonuçları

Ölçekler	Gruplar	n	x	ss	F	sd	p	Fark
Covid-19 Korkusu Ölçeği	18-24	199	18,33	5,90	5,89	3 671	,001**	2<4
	25-34	207	17,45	6,12				
	35-44	124	19,79	6,88				
	45 ve üstü	145	19,92	6,76				
Depresyon Ölçeği	18-24	199	15,98	10,61	6,20	3 671	,000**	1>4
	25-34	207	13,47	9,56				
	35-44	124	13,60	9,98				
	45 ve üstü	145	11,43	8,85				
Anksiyete Ölçeği	18-24	199	12,66	10,94	1,31	3 671	,269	
	25-34	207	11,41	11,42				
	35-44	124	13,79	12,14				
	45 ve üstü	145	13,16	11,46				
Umutsuzluk Ölçeği	18-24	199	7,62	5,45	1,42	3 671	,236	
	25-34	207	6,99	5,12				
	35-44	124	7,48	6,01				
	45 ve üstü	145	6,49	5,39				

*p < ,05; **p < ,01

Tablo 6. Katılımcıların Covid-19 Korkusu, Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin Daha Önce Covid-19 Tanısı Alma Durumlarına Göre Farklılaşma Durumuna İlişkin Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

Ölçekler	Gruplar	n	x	ss	t	sd	p
Covid-19 Korkusu Ölçeği	Evet	124	20,33	6,37	3,21	673	,001**
	Hayır	551	18,30	6,36			
Depresyon Ölçeği	Evet	124	15,10	9,78	1,62	673	,107
	Hayır	551	13,50	9,94			
Anksiyete Ölçeği	Evet	124	16,35	13,21	3,61*	162,22	,000**
	Hayır	551	11,75	10,83			
Umutsuzluk Ölçeği	Evet	124	7,16	5,16	,010	673	,992
	Hayır	551	7,16	5,52			

*p<,05; **p<,01. * Varyanslar Homojen Olmadığında Kullanılan t Değeri

Elde edilen bulgulara göre Covid-19 korkusunun daha önce tanı almış olan grubun ortalamasının (20,33) tanı almamış grubun ortalamasından (18,30) anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmüştür ($t_{(673)} = 3,21; p = ,001$). Hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,02$) küçük etkiye karşılık gelmektedir. Gruplar arasında Covid-19 tanısı alıp almama bakımından en yüksek farklılığın anksiyete ortalamalarında olduğu görülmektedir ($t_{(166,22)} = 3,61; p = ,000$). Tanı alan grubun anksiyete ortalaması (16,35) tanı almayan grubun ortalamasından (11,75) anlamlı derecede yüksektir ve hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,02$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Araştırmanın dördüncü alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin bir yakınlarının Covid-19 tanısı alma durumlarına göre farklılaşma durumuna ilişkin bağımsız gruplar t testi sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur.

Bu tabloda (Tablo 7.) yakınları Covid-19 tanısı alanların dört ölçekten aldıkları puan ortalamaları incelenmiş, yalnızca anksiyete puan ortalamalarında farklılık olduğu görülmüştür ($t_{(420,16)} = 2,88; p = ,004$). Bir yakını Covid-19 tanısı alan bireylerin anksiyete ortalamaları (13,37) yakını tanı almayanların ortalamalarından (10,74) anlamlı düzeyde daha yüksektir ve hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,01$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Araştırmanın beşinci alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin Covid-19 nedeni ile bir yakınlarını kaybetme durumlarına göre farklılaşma durumuna ilişkin bağımsız gruplar t testi sonuçları Tablo 8'de sunulmuştur

Tablo 8. deki bulgular incelendiğinde Covid-19 nedeni ile yakınlarını kaybedenlerin, kaybetmeyenlere göre Umutsuzluk Ölçeği hariç diğer üç ölçekteki puan ortalamalarında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Yakınlarını kaybedenlerin Covid-19 korkusu ortalamaları (20,04) yakını kaybetmeyen bireylerin ortalamalarından (18,22) anlamlı düzeyde daha yüksektir ($t_{(673)} = 3,21; p = ,001$) ve hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,02$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Aynı şekilde depresyon düzeylerinde de Covid-19 nedeni ile bir yakınlarını kaybedenlerin ortalamasının (15,22) yakınlarını kaybetmeyenlerin ortalamasından (13,33) anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmekte ($t_{(673)} = 2,13; p = ,033$) ve hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,01$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Tablo 7. Katılımcıların Covid-19 Korkusu, Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin Bir Yakınlarının Covid-19 Tanısı Alma Durumlarına Göre Farklılaşma Durumuna İlişkin Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

Ölçekler	Gruplar	n	x	ss	t	sd	p
Covid-19 Korkusu Ölçeği	Evet	475	18,91	6,43	1,55	673	,121
	Hayır	200	18,08	6,32			
Depresyon Ölçeği	Evet	475	14,28	9,91	1,95	673	,051
	Hayır	200	12,65	9,89			
Anksiyete Ölçeği	Evet	475	13,37	11,77	2,88*	420,16	,004**
	Hayır	200	10,74	10,40			
Umutsuzluk Ölçeği	Evet	475	7,07	5,45	-,610	673	,542
	Hayır	200	7,35	5,47			

*p<,05; **p<,01

Tablo 8. Katılımcıların Covid-19 Korkusu, Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin Covid-19 Nedeni ile Bir Yakınlarını Kaybetme Durumlarına Göre Farklılaşma Durumuna İlişkin Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

Ölçekler	Gruplar	n	x	ss	t	sd	p
Covid-19 Korkusu Ölçeği	Evet	166	20,04	6,93	3,21	673	,001**
	Hayır	509	18,22	6,16			
Depresyon Ölçeği	Evet	166	15,22	9,93	2,13	673	,033*
	Hayır	509	13,33	9,89			
Anksiyete Ölçeği	Evet	166	14,67	11,89	2,71	673	,007**
	Hayır	509	11,91	11,21			
Umutsuzluk Ölçeği	Evet	166	7,42	5,67	,736	673	,462
	Hayır	509	7,06	5,38			

*p<,05; **p<,01

Anksiyete düzeylerinde de farklılık olduğu, Covid-19 nedeni ile yakınlarını kaybeden bireylerin anksiyete düzeyi (14,67) diğer grubun anksiyete düzeyinden (11,91) anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmüştür ($t_{(673)} = 2,71$; $p = ,007$). Hesaplanan etakare değeri ise ($\eta^2 = ,01$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Araştırmanın altıncı alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin kronik bir hastalığının bulunması durumlarına göre farklılık düzeyine ilişkin bağımsız gruplar t testi sonuçları Tablo 9'da sunulmuştur.

Elde edilen sonuçlara göre kronik bir hastalığı olanların Covid-19 korkusu düzeyleri (21,25) kronik bir hastalığı olmayanlara (17,92) göre anlamlı derecede daha yüksektir ($t_{(224,49)} = 5,42$; $p = ,000$). Hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,04$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Depresyon düzeylerine bakıldığında ise kronik hastalığı olan bireylerin depresyon düzeyinin (16,55) kronik hastalığı olmayanların ortalamalarından (13) anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($t_{(673)} = 3,91$; $p = ,000$) ve hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,02$) küçük etkiye karşılık geldiği görülmüştür.

Kronik bir hastalığı olan kişilerin anksiyete düzeyleri (18,49) kronik hastalığı olmayanların anksiyete düzeyine (10,89) göre anlamlı derecede daha yüksektir ($t_{(227,15)} = 7,12$; $p = ,000$). Anksiyete değişkeni için hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,07$) orta düzeyde etkiye karşılık gelmektedir.

Katılımcıların umutsuzluk düzeylerine bakıldığında ise kronik bir hastalığı olan kişilerin umutsuzluk düzeylerinin (8,01) kronik hastalığı olmayanların umutsuzluk düzeyine (6,90) göre anlamlı derecede daha yüksek olduğu bulunmuştur ($t_{(673)} = 2,21$; $p = ,027$). Hesaplanan etakare değeri ($\eta^2 = ,01$) küçük etkiye karşılık gelmektedir.

Araştırmanın yedinci alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu düzeyleri ile depresyon düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Sonuçlar Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10'a göre katılımcıların Covid-19 korkusu düzeyleri ile depresyon düzeyleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır ($r = ,439$; $p = ,000$). Araştırmanın sekizinci alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu düzeyleri ile anksiyete düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiş ve Covid-19 korkusu düzeyleri ile anksiyete düzeyleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür ($r = ,504$; $p = ,000$). Araştırmanın dokuzuncu alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu düzeyleri ile umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiş ve Covid-19 korkusu düzeyleri ile umutsuzluk düzeyleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır ($r = ,227$; $p = ,000$).

Araştırmanın onuncu alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu düzeylerinin depresyon düzeyini yordama gücü incelenmiştir. Covid-19 korkusu düzeylerinin depresyon düzeyini yordama gücünü belirlemek için yapılan basit doğrusal regresyon analizinin sonuçları Tablo 11'de sunulmuştur.

Tablo 9.
Katılımcıların Covid-19 Korkusu, Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin Kronik Bir Hastalığı Olma Durumlarına Göre Farklılık Düzeyine İlişkin Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

Ölçekler	Gruplar	n	x	ss	t	sd	p
Covid-19 Korkusu Ölçeği	Evet	151	21,25	6,79	5,42 ^a	224,49	,000**
	Hayır	524	17,92	6,10			
Depresyon Ölçeği	Evet	151	16,55	9,88	3,91	673	,000**
	Hayır	524	13,00	9,81			
Anksiyete Ölçeği	Evet	151	18,49	11,77	7,12 ^a	227,15	,000**
	Hayır	524	10,89	10,76			
Umutsuzluk Ölçeği	Evet	151	8,01	5,37	2,21	673	,027*
	Hayır	524	6,90	5,45			

^ap < ,05; **p < ,01. * Varyanslar Homojen Olmadığında Kullanılan t Değeri

Tablo 10.
Covid-19 Korkusu, Depresyon, Anksiyete ve Umutsuzluk Arasındaki İlişkiler

	Covid-19 korkusu	Umutsuzluk	Depresyon	Anksiyete
Covid-19 Korkusu	1			
Umutsuzluk	,227**	1		
Depresyon	,439**	,628**	1	
Anksiyete	,504**	,361**	,680**	1

n = 675, **p < ,01

Tablo 11.
Covid-19 Korkusu Düzeylerinin Depresyon Düzeyini Yordama Gücünü Belirlemek İçin Yapılan Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Standart Hata	β	t	p
Depresyon	Sabit	1,09	1,06		1,03	,305
	Covid-19 korkusu	,681	,054	,439	12,69	,000

R = ,439 R² = ,193 Sd:1/673 F: 161,04 p = ,000

^ap < ,05; **p < ,01

Tablo 12.
Covid-19 Korkusu Düzeylerinin Anksiyete Düzeyini Yordama Gücünü Belirlemek İçin Yapılan Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Standart Hata	β	t	p
Anksiyete	Sabit	-4,20	1,17		-3,59	,000**
	Covid-19 korkusu	,900	,059	,504	15,15	,000**

R = ,504 R² = ,254 Sd: 1/673 F: 229,36 p = ,000

*p < ,05; **p < ,01

Tablo 13.
Covid-19 Korkusu Düzeylerinin Umutsuzluk Düzeyini Yordama Gücünü Belirlemek İçin Yapılan Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Standart Hata	β	t	p
Umutsuzluk	Sabit	3,56	,631		5,64	,000**
	Covid-19 korkusu	,193	,032	,227	6,03	,000**

R = ,227 R² = ,051 Sd: 1/673 F: 36,40 p = ,000

*p < ,05; **p < ,01

Tablo 11'de katılımcıların Covid-19 korkusu düzeylerinin depresyon düzeyini yordama gücünü belirlemek için yapılan basit doğrusal regresyon analizinin ($F_{(1-673)} = 161,04$ p = ,000) sonuçlarına göre Covid-19 korkusu depresyondaki varyansın yaklaşık %19'unu ($R^2 = ,193$) açıklamaktadır.

Araştırmanın on birinci alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu düzeylerinin anksiyete düzeyini yordama gücü incelenmiştir. Covid-19 korkusu düzeylerinin anksiyete düzeyini yordama gücünü belirlemek için yapılan basit doğrusal regresyon analizinin sonuçları Tablo 12'de sunulmuştur.

Tablo 12'de Covid-19 korku düzeyinin anksiyete düzeyini yordama gücünü belirlemek için yapılan basit doğrusal regresyon analizinin ($F_{(1-673)} = 161,04$ p = ,000) sonuçlarına göre Covid-19 korkusu anksiyetede ki varyansın yaklaşık %25'ini ($R^2 = ,254$) açıklamaktadır.

Araştırmanın on ikinci alt problemi kapsamında katılımcıların Covid-19 korkusu düzeylerinin umutsuzluk düzeyini yordama gücü incelenmiştir. Covid-19 korkusu düzeylerinin umutsuzluk düzeyini yordama gücünü belirlemek için yapılan basit doğrusal regresyon analizinin sonuçları Tablo 13'de sunulmuştur.

Tablo 13'de Covid-19 korku düzeyinin umutsuzluk düzeyini yordama gücünü belirlemek için yapılan basit doğrusal regresyon analizinin ($F_{(1-673)} = 36,40$ p = ,000) sonuçlarına göre Covid-19 korkusu umutsuzluk düzeyindeki varyansın yaklaşık %5'ini ($R^2 = ,051$) açıklamaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada, Covid-19 korkusu ile depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Elde edilecek sonuçların ruh sağlığı alanında ortaya çıkan sorunların saptanmasında ve çözümünde yararlı olabileceği düşünülmüştür. Bu çalışmada Covid-19 pandemisi sürecinde katılımcıların orta düzey Covid-19 korkusu, hafif düzey depresyon ve anksiyete ve ortalamanın altında umutsuzluk düzeyleri olduğu görülmüştür. Bu bulguların bireylerin salgının psikolojik etkilerini orta veya şiddetli olarak değerlendirdiğini gösteren çalışmaları destekler nitelikte olduğu görülmektedir (Wang ve ark., 2020).

Çalışmada ilk olarak araştırmanın amacına yönelik Covid-19 korkusu, depresyon, anksiyete ve umutsuzluk değişkenlerinin demografik değişkenlere ve Covid-19 sürecine yönelik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmama durumlarına ilişkin sorulara cevap aranmıştır. Buradan hareketle çalışmanın ilk değişkeni olan Covid-19 korkusunun; kadınlarda, evli bireylerde, daha ileri yaşlardaki bireylerde, Covid-19 tanısı alan, Covid-19 nedeni ile bir yakını kaybeden ve kronik bir hastalığı olan bireylerde anlamlı düzeyde yüksek olduğu saptanmıştır. Bir yakınının tanı alması durumuna göre ise bireylerin Covid-19 korkusu düzeylerinde anlamlı bir farklılık görülmemiştir.

Çalışmanın bu bulgularının literatürde kadınların (Arapcioğlu ve ark., 2021; Gashi, 2020), evli bireylerin (Gencer, 2020, s. 153-173), daha önce tanı alan bireylerin (Hyland ve ark., 2020, s. 249-256; Serafim ve ark., 2020), bir yakını kaybeden bireylerin (Duman, 2020, s. 426-437) ve kronik hastalığı olan bireylerin (Özşahin & Aksoy, 2020; Tzur Bitan ve ark., 2020) daha yüksek Covid-19 korkusu düzeyleri olduğunu gösteren çalışmalarla örtüştüğü görülmektedir. Bulguların var olan çalışmalarla örtüştüğü görülmekle beraber öte yandan bu araştırma literatürde yer almayan bir sonuç olarak ileri yaşlardaki bireylerin daha yüksek Covid-19 korkusu düzeyleri olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın diğer bir değişkeni olan depresyon düzeylerinin kadınlarda, evli olmayan ve 18-24 yaş arasında olan bireylerde, Covid-19 nedeni ile bir yakını kaybeden ve kronik bir hastalığı olan bireylerde anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Aynı zamanda Covid-19 tanısı alan ve bir yakını Covid-19 tanısı alan bireylerde depresyon düzeyleri açısından anlamlı bir farklılık saptanmamıştır.

Çalışmanın bu bulgularının depresyon düzeylerinin kadınlarda (Hyland ve ark., 2020; Wang ve Tang, 2020), genç bireylerde (Huang & Zhao, 2020), bekar bireylerde (Arapcioğlu ve ark., 2021; Bulca Karadem, 2020) daha yüksek olduğu ve literatür çalışmalarıyla örtüştüğü görülmektedir. Ayrıca bu çalışmada Covid-19 nedeni ile bir yakını kaybeden ve kronik hastalığı olan bireylerin depresyon düzeylerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Bir diğer değişken olan anksiyete düzeylerinin ise kadınlarda, Covid-19 tanısı alan, bir yakını Covid-19 tanısı alan, Covid-19 nedeni ile bir yakını kaybeden bireylerde ve kronik bir hastalığı olan bireylerde anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Öte yandan medeni durum ve yaş değişkeni bakımından anksiyete düzeylerinde anlamlı bir farklılık görülmemiştir.

Çalışmanın bu bulguları literatürde yer alan kadınların (Ekiz ve ark., 2020; Hyland ve ark., 2020), tanı alan bireylerin (Hyland ve ark., 2020; Serafim ve ark., 2020), bir yakını tanı alan bireylerin (Özdin & Bayrak Özdin, 2020; Serafim ve ark., 2021) ve kronik hastalığı olan bireylerin (Özdin & Bayrak Özdin, 2020) daha yüksek anksiyete belirtileri gösterdiğini bildiren çalışmaları destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu çalışmada Covid-19 nedeni ile bir yakınına kaybeden bireylerin daha yüksek anksiyete belirtileri gösterdiği saptanmıştır.

Çalışmanın son değişkeni olan umutsuzluk düzeylerinin ise yalnızca kronik hastalığı bulunması durumuna göre farklılık gösterdiği; kronik hastalığı olan bireylerin daha yüksek umutsuzluk düzeyleri olduğu saptanmıştır. Cinsiyet, yaş, medeni durum, Covid-19 tanısı alma, bir yakının Covid-19 tanısı alma, Covid-19 nedeni ile bir yakınına kaybetme ve kronik bir hastalığının bulunması durumlarına göre umutsuzluk düzeylerinin daha yüksek olduğunu bildiren çalışmalar mevcuttur (Bahar, 2008, s. 38-43). Öte yandan literatür incelendiğinde umutsuzluk bağlamında çalışmaların kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bu bulgularının alan yazına katkı sağlaması bakımından önem taşıdığı düşünülmektedir.

Çalışmadan edinilen en önemli bulgu, Covid-19 korkusu ve demografik değişkenlerin bireylerin en çok anksiyete düzeyleri üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiş olmasıdır. Bulgularda anksiyete düzeylerindeki farklılığın yüksekliği dikkat çekmiştir. En az etkinin ise umutsuzluk düzeyleri üzerinde olduğu görülmüştür.

Çalışmada, Covid-19 korkusu arttıkça depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeylerinin de arttığı görülmüştür. Covid-19 korkusunun anksiyete ile yüksek düzey; depresyon ile orta düzey ve umutsuzluk ile düşük düzey korelasyon gösterdiği görülmüştür.

Bu bulguların Covid-19 korkusu arttıkça depresyon (Bulca Karadem, 2020, s. 48; Yalçın, 2020), anksiyete (Bulca Karadem s. 48, 2020; Gashi, 2020; Yalçın, 2020) ve umutsuzluk (Saricali ve ark., 2022; Tzur Bitan ve ark., 2020) düzeylerinin de arttığını gösteren benzer çalışmalarla örtüştüğü görülmektedir.

Bir diğer önemli bulgu ise, Covid-19 korkusunun depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeyleri üzerinde anlamlı bir yordayıcı olduğu görülmüştür. Çalışmada literatürde daha önce ele alınmamış bir yönüyle Covid-19 korkusunun bireylerin en çok anksiyete (%25) düzeyleri üzerinde etkisi olduğu, bunu depresyonun (%19) takip ettiği ve en az umutsuzluk (%5) düzeyleri üzerinde etkisi olduğu ortaya konmuştur.

Sonuç olarak araştırmanın bulguları doğrultusunda bireylerin Covid-19 korkusu düzeylerinin depresyon, anksiyete ve umutsuzluk düzeyleri ile anlamlı ilişkiler gösterdiği görülmüştür. Uygulamanın pandeminin ortalama ilk yılının sonuna denk gelen Aralık 2020-Ocak 2021 tarihli dönemde yapılmış olmasının sonuçlar üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde Türkiye'de Covid-19'a karşı geliştirilen aşilar henüz etkin bir şekilde uygulanmaya başlamamıştır. Aynı zamanda Covid-19 korkusu ile anksiyete ilişkisinin en yüksek ilişki olmasının nedeninin iki ölçüğü de kaygı semptomu değerlendirmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Çalışmanın bulgularında da görüldüğü gibi pandemi sürecinden her yaş grubu süreçten farklı şekillerde etkilenmektedir. Kapanma sürecinde Türkiye'de her yaş grubu için farklı sınırlamalar getirilmiştir. Bu noktada her yaş grubunun kendi ihtiyaçları göz önüne alınarak psikolojik dayanıklılıklarını ve başa çıkma becerilerini artırmaya yönelik eğitimlerle destek sağlanması yararlı olacaktır.

Bu çalışmadan elden edilen bulguların ışığında 18-24 yaş arasındaki gençlerde depresyonu önleyebilmek için çevrimiçi etkinlikler ve psiko-eğitimin yararlı olacaktır düşünülmektedir. Aynı zamanda kısıtlamalardan etkilenen daha ileri yaşta bireylere yönelik olarak yapılacak psikososyal destek hizmetlerinin de önemli olduğu düşünülmektedir. Karantina süreçlerinin etkisi de göz ardı edilmeyerek, 15 gün karantinaya girmek durumunda kalan, virüs nedeni ile kayıp yaşayan bireylere ve yakınlarına ruh sağlığı profesyonelleri tarafından çevrimiçi ya da telefon vasıtasıyla psikolojik destek sağlanması yalnızlık ve yas sürecini atlatmalarında yararlı olabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir - M.Ş., M.A.; Tasarım - M.Ş., M.A.; Denetleme - M.Ş.; Kaynaklar - M.Ş.; Malzemeler - M.Ş., M.A.; Veri Toplanması/veya İşlemesi - M.A.; Analiz ve/veya Yorum - M.Ş., M.A.; Literatür Taraması - M.Ş., M.A.; Yazıyı Yazan - M.A.; Eleştirel İnceleme - M.Ş.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept - M.Ş., M.A.; Design - M.Ş., M.A.; Supervision - M.Ş.; Funding - M.Ş.; Materials - M.Ş., M.A.; Data Collection and/or Processing - M.A.; Analysis and/or Interpretation - M.Ş., M.A.; Literature Review - M.Ş., M.A.; Writing - M.A.; Critical Review - M.Ş.

Declaration of Interests: The authors have no conflicts of interest to declare.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Ahorsu, D. K., Griffiths, M. D., Lin, C.Y., Saffari, M., Imani, V., & Pakpour, A. H. (2020). The fear of COVID-19 scale: development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*.
- Arpacioğlu, M. S., Baltacı, Z., & Ünübol, B. (2021). Covid-19 pandemisinde sağlık çalışanlarında tükenmişlik, Covid korkusu, depresyon, mesleki doyum düzeyleri ve ilişkili faktörler. *Çukurova Medical Journal*, 46(1), 88-100.

- Aşkın, R., Bozkurt, Y., & Zeybek, Z. (2019). Covid-19 pandemisi: psikolojik etkileri ve terapötik müdahaleler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı*, 37(Özel Ek), 304–318.
- Bahar, A. (2008). Kronik hastalıklarda umutsuzluk düzeyinin belirlenmesi. *Nefroloji Hemşireliği Dergisi*, 5,1(2), 38–43.
- Banerjee, D. (2020). The Covid-19 outbreak: crucial role the psychiatrists can play. *Asian Journal of Psychiatry*, 50, 102014. [CrossRef]
- Beck, A. T., Epstein, N., Brown, G., & Steer, R. A., (1988) An inventory for measuring clinical anxiety: Psychometric properties. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56(6), 893–897. [CrossRef]
- Beck, A. T., Ward, C. H., Mendelson, M., Mock, J., & Erbaugh, J. (1961). An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry*, 4, 561–571. [CrossRef]
- Beck, A. T., Weissman, A., Lester, D., & Trexler, L. (1974) The measurement of pessimism: The hopelessness scale. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(6), 861–865. [CrossRef]
- Bulca Karadem, F. (2020). Sağlık Çalışanlarında Covid Korkusunu Belirleyen Psikiyatrik Değişkenlerin İncelenmesi [Uzmanlık Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi.
- Büyükoztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2020). *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Pegem.
- Çakır Kardeş, V. (2020). Pandemi süreci ve sonrası ruhsal ve davranışsal değerlendirme. *Turkish Journal of Diabetes and Obesity*, 4(2), 160–169. [CrossRef]
- Çifçi, F., & Demir, A. (2020). Covid-19 pandemisinde Türk profesyonel futbolcuların Covid-19 korkusu ve kaygı düzeylerinin incelenmesi. *Spor ve Rekreasyon Araştırmaları Dergisi*, 2, 26–38.
- Duman, N. (2020). Üniversite öğrencilerinde Covid-19 korkusu ve belirsizliğe tahammülsüzlük. *Journal of Social Science*, 4(8), 426–437. [CrossRef]
- Ekiz, T., İlman, E., & Dönmez, E. (2020). Bireylerin sağlık anksiyetesi düzeyleri ile Covid-19 salgını kontrol algısının karşılaştırılması. *Usaysad Dergisi*, 6(1), 139–154.
- Emiral, E., Arslan Çevik, Z., & Gülümser, Ş. (2020). Covid-19 pandemisi ve intihar. *Estüdam Halk Sağlığı Dergisi*, 5(Covid-19 Özel Sayısı), 138–147.
- Gashı, F. (2020). Kosova toplumunda Covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık üzerine bir araştırma. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 7(2), 227–262. [CrossRef]
- Gencer, N. (2020). Pandemi sürecinde bireylerin koronavirüs (Kovid-19) korkusu: Çorum Örneği. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2(4), 1153–1173. [CrossRef]
- Gençöz, T. (1998). Korku: nedenleri, sonuçları ve başatma yolları. *Kriz Dergisi*, 6(2), 9–16.
- Gülmez, H. (2020). *En Kolay Anlatımı ile Covid-19 Pandemisi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Hisli, N. (1988). Beck depresyon envanterinin geçerliliği üzerine bir çalışma. *Psikoloji Dergisi*, 6, 118–126.
- Huang, Y., & Zhao, N. (2020). Generalized anxiety disorder, depressive symptoms and sleep quality during Covid-19 outbreak in China: A web-based cross-sectional survey. *Psychiatry Research*, 288, 112954. [CrossRef]
- Hyland, P., Shevlin, M., McBride, O., Murphy, J., Karatzias, T., Bentall, R. P., Martinez, A., & Vallières, F. (2020) Anxiety and depression in the Republic of Ireland during the COVID-19 pandemic. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 142(3), 249–256. [CrossRef]
- Karasar, N. (2019). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Karcıoğlu, Ö. (2020). *Ailem, Covid-19 ve Ben*. Say Yayınları.
- Kazan Kızılkurt, O., Yılmaz, A., Noyan, C. O., & Dilbaz, N. (2021). Health anxiety during the early phases of Covid19 pandemic in Turkey and its relationship with postpandemic attitudes, hopelessness, and psychological resilience. *Perspectives in Psychiatric Care*, 57(1), 399–407. [CrossRef]
- Memiş Doğan, M., & Düzel, B. (2020). Covid-19 özelinde korku-kaygı düzeyleri. *Turkish Studies*, 15(4), 739–752.
- Özdin, S., & Bayrak Özdin, Ş. (2020). Levels and predictors of anxiety, depression and health anxiety during Covid-19 pandemic in Turkish society: The importance of gender. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(5), 504–511. [CrossRef]
- Özşahin, F., & Aksoy, A. (2020). Sağlık bölümünde okuyan öğrencilerin Covid-19 korku düzeyleri: bir özel üniversite örneği. *Tam Metin Bildiriler Kitabı-Sağlık Bilimleri*, 183–193.
- Öztürk, S., Yılmaz, N., Demir Erbil, D., & Hazer, O. (2020). Covid-19 pandemi döneminde hanehalkındaki çatışma ve birlik-beraberlik durumunun incelenmesi. *Turkish Studies*, 15(4), 295–314.
- Saricali, M., Satıcı, S. A., Satıcı, B., Gocet-Tekin, E., & Griffiths, M. D. (2022). Fear of COVID-19, Mindfulness, Humor, and Hopelessness: A Multiple Mediation Analysis. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 20(4), 2151–2164. [CrossRef]
- Satıcı, B., Gocet-Tekin, E., Deniz, M. E., & Satıcı, S. A. (2021). Adaptation of the fear of COVID-19 scale: Its association with psychological distress and life satisfaction in Turkey. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 19(6), 1980–1988. [CrossRef]
- Seber, G., Dilbaz, N., Kaptanoğlu, C., & Tekin, D. (1993). Umutsuzluk ölçeği: geçerlilik ve güvenilirliği. *Kriz Dergisi*, 1, 139–142.
- Serafim, A. P., Durães, R. S. S., Rocca, C. C. A., Gonçaves, P. D., Saffi, F., Cappellozza, A., Paulino, M., Dumas-Diniz, R., Brissos, S., Brites, R., Alho, L., & Lotufo-Neto, F. (2021) Exploratory study on the psychological impact of COVID-19 on the general Brazilian population. *PLoS One*, 16(2), e0245868. [CrossRef]
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed). Pearson.
- Tegin, B. (1980). Depresyonda Bilişsel Süreçler: Beck Modeline Göre [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Tzur Bitan, D., Grossman-Giron, A., Bloch, Y., Mayer, Y., Shiffman, N., & Mendlovic, S. (2020). *Fear of Covid-19 scale: Psychometric characteristics, reliability and validity in the Israeli population* (vol. 289, p. 113100). *Psychiatry Research*.
- Ulusoy, M. (1993). Beck Anksiyete Envanteri: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması [Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi]. Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi.
- Ünal, S., & Özcan, M. E. (2000). Depresyonda hazırlayıcı, ortaya çıkarıcı ve koruyucu etkenler. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 1, 41–48.
- Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., & Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 Coronavirus Disease (Covid-19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17:1729, 1-25.
- Wang, G., & Tang, S. (2020). Sociodemographic correlates of perceived psychosocial health in times of the Covid-19 pandemic: A community-based online study in China. *Infect Dis Poverty*, 9, 148. [CrossRef]
- Yalçın, İ. (2020). *Covid-19 Korkusu ile Ruh Sağlığı Değişkenleri Arasındaki İlişkide Koruyucu ve Risk Faktörlerinin Moderatör Etkisi* [Projesi Sonuç Raporu]. Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma.

XII. Yüzyıl'da Endülüs ve Mağrib'te İlmî ve Kültürel Durum

Scientific and Cultural Situation in Andalusia and Maghreb in the XII Century

Ömer FARUK KARAKUŞ¹
Fatih Kılıç²

¹Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Erzurum, Türkiye

²Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut
Eğitim Fakültesi, Kars, Türkiye

ÖZ

Doğu'nun sahip olduğu ilmî ve kültürel birikim 8. yy'dan itibaren önce Kuzey Afrika'ya, daha sonra İber yarımadasının fethiyle de Endülüs'e taşındı. 10. yy'da Endülüs Müslümanları ilim, kültür ve medeniyette zirvedeydiler. Hem Afrika'da hem de Endülüs'te toprağı bulunan Murâbitların ve Muvahhidlerin tarih sahnesine çıkmalarıyla Doğu ve Batı arasındaki kültür alışverişi hızlandı. Siyasi istikrarın oluşması ve yöneticilerin ilim ve ilim adamlarını teşvik etmeleri ilmî faaliyetlerin bu bölgede ivme kazanmasını sağladı. Endülüs ve Mağrib'te tarihî arka plana sahip şehirlerde çeşitli alanlarda kurulan ilim meclisleri ve düzenlenen münazaralar kültür hayatına renk katmıştır. Buradaki alimlerin Batı dillerine tercüme edilen kitapları Avrupa'da ilgi görmüş, başta felsefe olmak üzere tıp, eczacılık ve matematik alanında yapılan çalışmalar Batı bilim dünyasını etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, mağrib, kültür, eğitim

ABSTRACT

The scientific and cultural saving of the East was first carried to North Africa at the beginning of the eighth century and then to Andalusia with the conquest of the Iberian peninsula. In the tenth century, Andalusian Muslims were at the top of science, culture, and civilization. The cultural exchange between the East and the West accelerated with the appearance of the Almoravids and Almohades on the stage of history, both in Africa and Andalusia. The emergence of political stability and the rulers' encouragement of science and scientists enabled scientific activities to gain momentum in this region. Scientific councils and debates organized in various fields in cities with a historical background in Andalusia and Maghreb have enlivened cultural life. Books translated into Western languages have attracted attention in Europe, and studies in the fields of philosophy, medicine, pharmacy, and mathematics have influenced the Western science world.

Keywords: Andalusia, culture, education, Maghreb

Giriş

İber yarımadasını fetheden Araplar bölgeyi Endülüs diye isimlendirmişlerdir. Müslümanların buradan çekilmelerinin ardından ise İspanyollar tarafından "Andulucia" denmiştir (Ali, 1987, s. 37). Endülüs kelimesinin orijini hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Kimi tarihçiler Hz. Nuh'un torunlarının soyundan gelen "el-Endeliş" isimli bir kabilenin adıyla özdeşleştir kimileri ise Germen kavimlerinden biri olan Vizigotların yaşadıkları bölgeye atfen kader ve şans ülkesi anlamında kullandıkları "Landahlouts" kelimesinin Araplar tarafından Endülüs şeklinde söylenmesidir demiştir. Daha çok kabul gören görüş ise Vandallara nispetle "Vandalucia" kelimesinden gelmiş olabileceğidir (Özdemir, 2017, s. 63-64). İber yarımadası, Avrupa'nın güneybatısında Avrupa ve Afrika kıtalarının kesiştiği stratejik bir noktadadır. "Doğudan Akdeniz, batıdan Atlas okyanusu ile çevrili olan yarımada, Afrika'nın kuzeydoğusundan batıya doğru uzanan yaklaşık 13-37 mil genişliğinde ve üzerinde Uzak Mağrib'e bağlı pek çok kentin bulunduğu Cebel-i Târik boğazı ile Akdeniz havzasının bir kısmıyla da ortak sınıra sahiptir" (el-Hamevî, 1993, s. 195). el-Makkarî'nin Nefhu't-Tîb adlı eserinde Endülüs ile ilgili olarak şöyle diyor:

Doğal güzellikleriyle şöhret bulan bu eşsiz beldenin uzunluğu yaklaşık otuz, genişliği ise dokuz günlük mesafeyi kapsamaktadır. Birçok yer altı ve yer üstü zenginliklere sahip olan Endülüs'ün Kurtuba (Cordoba), İşbiliyye (Sevilla), Gırnâta (Granada), Malaka (Malaga), Tuleytula (Toledo), Belensiye (Valencia) ve Almeriye (Marida) gibi önemli şehirleri başta

Geliş Tarihi/Received: 28.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 20.10.2022

Yayın Tarihi/Publication Date:

27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Ömer FARUK KARAKUŞ

E-mail: ofaruk.karakus@atauni.edu.tr

Cite this article as: Karakuş, Ö.F., & Kılıç, F. (2022). Scientific and cultural situation in Andalusia and Maghreb in the XII century. *Current Perspectives in Social Sciences*, 26(4), 391-397.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

olmak üzere, seksene yakın büyük ve üç yüze yakın da küçük şehri ve kasabası vardır. Hiçbir ülkenin sahip olmadığı sayısız köy, kale ve sığınağa sahip olan Endülüs'ün sadece İsbiliyye nehri kıyıları üzerinde inşa edilmiş yaklaşık on iki bin köyü vardır. Endülüs denince akla sadece yemyeşil vadilerden, ovalardan, verimli arazilerden, nehir ve ırmaklardan ibaret bir ülke gelmemelidir. Zira her ülkede olduğu gibi burada da sarp kayalarla çevrili yüksek dağlara ve tepelere, hiçbir bitkinin yetişmediği verimsiz çorak arazilere, her an yağmur bekleyen kurak bölgelere rastlamak olasıdır (el-Makkarî, 1968, s. 226).

İberya'nın fethini halife Velid b. Abdulmelik'e müjdelemek amacıyla bir mektup yazan Vali Musâ b. Nusayr'ın şu cümlesi, Endülüs'ün Arapların zihninde hangi konumda olduğunun anlaşılması açısından önemlidir: "Bu bir fetih değil, bu bir yeniden diriliş, bu(rası) bir cenet!" (Dayf, 1989, s. 19).

İslâmi fetihlerin başlamasıyla Kuzey Afrika toprakları için kullanılan Mağrib kelimesi, Mısır'dan Libya'nın batısına, oradan Atlas Okyanusu kıyılarına kadar uzanan ve Güney Sahra'yı içine alan bölge için kullanılmıştır (el-Merrâkuşî, 2013, s. 5). Günümüzde bu bölgede Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya ülkeleri yer almaktadır. Bölge, Orta Çağ tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından Mağribu'l-Aksâ (uzak Mağrip), Mağribu'l-Evsat (orta Mağrip) ve Mağribu'l-Ednâ (yakın Mağrip) olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Buradaki tabirler Doğulu bakış açısıyla ifade edilmiştir. Doğu ifadesi ise Nil nehrinin doğusunda kalan İslam dünyası topraklarını kapsamaktadır. Birçok liman şehrine sahip olan Mağrib'in bir ucundan diğer ucuna olan mesafesi yürüyerek iki aydır. Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemlerinin (1056–1269) Mağrib'te yer alan önemli şehirleri Merakeş, Fas, Tunus, Tilimsân, Kayrevân, Tanca ve Sicilmâse'dir (el-Hamevî, 1993, s. 27–314).

643 yılında Hz. Ömer Dönemi'nde İslam topraklarına dâhil edilen Mağrib'te çok sayıda İslam devleti kurulmuştur. 711'de Emeviler Dönemi'nde Endülüs'e geçerek yarımada'yı fetheden Müslümanlar, bölgeyi Emevilere bağlı bir valilik olarak yönetmişlerdir. Doğu'da Abbasiler Devleti'nin kurulmasıyla Endülüs'e geçen Emevi hanedanı mensupları tarafından kurulan Endülüs Emevi Devleti Dönemi'nde kültür ve medeniyet yönüyle hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Emevilerin Doğu'dan ayrı olarak hilafeti ilan ettikleri dönemde ise Endülüs her alanda altın çağını yaşamıştır. İleriki yıllarda siyasi, iktisadi ve sosyal buhranlarla uğraşmak zorunda kalan Endülüs Emevileri tarih sahnesinden çekilince Mulûku't-Tavâif denilen dönemde irili ufaklı onlarca beylik buldukları bölgeyi yönetmeye başlamıştır. Aynı yıllarda Mağrib'te kurulan Murâbitlar Devleti'nden Hristiyanlara karşı yardım isteyen Murâbitların Endülüs serüveni başlamıştır. 11. ve 13. yüzyıllarda hüküm süren Murâbitların (1056–1147) ve Muvahhidlerin (1130–1269) Mağrib'te kurulmalarının ardından otoritelerini güçlendirdikten sonra Endülüs'e geçmelerinin yanı sıra başka ortak yanları da vardır. İki devlet de başlangıçta dinî bir hareket olarak ortaya çıkmış ve ilahi referanslı bir idare biçimi benimsemişlerdir. Batı sınırlarında Hristiyan dünyasıyla savaşıarak İslam topraklarını savunmuşlardır.

Eğitim ve Öğretim

Gerek siyasi istikrarın oluşması ve idarecilerin ilim ve ilim adamlarını teşvik etmeleri gerekse çeşitli eğitim müesseselerinin bina edilmesi, ilim öğrenmek isteyenlere eğitim alma fırsatı sunmuştur. Örneğin Emir Abdulmu'min el-Muvahhidî (ö.1163), başarıyla mezun oldukları takdirde geleceğin idari kadrolarını oluşturacak çeşitli kabilelerden üç bin öğrenciyi bir araya getirmiş ve onlara özgü bir eğitim müfredatı hazırlanması talimatını vermiştir. Her Cuma namazının akabinde saraya davet edilen bu öğrencilere özel hocalar tarafından çeşitli eğitimler verilmiştir. İdari anlamda gerekli adap ve usullerin de öğretildiği öğrencilere Emir tarafından ihşanlarda bulunulmuştur. Emir'in bu hareketi hem öğrencilerin ilme olan rağbetlerini ziyadeleştirmiş hem de sarayı bir eğitim mekânı hâline getirmiştir (Lâme, 2014, s. 149).

Eğitim faaliyetleri üç aşamadan oluşuyordu. En az yedi yıl süren ilköğretimde (el-Merhaletu'l-İbtidâiyye) dersler mekteplerde, mescitlerde ve müeddib veya muallim denilen hocaların evlerinde gerçekleştirilmekteydi. Bu hocalar sadece öğrencilere ilim öğretmekle kalmazlar aynı zamanda onları eğiterek hayata hazırlarlardı. Okuma yazma ile başlayan eğitim, Kur'ân-ı Kerim okuma, gramer öğretimi ve Cahiliye Dönemi'ne ait şiirlerin ezberlenmesi şeklinde devam ediyordu. Endülüs'te küçük yaşlardan itibaren dil eğitimi alan öğrenciler, İslam dünyasındaki diğer toplumlara nazaran dili daha iyi kullanmışlardır (Rîbîra, 1984, s. 34–35). Birinci merhaleyi tamamlayan öğrenciler, ikinci aşama (el-Merhaletu'l-Mutevassita) olarak mescit ve camilerde oluşturulan ilim halkalarına devam ediyorlardı. Bu halkalar kimi zaman bir ağacın altında kimi zaman da bir dükkân köşesinde ya da bir imalathane gibi çeşitli mekânlarda olabiliyordu (Rîbîra, 1984, s. 34–35). Burada kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin yanında dil, edebiyat, coğrafya, tarih, felsefe, tıp ve eczacılık gibi dersler öğretiliyordu. Öğrencilerin yaşadıkları şehre göre istedikleri ilim halkasına katılma imkânları mevcuttu (Özdemir, 2017, s. 152).

el-Merhaletu'l-Ulyâ denilen sonraki aşama ise temel eğitimlerini almış öğrencilerin büyük alimlere giderek onların talebesi olmaları, onlardan ilmi incelikleri özellikle münazara ilmini öğrenmeleri ve rahâletu'l-İlm denilen ilmi seyahatlere katılmaları isteniyordu. Öğrencinin ilmi yolculuklara katılma vaktinin gelip gelmediğine karar veren kişi ise hocasıydı. Bu seyahatler ülkenin hem içine hem de dışına gerçekleşebiliyordu (Rîbîra, 1984, s. 109).

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı yerlerde ders esnasında hoca kürsü ve benzeri yüksek bir yerde bulunmaz öğrencilerle beraber yere otururdu. Ders halkasında öğrencilerin tümünü görecektir şekilde durur ve sırtını onlara dönmezdi. Öğrenciler yanlarında getirdikleri kitapları okurlar, ders ile alakalı alacakları notları dizlerinin üzerine yerleştirdikleri defterlere kalem ve divit yardımıyla yazarlardı. Ders veren hocanın şöhretine göre yaşı küçük olanlar kadar yaşı ilerlemiş kişiler de ders halkalarına katılırdı. Öğrencinin ders halkasında devamlı oturduğu belirli bir yeri yoktu. Hocanın ilminden yararlanmak niyetiyle ona en yakın yerde oturmak için birbirleriyle yarışarlardı. Ders anlatmaya başladığı zaman öğrenciler hocalarını dinler, kitaptan bir yer okunacağı zaman ise öğrenciler okurdu. Avrupa'da yükseköğretimde Latin dili kullanılırken Endülüs'te fasih Arapça kullanılmaya özen gösteriliyordu. Hocalar zor konuların iyice anlaşılması için yerine göre avam dilinde şerhler yapardı. Öğrencinin yetiştiğine kanaat getiren hoca ona bir icazetname veriyordu. Bu belgede hocanın ismi ve öğrenci hakkındaki iltifat ve takdirleri yer alıyordu (Rîbîra, 1984, s. 110–118).

İlmî yolculuklar

İlmin ihyasını sağlayan amillerden biri de ilim öğrenmek için gerçekleştirilen yolculuklardır. Endülüs ve Doğu arasında bir geçiş güzergâhı olan Mağrib'te siyasi istikrarın oluşması eğitim ve öğretime katkı sağladığı gibi, ülkelerin kendi sınırları içinde ya da ülke dışına yapılan ilmî yolculukların da sıhhatli bir şekilde gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu yolculuklar Endülüs'ten Doğu'ya ya da Doğu'dan Endülüs'e olabildiği gibi Mağrib'ten her iki tarafa da yapılabilirdi. Bu durum tamamen öğrencilerin rağbet ettikleri bilim dalları ve âlimlerin bulunduğu şehirle alakalıydı. Örneğin ilim öğrenmek için Endülüs'ten Merakeş'e gelen İbn Dihye (ö.1235), burada uzun yıllar ikamet ettikten sonra eğitim amacıyla Mağrib'in çeşitli bölgelerine yolculuklar yapmıştır. İbn Dahye'nin eğitim aldığı hocaları o kadar çoktu ki isimlerini kaydettiği notların sayfalar dolusu olduğu söylenmektedir (Lâme, 2014, s. 149).

Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi'nde Endülüs ve Mağrib şehirleri arasında yapılan ilim yolculukları yalnızca medrese ve benzeri kurumlarda tahsil görmek için değil aynı zamanda hangi şehirde kendisinden değerli bir bilgi, görüş ya da hadis alınacak bir âlim varsa, o bilgiyi bizzat âlimin kendisinden duymak için de gerçekleştirilmiştir. Doğu'ya yani Endülüs ve Mağrib'in siyasi sınırları dışına yapılan yolculuklarda ise önceden öğrenilen ilimlere ait incelikler öğrenilirdi. Bu durum ilmi yönden yol kat eden öğrencilere reddiyeler, ta'likatlar, şerh ve muhtasarlar yazma imkânı sunuyordu (İbn Beşkuvâl, 1989, s. 260). İber yarımadasında Kurtuba, İşbiliye, Tuleytula, Meriye ve Sarakusta şehirleri ilgi gören ilim merkezleriydi. Endülüs dışında ise Kuzey Afrika'da Kayrevân ve Kahire, Arap yarımadasında Mekke ve Medine, Orta Doğu'da ise Şam, Bağdat ve Basra en çok tercih edilen merkezlerdi. Endülüs ve Mağrib'te yükseköğrenim için kurulan okullar arasında Endülüs'te Kurtuba, İşbiliye, Mursiye, Ğirnata, Meriye ve Dâniye, Mağrib'te Tanca, Tilimsan, Sebte, Sicilmâse ve Ağmât, medresleri bulunurdu? (Kûke, 2012, s. 61).

Öğretim faaliyetinin yapıldığı mekânlar

1. Cami ve Mescitler: Mağrib ve Endülüs'te çok sayıda cami vardır. Buralarda ibadet saatleri haricinde ilimle meşgul olunurdu. Zaman zaman "filan âlim şu camide şu dersi veriyor" ya da "şu gün şu mescitte ilmi müzakereler yapılacak" şeklinde duyurular yapıldığı olurdu. Bu dönemin içinde tedrisat yapılan meşhur camileri Merakeş'te Mescidu'l-Kutubiyye, Tunus'ta Câmîu'l-Kayrevân ve Kurtuba'da ise Mescidu'l-Hamrâ'dır (Lâme, 2014, s. 123).

2. Evler: Âlimler kendi evlerini bir ilim yuvasına dönüştürerek kitâbî veya şifâhî olarak dersler veriyorlardı. Camilerde olduğu gibi evlerde okutulan ilimler için de halk arasında "filan âlim talebelerine şu ilim alanında ders veriyor" şeklinde konuşulur ve duyurular yapılırdı. İslami ilimlerin yanı sıra Arap dili ve edebiyatı da tedrisata dâhil edilen dersler arasındaydı (Lâme, 2014, s. 124).

3. Dükkânlar: Dükkân vb. mekânlarda alışveriş ya da diğer ticari maksatlarla bir araya gelen insanlar kendilerini bir anda ilmî müzakere ve münakaşanın içinde bulabiliyordu. Bu durum dükkân sahipleri ve müşteriler arasında ya da sadece müşteriler arasında cereyan edebilmekteydi. Ayrıca icazet verebilecek derecede bilgin olan dükkân sahipleri de mevcuttu. Bunlar, ilim tedrisine yeni başlayan kişilere rutin olarak ders veriyor ve akabinde başarılı olanlara icazet verebiliyorlardı (İbn Başkuvâl, 1989, s. 108).

4. Bağ ve Bahçeler: İlme düşkün olan insanlar mevsimsel olarak zirai faaliyetlerle uğraştıkları dönemlerde ilimden kopmamak adına ilmî faaliyetlerini buralara taşıyarak kendi aralarında ders ve müzakere ortamı oluşturuyorlardı. Öğrencinin ders almak istediği hocası ziraat ile meşgul oluyor ise o da bağ ve bahçelerde hocasının yanında bulunur ve ilminden istifade ederdi (el-Makkarî, 1968, s. 220).

5. Medreseler: En önemli eğitim öğretim kurumu olan medreselerin bu bölgede eğitim hayatına ne zaman katıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, kaynaklarda Mağrib'te XII. yy.'da, Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde ise XIII. ve XIV. yüzyıllarda medreselerin varlığından söz edilmektedir (Özdemir, 2017, s. 154). Murâbitlar Dönemi'nde kurulduğu bilinen en meşhur medrese Sûs şehrindeki İslami ilimlerin okutulduğu medresedir. Muvahhidler Dönemi'nde ise Kersîf Medresesi meşhurdur. Bu sırada ilmî faaliyetlerin en üca yerleşim birimlerine kadar yoğun bir şekilde devam ettiğine işaret etmek isteyenler şu örneği vermektedir: "Mağrib'te Tanca şehri civarında Amânur Kabilesi'nin yerleşik olduğu Ecrisîf köyünün kabristanlığına bitişik, başta hafızlık olmak üzere çeşitli ilimlerin eğitimini alan bayan öğrencilere yönelik özel bir medrese inşa edilmişti" (Lâme, 2014, s. 126). Merakeş'te Emirlerin ve seçkin yöneticilerin çocukları için özel bir medrese kurulmuştu. Yüksek tahsilin yapıldığı bu medreseye yalnızca seviyesi yüksek çocuklar kabul edilmekteydi. Genel anlamda Mağrib ve Endülüs'te medreselerin yaygınlaşmasıyla beraber tedrisatın düzenli bir şekilde belirli bir müfredat dâhilinde yapıldığı belirtilmektedir (Lâme, 2014, s. 126–129).

Eğitim kurumlarında okutulan müfredat

Başta medreseler olmak üzere yukarıda sayılan diğer eğitim mekânlarında öğretim faaliyetleri İslami ilimler ile dil ve edebiyat olmak üzere iki ana başlıkta toplanmıştı.

İslâmî ilimler

a) Kur'ân-ı Kerîm: Bu iki bölgede tedrisat Kur'ân-ı Kerîm odaklıydı ve üç aşamadan oluşuyordu. İlk aşamada öğrenci Kur'ân-ı Kerîm okumayı öğreniyordu. Daha sonra hıfz etme derecesine geldiğinde kıraat ilmi öğretiliyordu. Bu derste İbn Sa'îd b. 'Amr ed-Dânî'nin (ö.1053) *et-Teyisîr fî Kirâati's-Seb'a* ve Ebû Abdullah Şureyh'in (ö. 1084) *el-Kâfi* adlı kitapları okutuluyordu. Uygulama ise kıraat alanında yapılan çeşitli rivayetler üzerine yapılıyordu. Üçüncü aşamada ise tefsir ilmi öğretiliyordu. Bu derslerde ayetlerin sebebi nüzulü, kıssaları ve emir-nehî gibi çeşitli yönleri de ele alınıyordu. Bazı öğrenciler tefsir eğitimi almak için Doğu'ya yolculuk yapıyordu. Doğu'ya gitmeyen öğrenciler ise Doğu'dan Mağrib ve Endülüs'e getirilen *Tefsîru'l-Vâhidî*, *Tefsîru's-Sa'lebî*, *Tefsîru Abdurrezzâk* ve *Tefsîru İbn Cerîr et-Taberî* gibi teliflerle eğitimlerini sürdürüyorlardı. Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'i iyi bir şekilde anlamak esas olduğundan sarf (kelime bilgisi) ve nahiv (cümle bilgisi) derslerine de önem verilmekteydi (Lâme, 2014, s. 164–165).

b) Hadis: Bu ilmin gayesi hadislerin râvîlerini, senedlerini ve metinlerini öğretmektir. Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi'nde başka hiçbir ilim dalında olmadığı kadar muhaddis yetişmiştir. Sayılarının diğer bütün ilim alanlarındaki âlim sayısından fazla olduğu söylenir (el-Ârinî,

1995, s. 250). Derslerde okutulan kitaplar ise şunlardır: *Sahîhu Buhârî*, *Sahîhu Muslim*, *Sunenu Ebî Dâvûd*, *Sunenu Nesâî*, *Sunenu Tirmizî*, *Musnedu'l-Kâdî el-Kuzâî*, İbn 'Atiyye el-Endelüsî (ö.1147) ve el-Kâdî el-'ÿyâd'ın (ö.1149) fihristleri (Lâme, 2014, s. 169–170).

c) Fıkıh ve usulü: Bir ders olmaktan ziyade ebedî saadete ulaştırıcı bir vesile olarak okutulan fıkıh, mezhep imamlarının ve müctehidlerin görüşleri ve uygulamalarıdır. Bu asırda Kurtuba fetvalar şehri olarak anılıyordu. Hatta Mağribli âlimler bazı hükümleri açıklarken “Kurtubalıların amel ettiği gibi” demişlerdir (el-Makkarî, 1968, s. 556). Fas ve Sebte'de fıkıh öğretimi ile ön plana çıkan medreseler kurulmuştur. Fıkıh öğretiminde yararlanılan kitaplar arasında İbn Ahmed b. Ruşd'un (ö.1126) *el-Fetâvâ*, *Mesâil* ve *el-Beyân ve't-Tahsîlî*, İbn Ahmed b. el-Hâcc'ın (ö. 1219) *en-Nevâzil'i*, el-Kâdî el-'ÿyâz'ın (ö. 1149), *Fihrist'i* (Ziriklî, 2002, s. 317), İbn Habîb'in (ö.853) *Kitabu'l-Vâdihâ'sıdır*. Dinî hareket olarak tarih sahnesine çıkan Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi'ndeki fıkhi ve itikadi derslerde okutulan kitaplar siyasi nizamın değişmesinden etkilenebiliyordu (Lâme, 2014, s. 173–174).

d) Kelam: Bu derste Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, Kur'ân ve sünnette belirtildiği şekliyle ölümden sonra dirilmeye, kaderin, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak gibi esasları öğretiliyordu. Bunun yanı sıra bazı meselelerde şüpheyi defederek itikadi ispat etmek de bu ilmin meziyetlerindendi. Ebû Hasan el-İşbilî'nin (ö.1270) *'Akîdetu't-Tevhîd*, *et-Tahâre*, *E'azzu mâ yetlub* ve İbn Abdullah el-Fâsî'nin *el-'Akîdetu'l-Burhâniyye* adlı eserleri öğretimde istifade edilen eserler arasındadır (Lâme, 2014, s. 183; Ziriklî, 2002, s. 209).

Dil ve Edebiyat

a) Arap dili: İslâmî ilimlerin iyi bir şekilde öğrenmenin yolu Arap dilini iyi öğrenmekten geçmektedir. Bunun için sarf, nahiv, beyan ve edebiyattan oluşan dört rûknün tam olması şarttır. Endülüs dil ekolünün oluşmaya başladığı bu asırda hem Murâbitlar'ın hem de Muvahhidler'in yöneticileri Arap dilinin iyi bir şekilde öğrenilmesinin üzerinde durmuşlardır. Başta Fas'ta İbn Musa el-Mursî (ö. 1117) ve İbn Sâk'es-Sarkustî (ö. 1144) olmak üzere dilin inceliklerini bilen ve insanların kendilerinden ders aldıkları çok sayıda âlim yetişmiştir. Muvahhidler Dönemi'nde Arap dilinin tedrisi ile meşhur olan âlimler es-Senhâcî es-Sebtî (ö.1205), İbn Dihye, Abdulcelîl et-Tudmîrî (ö.1160), İbn Mes'ûd el-Ceyân (ö.1252), Ebû Câfer b. Bâk', İbn Musa el-Kaysî (ö.1135) ve İbn Muhammed b. Harûf'tur (ö.1212). Bu asırda nahiv alanında revaçta olan kitap, hakkında çok sayıda şerhin ve ta'lîkâtın yazıldığı *Sîbeveyh'in* (ö.796) *el-Kitâb* adlı eseridir. Öğrencilerin yararlandığı diğer bir kitap Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö.949) *Kitâbu'l-Cumel* adlı eseridir. Basra dil ekolünün görüşlerinin bir muhtasarı olarak hazırlanmıştır. Kitapta hat ve imla kısımları da mevcuttur. İster müptedi ister mütehasiss olsun her öğrencinin yararlandığı ve nahiv münazaralarının yapıldığı meclislere katılanların istifade ettiği kitap ise Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö.987) *Kitâbu'l-Îzâh* adlı eseridir (Lâme, 2014, s. 188).

b) Edebiyat: Köklü bir kültürel geçmişe sahip olan Arap edebiyatı, Cahiliye Dönemi'nden itibaren şiir ve nesir alanında birçok örneğe sahiptir. Mağrib ve Endülüs'te Arap edebiyatı öğretiminde yararlanılan kitaplar el-Muberrred'in (ö.900) *el-Kâmil*, İbn Kuteybe'nin (ö.889) *Edebu'l-Kâtib*, el-Kâlî'nin (ö.967) *Nevâdir*, el-Câhiz'in (ö.869) *el-Beyân ve't-Tebyîn* ve el-Harîrî'nin (ö.1122) *Makâmât* adlı eserleridir. Mağrib'te bunların yanı sıra şair el-Cerâvî'nin (ö.1134) *Safvetu'l-Edeb* ve *Nuhbetu Dîvân'l-Arab* adlı eserinden yararlanılıyordu. Nesir alanında hitabet, risale ve makame örnekleri okutuluyordu. Halifeler ve Emirler üslubu etkili, konuşması beliğ ve kitabete güçlü bireyler yetişmesini arzu ediyordu. Kimi zaman valilerin huzurunda düzenlenen münazaralar daha sonra edebi risaleler şeklinde toplanarak öğrencilerin istifadesine sunuluyordu (Lâme, 2014, s. 188).

İlmî ve kültürel faaliyetler

İlim ve kültür merkezleri

1.Merakeş: Murâbitlar'ın ve Muvahhidlerin başkenti olan şehir, siyasi vizyonunun yanı sıra önemli bir ilim ve kültür merkezidir. Murâbitlar Dönemi hükümdarı Yûsuf b. Taşfîn'in (ö.1106) kurduğu ilim meclislerinde ülkenin dört biryanından âlimler ve fakihler toplanırdı. Münazaralar düzenlenir ve çeşitli konularda fetvalar alınırdı. el-Gazzâlî'nin (ö. 1111) *İhyâu 'Ulûmi'd-dîn* adlı meşhur eserinin toplanarak meydanlarda yakılması kararı yine bu ilmî toplantılardan birinde alınmıştır. Emîre Havvâ el-Lemtûnî ise düzenlediği ilim meclislerinin tek renk olmasını istememiş, şair ve edipleri de davet etmiştir (el-Merrâkuşî, 2013, s. 57). Murâbitlar Devleti'ne Muvahhidler tarafından son verilmesinin ardından yaşanan siyasi hareketlilik Merakeş'in ilmi ve kültürel konumunda bir değişikliğe neden olmamıştır. Emir 'Abdulmu'min el-Muvahhidî'nin düzenlediği ilim meclislerinde diğer dönemden farklı olarak dinî konuların ve edebiyatın yanı sıra siyasi mevzuların da işlendiği görülür (İbn Beşkuvâl, 1989, s. 263). Başkent Merakeş'in dışında ilmî ve kültürel hareketliliğiyle rağbet gören Mağrib'in diğer merkezleri, “Şehirlerin Anası” denilen Fas, ulemanın beşiği sayılan Sebte ve selefi salihinin (sahabe ve tabiîn) şehri unvanına sahip Kayrevân'dır (er-Reşâtî, 1999, s. 179).

2.Fas: Her iki dönemde de Mağrib'in önemli kültür merkezlerindedir. “Medînetu'l-Umm” ve “Şehirlerin Anası” lakabıyla meşhur olan Fas, bölgenin en entelektüel şehirleri arasındaydı. Coğrafi konumu itibarıyla tarih boyunca Doğu, Afrika ve Endülüs arasında güçlü bir bağ oluşturmuştur. Tercüme ve fihrist oluşturma faaliyetlerinin yoğun olarak görüldüğü şehir, çok sayıda âlime ev sahipliği yapmış ve bu yönüyle ilim talep edenlerin uğrak yeri olmuştur. Endülüs'ün en önemli ilim merkezi olan Kurtuba (Cordoba) ve Mağrib'in diğer bir merkezi Kayrevân'daki ilmî hareketliliğin keşişim noktasındadır. Endülüs Emevileri Dönemi'nde yaşanan fitne ortamından uzak kalmak isteyen ilim ehline kucak açan şehir, bulunduğu mıntıkada fasih (standart) Arapçanın en iyi konuşulduğu yer unvanına sahipti (Lâme, 2014, s. 105–107).

3.Sebte: Şeyhlerin ve ulemanın beşiği lakabıyla anılan Sebte, Cebelitarık Boğazı'nın Mağrib kıyısında yer alır. İberya'dan gelen tüccarların ve öğrencilerin uğradığı bir liman şehriydi. Hem Mağrib'te hem de Endülüs'te toprakları bulunan Murâbitlar ve Muvahhidler Devletlerinin “iki yakasını bir araya getirme” özelliğine de sahipti. Sebte'de çeşitli ilim sahalarında ve edebiyat alanında değerli bilgiler yetişmiştir. el-Kâdî 'ÿyâz, Ebû Abdullah es-Sebtî (ö. 1236) (ez-Ziriklî, I, 218), coğrafya bilgini eş-Şerîf el-İdrîs (ö. 1165) (Lâme, 2014, s. 109), rivayet alanında adından söz ettiren Ebû Bekr Yahyâ b. Rızk (ö. 1165), muhaddis İbn Abdullah Hacerî (ö. 1195) ve İbn Dihye bunlardan sadece bir kaçıdır (es-Safedî, 2000, s. 139; İbn Hallikân, 1972, s. 449).

4. Kayrevân: Sahip olduğu tarihî arka planla ilmin beşiği konumundadır. Çok sayıda sahabe ve tabînin gelmesiyle önemi artmıştır. Hafızları ve sahih hadis rivayet eden âlimleri ile tanınmıştır. Doğu ile Mağrib arasında güçlü kültürel bağların kurulduğu şehre hem Endülüs'ten hem de Doğu'dan öğrenciler gelmekteydi. Şehirde âlimler arasında düzenlenen müzakereler, münakaşalar ve münazaralar ilmî duruma bir hareketlilik katmıştır. Doğu'ya ilmî yolculuk yapanların dönüşte bir müddet burada kalıp öğrendiklerini pekiştirdiği söylenir. Dinî bir hareket olarak ortaya çıkan Murâbitlar'ın çekirdeği bu şehirde oluşmuştur (Lâme, 2014, s. 114–117).

5. Kurtuba: Başta Emevi halifeleri olmak üzere önemli emirliklere ev sahipliği yapan Kurtuba, Endülüs'teki İslam tarihi boyunca kültür ve medeniyetin vücut bulduğu bir şehirdir. Doğal güzellikleri, camileri, köprüleri ve ilme verilen değer ile bilinen Kurtuba hakkında Ebû Muhammed b. 'Atiye'nin şu iki beyti kulaktan kulağa söylenegelmiştir.

“Dört şey Kurtuba'yı üstün kılar bunlar; büyük camisi ve vadideki Kantara köprüsüdür.

Bu ikisinin yanında Zehrâ Sarayı üçüncüdür, ilim ise en yücesidir o da dördüncüdür” (el-Makkarî, 1968, s. 153).

Doğu'dan Endülüs'e ilim için yolculuk yapanların ikamet ettiği yerlerin başında Kurtuba gelir. İber yarımadasındaki konumu için “vücutta baş ne ise Endülüs'te Kurtuba odur” (el-Makkarî, 1968, s. 153) denilmiştir. Burada ilim meclislerinin sıklıkla düzenlendiği belirtilmektedir. Özellikle İşbiliye (Sevilla) doğumlu İbn Zühr (ö. 1162) ile Kurtuba doğumlu İbn Rüşd arasında cereyan eden bir münazara meşhurdur. İbn Rüşd doğdukları şehre atıfta bulunarak İbn Zühr'e şöyle demiştir: “Kurtuba'da bir şarkıcı ölse, çalgı aletleri İşbiliye'de satılırken, İşbiliye'de bir âlim ölse kitapları Kurtuba'da müşteri bulur” (el-Makkarî, 1968, s. 153–155).

Tercüme faaliyetleri

Tercüme faaliyetleri 11. yy.'ın ortalarından 13. yy.'ın sonlarına kadar yoğun olarak gerçekleşmiştir. Özellikle Yunancadan tercüme yapıldığı görülür. Endülüs'ün önemli şehirlerinden biri olan Tuleytula'nın İspanyollar tarafından ele geçirildiği dönemde burada bulunan binlerce cilt kitap Doğu'ya taşınmıştır. Oluşturulan tercüme heyetlerinde yabancı mütercimler tarafından Arapça telifler Avrupa dillerine çevrilmiş, tercüme edilen felsefe kitapları Avrupa'da ilgi görmüştür. İngilizceye çevrilen matematik kitapları ve Latinceye çevrilen geometri kitapları Avrupa bilim dünyasına ışık tutmuştur. Tercüme heyetinde sadece bir mütercimden çevirdiği kitapların en az üç yüz olduğu söylenmektedir. Murâbitlar Endülüs'e geçmeden önce Müslümanların elinde olan Tuleytula önemli ilim merkezlerinden biriydi. İspanyolların idaresine geçtikten sonra şehirde ilmi faaliyetler devam etmiştir, özellikle el-Fârâbî (ö.950), İbn Sînâ (ö.1037) ve el-Gazzâlî'nin eserleri Arapçadan tercüme edilmiştir. Yine Yunancadan Arapçaya tercüme edilen Eflatun ve Aristo'ya ait kitaplar tekrar Arapçadan Avrupa dillerine çevrilmiştir (Hellâk, 1989, s. 326).

İslam felsefesine ait görüşleriyle tanınan İbn Rüşd'ün kitapları Latinceye çevrilmesinin ardından Fransız düşünürleri etkilemiş ve daha sonra Paris'te kurulan üniversitelerde okutulmuştur. Meşhur Batılı mütercimlerden Markos'un 12. yy.'ın sonlarından itibaren başta Kur'an-ı Kerîm olmak üzere tevhid ve ahlakla alakalı kitapları tercüme etmesi ilginçtir. Bu asır aynı zamanda Avrupalıların Arap diline önem verdiği bir dönemdir. Katolik kilisesi Müslümanları Hristiyanlaştırmak maksadıyla Kur'an-ı Kerîm ve siyer gibi dinî kitapların haricinde İslam tarihi hakkında malumat sahibi olabilecekleri eserler seçmişlerdir (es-Sâmerrâî, 2002, s. 118).

Bilimsel faaliyetler

Din bilimlerinin yanında ruhi olgunluğa ulaşmak için mantık, felsefe ve doğa bilimleriyle de meşgul olan Müslümanlar, İslam inancı ile pozitif bilimler arasında uzlaşma sağlamayı başarmışlardır. Beşerî ilimlere telif, tercüme ve tasnifler yaparak katkı sunmuşlardır. Orta Çağ'da felsefe, matematik, hendese, tıp, eczacılık ve astronomi Müslümanların çabalarıyla gelişme kaydetmiştir (es-Sâmerrâî, 2002, s. 79).

Tarih ve Coğrafya: Tarihi olayları kayda geçiren ve rivayetler yapan çok sayıda tarihçi yetişmiştir. Bu asrın önemli tarihçileri ve eserleri şu şekildedir (Huseyn, 1997, s. 401–402):

- İbnü's-Sayrafi (ö.1174)- el-Envârü'l-Celiyye fî Ahbârî'd-Devleti'l-Murâbitiyye, Kısasu'l-Enbâ' ve Siyâsetu'r-Ruesâ'dır.
- İbn. Bessâm eş-Şenterîni (ö.1148)- ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra.
- İbn Alkâme (ö.1114)- el-Beyânu'l-Vâdih fî'l-Mulimmi'l-Fâdih.
- İbn Beşkuvâl (ö.1182) es-Sile, el-Ğavâmiz ve'l-Mubhemât, el-Mehâsin ve'l-Fezâil fî Ma'rifeti'l-Ulemâi'l-Fâzil.
- İbn Âmir el-Belvi (ö.1164) Dureru'l-Kalâid ve Ğuraru'l-Fevâid.
- el-Fetih b. Hâkân (ö.1135) ise Kalâidu'l-İkyân fî Mehâsini'l-Âyân, Matma'u'l-Enfus, Masrahu't-Teennus ve Rivâyetu'l-Mehâsin ve Ğâyetu'l-Mehâsin.

Ünlü coğrafyacılar ve telif ettikleri eserler şunlardır (es-Sallâbî, 2003, s. 224):

- Ebû 'Abdullah Muhammed el-İdrîsî (ö.1165) - *Nuzhetu'l-Muštâk fî lhtirâki'l-Âfâk*.

'Abdullah b. İbrâhîm- *el-Musehheb fî Ğarâibi'l-Mağrib*.

Tıp ve Eczacılık: Dönemin en meşhur tıpcısı Batılıların “Avenzoar” olarak tanıdığı İbn Zühr'dur. Kimya alanında da birçok başarıya sahiptir. Sadece Endülüs'ün değil İslam tarihinin en büyük bilginleri arasında sayılmaktadır. Tıp alanında eserleri *Kitâbu't-Teysîr*, *Kitâbu'l-İktidâ' fî İslâhi'l-ecsâd*, *Makâle fî ileli'l-kullî*, *Kitâbu tezkire* ve *Kitâbu'l-Fusûl'dür* (eş-Şemrî ve Yâyûş, 2016, ss. 23–24). Ebu'l-Alâ (ö. 1131) dönemin diğer bir tıp bilginidir. *el-Havâs*, *el-Ediviyetu'l-Mufrede*, *el-İzâh bi Şevâhidi'lİftidâh*, *en-Nuketu't-Tibbiyye* ve *et-Tarar* önemli eserleridir. İlaç formüllerini yazdığı kitapçıklarıyla bilinmektedir. Oğlu Ebû Mervân'da (ö.1131) tıp eğitimi almış ve Emir İbrahim b. Yûsuf b. Taşfin için *el-İktisâd fî Salâhi'l-Ecsâd* adında bir kitap hazırlamıştır. İbn Rüşd için hazırladığı *et-Teysîr fî'l-Mudâvât ve't-Tedbîr* isimli eseri ise Orta Çağ'ın en önemli tıp kaynakları arasında sayılmaktadır. Böbrek ve deri hastalıklarıyla ilgili kitapçıkları da mevcuttur. Bu asırda idari yapılanma içerisinde günümüzdeki karşılığı Sağlık Bakanlığı olan “Tıbbi Üretim Başkanlığı” biriminin oluşturulması, tıbbı ne denli önem verildiğinin göstergesidir (es-Sallâbî, 2003, s. 225–226; es-Sâmerrâî, 2002, s. 83–84; Huseyn, 1997, s. 406–409).

Matematik: İslam dünyasının en büyük matematikçisi sayı sayma metodunun sahibi olan el-Harezmi'dir (ö. 846). Matematik Doğu'dan sonra Endülüs'te de rağbet görmüş ve bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştır. İbnü'z-Zerkâlî'nin (ö.1087) *Cedâvilu li 'İlmi'l-Hisâbi'l-Musellesât* adlı eseri Batılılar tarafından Latinceye çevrilmiştir. *Kitâbu'l-Hey'e ve Risâle fî Hisâbi'l-Musellesât* adlı eserlerin müellifi Câbir b. Eflâh el-İşbîlî'de (ö. 544/1150) önemli matematik bilginlerinden biridir (es-Sâmerrâî, 2002, s. 88–89).

Felsefe: Dönemin en büyük filozoflarından biri Batılıların "Avenpae" adıyla tanıdıkları İbn Bâcce'dir (ö.1110). Felsefe alanında yirmi beş kadar eseri olduğu söylenir. Ne yazık ki eserlerinin büyük bir bölümü günümüze ulaşmamıştır. el-Fârâbî'nin *Mantık* ve Aristo'nun *es-Semâu't-Tabî'i* adlı eserlerine şerh yazmıştır (Huseyn, 1997, s. 309). O dönemde Endülüs'te felsefenin zirve ismi Batı'da "Averroes" olarak tanınan İbn Rüşd'dür. Aristo'nun eserlerine yaptığı şerhlere istinaden İslam dünyasında şârih, Batı dünyasında ise aynı anlama gelen *commentator* unvanıyla tanınır. İbn Rüşd'ün öğrencisi olan Kurtubalı Yahudi filozof Musa b. Meymun (ö.1204), Musevîlik ile felsefeyi uzlaştırma çabası içine girmiştir. En önemli eseri *Delâletu'l-hâirîn*'dir (Özdemir, 2017, s. 219).

Astronomi ve Astroloji: Orta Çağ'da sultanlar bir işe girişmeden önce gökyüzündeki hareketliliği izlemişlerdir. Ancak yıldız bilimi yalnızca kehanette bulunmak için değil namaz, oruç ve hac gibi farizaların vakitlerini tayin etmek için de kullanılıyordu. Yöneticilerin yanında yüksek mevkilerde eden yıldızbilimcilerin en önemlisi Murâbitlar Dönemi'nde yaşayan İbn Vuheyb el-İşbîlî'dir (ö.1131). İleride Mağrib civarında güçlü bir yöneticinin zuhur edeceğini yıldızlara bakarak tahmin ettiği söylenmektedir. Bu kişinin Muvahhidî hareketini başlatan İbn Tûmert (ö.1130) olduğu rivayetlerde geçmektedir. Bu dönemde yaşayan diğer yıldızbilimciler *el-Kabes ve'l-Mustenbid*'in müellifi Ahmed b. Yûsuf, *el-Lu'lu'l-Manzûm fî Ma'rifeti Evkâtî'n-Nucûm*'un müellifi 'Ali b. Halef el-Emevî ve *el-İhtidâ bi Mesâbihî's-Semâ*' adlı eserin sahibi Ebu'l-Hasan el-Misnâlî'dir (ö.1153). (es-Sâmîrî, 2002, s. 90–91).

İlim meclisleri ve münazaralar

Önemli bir ilmî ve kültürel faaliyet olan ilim meclisleri daha çok mescitlerde ve medreselerde kurulmaktaydı. Bu meclisler İslâmî ilimlerde olduğu kadar dil ve edebiyat alanında da gerçekleşebiliyordu. Buralarda ilmî müzakereler, münakaşalar ve münazaralar tertip ediliyordu. 11. yy.'ın sonlarına doğru bu tür meclislerin nasıl düzenlenmesi gerektiği ve adap ve usullerine dair eserler kaleme alınmıştır. İbn Abdulberr'in *Câmi'u* (ö.1071) *Beyânî'l-ilm ve fazlih ve Edebu'l-mecâlis*, İbn Ahmed b. Hazm'ın (ö.1064) *el-Ahlâk ve's-seyr*, İbn Halef el-Bâccî'nin (ö.1081) *en-Nasîhatu'l-velediyye* adlı eserleri bu amaçla kaleme alınmıştır (Lâme, 2014, s. 195–217). İbn Abdulberr'in (ö.1071) *Câmi'u Beyânî'l-ilm ve fazlih* adlı eseri aynı zamanda eğitim açısından da önemli bir eserdir. Eğitimin temel ilkelerinin ifade edilmesinin yanı sıra öğrencilerin ve hocaların uymaları gereken edebi ve ahlaki kıstaslar zikredilmiştir. Bu kurallar başarılı olmak isteyen öğrenciler için bir ölçüt kabul edilmiştir. Eserde ifade edilen temel ilkeler şunlardır (ez-Zirikî, 2002, s. 218):

- Öğrencinin eğitim ve öğretimi gerçek manada talep etmesi
- Öğrenilenlerin teoriden pratiğe geçirilmesi
- İlim öğrenirken samimi olunması
- Öğretimin meccanen (karşılık beklemeden) yapılması
- İlimin yaygınlaştırılması
- Öğretimde dürüstlük ve vefa
- Yapılan yanlışların ve lahnın (dil hataları) ıslahı

Eserde ifade edilen ve öğrencilerin uyması gereken edebi ve ahlaki esaslar şunlardır:

- Övünme ve iddialaşmayı terk ederek tevazulu olmak
- Öğretim anında ve sair zamanlarda nezaketli davranmak
- İlim öğrenilen kişilere saygı göstermek

Hocalarda olması gereken esaslar şu şekildedir:

- İlmi mevzuaya uygun (yöntemlerle) öğretmek
- Cahillerle tartışmaktan uzak durmak ve bağırılmamak
- Gereksiz konuşmamak ve tefekkür etmek
- Yapılması gerekenleri ertelememek
- Öğretme esnasında heybetli ve vakarlı olmak.

İnsan fitratı gereği inançları ve eğilimleri gibi çeşitli konularda sahip olduğu ilmî birikimine güvenerek tartışabilmektedir. Bu etkinlikler başta hükümdarlar olmak üzere valiler ve diğer yöneticilerin teşvik etmesiyle yaygınlık kazanmıştır. Kurulan ilim meclislerinde düzenlenen münazaralar her kesimden rağbet görmüştür. Kaynaklarda bu dönemde büyük topluluklar tarafından ilgiyle takip edilen münazaraların düzenlendiği zikredilmektedir.

Sonuç

Müslüman Arapların fetih hareketleri Mağrib'e yani batıya doğru gerçekleşmiştir. Endülüs'ün fethi ise gerek soylu tabakanın zulmü gerekse çeşitli kavimlerin baskısı altında kalan İspanya halkının nefes alma isteği ile Müslüman Arapların İslamiyet'i Mağrib'ten daha da ilerilere taşınması gerektiğine olan inançlarının keşiştiği noktada gerçekleşen tabii bir netice olmuştur. İlerleyen zamanlarda Mağrib ve Endülüs'te yaşanan siyasi, sosyal ve iktisadî buhranlar güçlü bir kültür mirasının oluşmasına ve ilmî faaliyetlerin yürütülmesine engel olmamış, bilakis başta dil alanı olmak üzere diğer ilmi sahalarda çalışmalar devam etmiştir.

11. ve 12. yüzyıllarda dini referanslı hareketler olarak ortaya çıkan Murâbitlar ve Muvahhidler'e göre toplumsal manada yaşanan bir düşüş, dinin yanı sıra eğitimin de ihmalî neticesinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle eğitime devam eden öğrencileri önemseyerek, onları

geleceğin idari kadrolarında söz sahibi olacak kişiler olarak görmüşler ve onların eğitimleri ile ilgilenen hocalara/âlimlere gereken değeri vermişlerdir.

Endülüs ve Mağrib'te ilmî faaliyetler yalnızca medreselerde değil aynı zamanda mescitlerde, evlerde, dükkânlarda, bağ ve bahçelerde de yapılmıştır. Öğrenciler eğitimlerinin son aşamasında hocalarının telkinleriyle gerçekleştirdikleri ilmî yolculuklarda mesafe gözetmek için Şam, Basra, Bağdat, Mekke ve Medine'ye gitmişlerdir. Belirli bir müfredat dâhilinde yapılan öğretim İslami ilimler ile dil ve edebiyat olmak üzere iki ana dalda gerçekleştirilmiştir. Endülüs'te bunların yanı sıra pozitif bilimlerin de öğretildiği görülmektedir. Endülüs ve Mağrib'in kültür merkezi olan şehirlerinde düzenlenen ilim meclisleri ve münazaralar ilmî ve kültürel hayatın gelişimine katkı sağladığı kadar öğrencilerin öğrenme isteğini de artırmıştır. Eğitimde dinî ölçütleri esas alan Müslümanlar, ortaya koydukları bilimsel çalışmalarla İslam inancı ve pozitif bilimler arasında uzlaşma sağlarken, Batı dillerine çevrilen bilimsel kitaplar da ileriki yıllarda Avrupa bilim ve düşünce dünyasını etkilemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir - Ö.F.K, F.K.; Tasarım - Ö.F.K, F.K.; Denetleme - Ö.F.K, F.K.; Kaynaklar - Ö.F.K, F.K.; Malzemeler - Ö.F.K, F.K.; Veri Toplanması/veya İşlenmesi - Ö.F.K, F.K.; Analiz ve/veya Yorum - Ö.F.K, F.K.; Literatür Taraması - Ö.F.K, F.K.; Yazıyı Yazan - Ö.F.K, F.K.; Eleştirel İnceleme - Ö.F.K, F.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept - Ö.F.K, F.K; Design - Ö.F.K, F.K.; Supervision - Ö.F.K, F.K.; Funding - Ö.F.K, F.K.; Materials - Ö.F.K, F.K.; Data Collection and/or Processing - Ö.F.K, F.K.; Analysis and/or Interpretation - Ö.F.K, F.K.; Literature Review - Ö.F.K, F.K; Writing - Ö.F.K, F.K.; Critical Review - Ö.F.K, F.K.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no conflict of interest.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Ali, A. (1987). *et-Târîhu'l-Endelusî Mine'l-Fethi'l-İslâmî Hattâ Sukût Ğirnatâ*. Dâru'l-Kalem.
- Beşkuvâl, İ. (1989). *es-Sıla* (C. I-II-IV). Dâru'l-Kutubi'l-Mısırî.
- Dayf, Ş. (1989). *Târîhu'l-Edebî'l-Arabî 'Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus*. Dâru'l-Ma'ârif.
- es-Sallâbî, A. M. (2003). *el-Cevheru's-Semîn bi Ma'rifeti Devleti'l-Murâbitîn*. Dâru't-Tevzî ve'n-Neşr.
- es-Safedî, S. (2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. İhyâu Turâsî'l-Arabî. C. IV.
- es-Sâmerrâî, H. A. (2002). *Târîhu'l-Hadâratî'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Ahdî'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. Dâru Şumû'u's-Sekâfe.
- el-Hamevî, İ. A. (1993). *Mu'cemu'l-Buldân* (C. IV-V). Dâru Sâdır.
- el-Arînî, Y. (1995). *el-Hayâtu'l-İlmiyye fî'l-Endelus fî 'Asri'l-Muvahhidîn*. Mektebetu'l-Melik Abdilazîz.
- el-Makkarî, T. (1968). *Nefhu't-tîb*. Dâru Sâdır. Connecticut Innovations.
- el-Merrâkuşî, İ. İ. (2013). *el-Beyânu'l-muğrib* (C. II-IV). Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- er-Reşâtî, E. M. (1999). *İktibâsu'l-Envâr ve l'İtimâsu'l-Ezhâr*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- ez-Zehabî, İ. K. (1995). *Ma'rifetu'l-kurrâî'l-kibâr*. Merkezu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye.
- ez-Ziriklî, H. (2002). *El-A'lâm* (C. IV). Dâru'l-İlm li'l-Melâîyn.
- Hallikân, İ. E. (1972). *Vefeyâtu'l-A'yân* (C. III). Dâru Sâdır.
- Harekât, İ. (2003). *Mağrib, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 314-318). TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Hellâk, İ. (1989). *Dirâsât fî't-Târîhi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*. Dâru'n-Nahdatî'l-Arabî.
- Huseyn, M. (1997). *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Hadarî li'l-Mağrib ve'l-Endelus*. Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye.
- Kûke, F. (2012). *et-Tasnîfu'l-Lugavî ve'l-Edebî Fî 'Asreyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. Vizâretu's-Sekâfe.
- Lâme, M. (2014). *Mecâlisu'l-İlm ve'l-Münâzara bi'l-Mağrib ve'l-Endelus*. Dâru'l-Bedzâ.
- Özdemir, M. (2017). *Endülüs Müslümanları kültür ve medeniyet*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M. (2017). *Endülüs Müslümanları siyasi tarih*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rîbîra, H. (1984). *et-Terbiyyetu'l-İslâmiyye fî'l-Endelus*. Dâru'l-Ma'ârif.
- Yâyuş, C., eş-Şemîrî, G. (2016). *et-Tabîbu lbn Zühr el-Endelusî*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Mistik Erime ve Tanrı'da Yok Oluş: Aşk

Mystical Melting and Union with God: Love

Kutsi KAHVECİ

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Erzurum, Türkiye

ÖZ

Hristiyanlık, insanlar arasında sevgiye önem vermektedir. Bununla birlikte, insan ile Tanrı arasındaki sevgiye özel bir önem vermiş ve bunu inancın merkezine yerleştirmiştir. Hristiyan mistikleri de sevgiyi, varlığın gayesi olmakla birlikte, bizi Tanrı'ya ulaştıran bir araç olarak görmüşlerdir. Tanrı sevgisinin zirveye ulaştığı Hristiyan mistiklerine göre insanı yaratan Tanrı, insanların O'nun adına birbirlerini sevmelerini ve böylece ölümsüz yaşama varmalarını istemektedir. İlahi aşk mistik için bir hedeftir ve aşk sevdiğine, Tanrı'ya teslim olmaktır. Çünkü aşk sayesinde insan ebedilik kazanır. Bu bağlamda İlahi aşkı aramayı prensip edinmiş olan Eckhart'ın ilham kaynağını oluşturan Tanrı sevgidir sözü, yine Eckhart'da, üç çeşit aşk olarak ifade bulmaktadır. Bunlardan birincisi Doğal Aşk, ikincisi Yüce Aşk, üçüncüsü de Kutsal Aşk'tır. Tanrı sevgidir temel ön kabulünü kendi aşk ayrımı üzerinden bir gayeye yönlendiren düşünür, bu gayeyi ise doğal aşktan kutsal aşka doğru bir ilerleme olarak görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, İsa, varlık, eşitlik, aşk

ABSTRACT

Christianity attaches importance to the love of people. Besides, it has a special interest in the love between God and man and places it at the center of faith. Christian mystics also saw love not only as the purpose of being but as a means to help us reach God. According to the Christian mystics, whose practices exemplified God's love, God as the creator of human being wants people to love each other in the name of Him and thus reach immortal life. Divine love is an end for the mystic, and love means surrendering to the loved one, namely God, because man can gain eternity only through love. In this context, Eckhart, who has adopted the search for divine love as a principle, was inspired by the words "God is love," which finds expression in his philosophy in the form of three types of love. The philosopher directs the basic presupposition that God is love toward a purpose through his separation of love, which he considers as progression from natural love to divine love.

Keywords: Being, christ, God, love, quality

Giriş

Hristiyanlıkta *Tanrı sevgidir*. Tanrı, insanı ve bütün evreni sevgisinden dolayı yoktan var etmiş ve insanın egemenliğine sunmuştur. Bu durum Tanrı - insan ilişkisinin de başlangıcıdır. Başlangıç Tanrı'nın isteğiyle, sevgisiyle olmuştur ve insan varlığını yüce Tanrı'ya borçludur. Bütün evren ve üzerindeki her şey Tanrı'nın bir sözü ile yaratılmış olduğundan, evrenin sahibi Tanrı'dır. Tanrı'nın yarattığı her şey iyi olup, onun mutlak gücünü ve yüceliğini gösterir.

Bu bağlamda Hristiyanlıkta Tanrı, insanları evrendeki en yüce varlık olarak yaratmıştır. *Bir erkek ve bir kadın yaratarak onları bir araya getirmiştir. Onlar anne ve baba olmalı ve çocuk dünyaya getirmelidir. Nesiller yeryüzünü doldurup, hüküm sürmeli ve egemen olmalıdır* (Yaratılış, 2006, s. 1:2-34). Tanrı ilk insanlara kendi yaşamını onlarla paylaşmak suretiyle özel bir armağan vermiştir. Paylaştığı bu yaşama *inayet yaşamı* denir. Bu nedenle insanlar sadece bir yaratık değil, Tanrı'nın çocuklarıdır. Tanrı onların babalarıdır ve onlara çok yakın olup, onları sevmektedir. İnsanlar da Yaratıcı Rab ve Babalarını severler. Bütün insanlar Âdem ve Havva tarafından miras olan ilahi yaşamı almalı ve Tanrı'nın çocukları olarak ebediyen yaşamalıdır (İannitto, 1982, s. 20) Kutsal Kitap'ın bu anlatımından hareketle, Tanrı'nın yaratıcı olması gibi O'na benzeyen bizlerin de yaratıcı olabileceği düşüncesine ulaşabiliriz. Bu konuyla

Geliş Tarihi/Received: 03.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 20.10.2022

Yayın Tarihi/Publication Date:

27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Kutsi Kahveci

E-mail: kkahveci@atauni.edu.tr

Cite this article as: Kahveci, K. (2022).

Mystical melting and union with god:

Love. *Current Perspectives in Social*

Sciences, 26(4), 398-403.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

1 *Kutsal Yaratılış Kitabı'nda insanın yaratılışı şöyle anlatılır: Tanrı yaratılışın son gününde, insanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratılm dedi ve Tanrı insanı kendi suretinde yarattı. Böylece insan Tanrı suretinde yaratılmış oldu (Yaratılış, 2006: 1:26,27). Tanrı'nın suretine ya da benzerliğine sahip olmak en basit sözlerle, bizim Tanrı'ya benzemek üzere yaratılmış olduğumuz anlamına gelir.

İlgili Kutsal Kitap'tan şu alıntıyı yapabiliriz: Sevgili kardeşlerim, aldanmayın! Her nimet, her mükemmel armağan yukarıdan, kendisinde değişkenlik ya da döneklik gölgesi olmayan Işıklar Babası'ndan gelir. O, yarattıklarının bir anlamda ilk meyveleri olmamız için bizleri kendi isteği uyarınca, kendi seçimiyle, gerçeğin bildirisiyle yaşama kavuşturdu' (Yakup'un Mektubu, 2006: 1:16-17-18). Kutsal metinde geçen Tanrı'nın yaptığı işin ilk meyveleri yani Tanrı'nın çocukları olmamızın yanı sıra, Tanrı'nın mirasçıları olduğumuzu da Kutsal Kitap'a başvurarak anlayabiliriz: Tanrı'nın Ruh'uyla yönetilenlerin hepsi Tanrı'nın oğullarıdır. Çünkü sizi yeniden korkuya sürükleyecek kölelik ruhunu almadınız, oğulluk ruhunu aldınız. Bu ruhla Abba! Baba! diye sesleniriz. Ruhun kendisi, bizim ruhumuzla birlikte, Tanrı'nın çocukları olduğumuza tanıklık eder. Eğer Tanrı'nın çocuklarıysak, aynı zamanda mirasçısıyız. Mesih'le birlikte yüceltmek üzere Mesih'le birlikte acı çekiyorsak, Tanrı'nın mirasçısıyız, Mesih'le ortak mirasçılarız (Pavlus'tan Romalılar'a Mektup, 2006: 8:14,15,16,17). Bu bağlamda Tanrı'nın mirasçı çocukları olduğumuz noktasını güçlendirmek için yine Kutsal Kitap'tan şu alıntıyı yapabiliriz: Mirasçı her şeyin sahibiyse de, çocuk olduğu sürece köleden farksızdır. Babasının belirlediği zamana dek vasiler, vekillerin gözetimi altındadır. Bunun gibi biz de ruhsal yönden çocukken, dünyanın temel ilkelerine bağlı yaşayan kölelerdik. Ama zaman dolunca Tanrı, yasa altında olanları özgürlüğe kavuşturmak için kadından doğan, yasa altında doğan öz Oğlu'nu gönderdi. Öyle ki, bizler oğulluk hakkını alalım. Oğullar olduğunuz için Tanrı öz Oğlu'nun Abba! Baba! diye seslenen Ruh'u'nu yüreklerinize gönderdi. Bu nedenle artık köle değil, oğullarsınız. Oğullar olduğunuz için de Tanrı size aynı zamanda mirasçı yaptı (Pavlus'tan Galatyalılar'a Mektup, 2006, 4:1,2,3,4,5,6)*

Hristiyanlık, insanlar arasında sevgiye önem vermekle birlikte, insan ile Tanrı arasındaki sevgiye çok daha özel bir önem vermiş ve bunu inancın merkezine yerleştirmiştir. Hristiyanlık açısından Tanrı'nın bize olan sevgisi eşsizdir ve bu sevgi karşılıksızdır. Bizlerinde Tanrı'yı sevmesi, Hristiyan yaşamının özünü teşkil etmektedir. Aynı zamanda Hz. İsa'ya göre de Tanrı sevgisi, mutlak bir sevgidir ve hiçbir şey onun yerini tutamaz. Deruni yaşamın dâhileri olan Hristiyan mistikleri de sevgiyi, varlığın gayesi olmakla birlikte, bizi Tanrı'ya ulaştıran bir araç olarak görmüşlerdir. Mistiklere göre insanı yaratan Tanrı, insanların O'nun adına birbirlerini sevmelerini, yardımlaşmalarını ve böylece ölümsüz yaşama varmalarını istemektedir (Jakop, 1994, s. 30). Bu bağlamda kutsal İncillerde bu konuyla ilgili geçen bazı önemli ifadeler de şunlardır: *Tanrı biricik Oğlu aracılığıyla yaşayalım diye O'nu dünyaya gönderdi. Böylece bizi sevdiğini gösterdi* (Yuhanna'nın 1. Mektubu, 2006, s. 4:9-10). *Rab sevgisine umut bağlayanlardan hoşlanır* (Mezmurlar, 2006, s. 147:11). *Babanın beni sevdiği gibi, ben de sizi sevdim. Benim sevgimde kalın* (Yuhanna, 2006, s. 15-19). *Tanrı sevgidir* (Yuhanna'nın 1. Mektubu, 2006, s. 4:8).

Öte yandan aşk, mistisizmin önemli kavramlarından biridir. Aşk, mistikler tarafından Tanrı ile insan arasındaki sevgi içinde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Orta Çağ Hristiyan mistisizminde *Tanrı sevgidir* ifadesinden beslenen ilahi aşk, tarikatların oluşumunda önemli rol oynamıştır. Tarikatın mensupları her şeyde ilahi aşkı aramayı kendilerine prensip edinmişlerdir. Hakiki aşk, Tanrı tarafından bizlere armağan edilmiş bir ışıktır, varlığın en esaslı ve aynı zamanda da en sırlı nedenidir. İlahi aşkın başlangıcı da Tanrı'yla doğrudan doğruya bağlantılı olmaya çalışmaktır. Bu yolda; günahla bağı koparmak, her türlü dünyevi duygudan kendini arındırmak ve duyulur şeylerden uzaklaşmak, kısacası kendinden vazgeçmek gerekmektedir (Mohapatra, 2002, s. 116). Tüm bunlara *arınma* adı verilir. Çünkü dünyevi işler bizi meşgul eder, gaflete düşürür, sürekli bizi oyalar ve Tanrı aşkının farkına varmamızı engellerler (Politella, 1965, s. 127).

Aşk, aşırı ve yoğun olan bir sevgidir. Bu aşırı aşkta mistik tümüyle Tanrı'yı severek O'nun parçasında yanmaktadır. Mistik, Tanrı tarafından sevilme için, tüm varlığını ve yaşamını Tanrı'ya adanmış kişidir. Aynı zamanda cennet ve cehennem mistik için Tanrı'ya yaklaşmak ve uzaklaşmak anlamına gelmektedir. İlahi aşk mistik için bir hedeftir ve aşk sevdiğine, Tanrı'ya teslim olmaktır. Çünkü aşk sayesinde insan ebedilik kazanır. Tanrı sevgisinin zirveye ulaştığı Hristiyan mistiklerine ilham kaynağı olacak anlatım, şüphesiz Yuhanna'nın Birinci Mektubu'nda yer alan şu sözlerdir: *Sevgili kardeşlerim, birbirimizi sevelim, çünkü sevgi Tanrı'dandır. Seven herkes Tanrı'dan doğmuştur ve Tanrı'yı tanır. Sevmeyen kişi Tanrı'yı tanımaz. Çünkü Tanrı sevgidir* (Yuhanna'nın 1. Mektubu, 2006, s. 4:7-8). Burada önemli olan insanın kendisini ve daha da önemlisi Tanrı'yı tanımasıdır. Çünkü Tanrı'yı bilmek insanı mutlu eder. İnsan, Tanrı'nın ne olduğunu, Tanrı örneğine göre yapılmış olan kendi ruhundan kalkarak bilebilir.

Tanrıbilimciliğin seçkin simalarından ve eşine ender rastlanan Hristiyan bir mistik olan Eckhart Von Hochheim (1260-1327-28) Orta Çağ sonlarına doğru mistisizmin en güzel anlatımını vermiştir. Eckhart, on beş yaşında, Dominikan Tarikatı'na katılmış ve otuz beş yaşında en yetkili Dominikan din adamı olmuştur (Kieckhefer, 1978, s. 20). İnsanın değer ve önemini çok iyi kavramış ve bu konudaki düşüncelerini de mistik ve simgesel bir dille anlatmaya çalışmış olan Eckhart hiç şüphesiz zamanının önde gelen ruhani teologlarından. Eckhart'ın halk arasında ve akademisyen çevrelerde saygın bir yer edinmiş olması, onun tanrısal aşkın en derin sırlarını herkesin anlayabileceği sözlerle açıklamaya büyük özen göstermesindedir. Aynı zamanda söylediklerini kendi hayatında yaşamayı da her kesimin gönlünde bir yer edinmiştir (Sena, 1975, s. 7). Eckhart açısından insanın hakiki manasıyla Tanrı'yı sevmesi mümkündür. Burada önemli olan kişinin bu sevgi yoluna nasıl gireceği ve orada nasıl ilerleyeceğidir. Bütün mistikler gibi Eckhart'da Tanrı'yı ruhta ve ruhu da Tanrı'da yok etme düşüncesindedir. Her şey varlık sebebine dönme özlemindedir ve Tanrı'ya gitmek için Tanrı'dan yola çıkmıştır. Tanrı'nın varlığı ve doğası benim varlığım ve doğamdır. Tanrı ve ben bir bütündür, biriz. Eckhart'ın mistisizminin en temel düşüncesi, kendinden vazgeçmek ve Tanrı'ya karışıp gitmektir. Ruh kendisini Tanrı'dan ayıran her şeyi atarak bu duruma ulaştığında, Tanrı'yla eşit hale gelir. Kısacası; dünyevi şeylerden ve son olarak da kendi benliğimizden vazgeçmek ve böylece kendi iradesinden vazgeçerek Tanrı'nın iradesine dâhil olmaktır (Kahveci, 2014, s. 13). Bu bağlamda Hristiyanlık için en yüksek erdem; insanın Tanrı'ya baş eğmesi, iradesini Tanrı'nın iradesine sunmasıdır. Yani en yüksek erdem, insanın kendini alçakgönüllü ve kendine değer vermeyen biri olarak Tanrı'nın iradesine bağımlı kılmasıdır.

Hristiyan mistisizmine dair önemli araştırmaları olan René Guénon'a göre: Aşk anlamına gelen Latince'deki *amor* kelimesi aslında sadece sevgiyi ve aşkı değil, aynı zamanda ölümsüzlüğü de ifade etmektedir. Zira *amor* kelimesinin ilk harfi olan *a* harfi, kelimeye menfi anlam veren bir ektir. Böylece *amor* aynı zamanda ölümsüzlük anlamına gelen *a-mor* manasını da içermektedir. Böylece *amor* kelimesi adeta ölümsüzlüğün hiyeroglifik karşılığı şeklinde yorumlanabilir. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, aslında aşk ile ölüm arasında çok yakın bir ilişki vardır. Nitekim kendisini ilahi aşka ve sevgiye adayan kişinin, bir anlamda inisiyatik olarak bu dünya ile irtibatı kesilmiştir. Yani bu dünya bakımından ölmüş kabul edilmektedir. Fakat aynı zamanda, yeni bir durum içerisinde doğarak yaşamaya devam etmektedir (Guénon, 2005, s. 65).

Eckhart'da Sevgi ve Aşk

Eckhart'a göre yaratılışın ilk yolu, Tanrı'nın ve ruhun içerisine derinlemesine yolculuk etmemizdir. Yaratılış Tanrı'nın var olduğunun bir işareti, Tanrı için bir ev ve tapınaktır. Tanrı; bir lütf, iyilik ve güzelliğin taşmasıdır. Eckhart'a göre varlık Tanrı'dır ve bizim manevi derinliğimiz bu gerçeği kavrama yeteneğimize bağlıdır. Bu bağlamda Eckhart'ın felsefesi, şekil açısından skolastiğin büyük sistemleriyle kıyaslanamaz. Her şeyin bir yer edindiği inceden inceye düşünülmüş bir sistem sunmaz. Yoğun bir dini yaşamın ifadesidir. Dünya ve doğanın ayrıntılarına neredeyse hiç eğilmez, aksine sadece mistisizmin sonsuz kutupları etrafında döner: Tanrı ve Ruh. İnsan benliğinden vazgeçmeli, kişiliğini Tanrı'da eritmeli ve bireyliğini de ortadan kaldırmalıdır. İşte bu İdealist Panteizm, yani Tanrı'nın ideal bir varlık olarak bütün var olanlara yayılmış bulunduğu düşüncesi dış dünyayı iç dünyaya çeviren, Tanrı'yı bir iç görüde kavrayan bu anlayış, Alman mistisizminin ana özelliğidir. Eckhart, her türlü mistisizmde de bulunabilen bu görüşlere anlamı olan bir bağlantı kazandırmış, böylece onların geniş ölçüde yayılımını sağlamıştır.

Yaratılış merkezli bir ruhani geleneğe sahip Eckhart açısından; bütün varlıklar eşit ve Tanrı'nın var oluşunun bir işaretidir. İnsanlar, Tanrı'nın görüntüsünde ve benzerliğindeki yaratılış sayesinde, bütün varlıklar arasında bağlantı kurmak ve dünyanın eski çağlarındaki köklerine geri dönmek gibi özel bir yeteneğe sahiptirler. Bu geri dönüş ve yineleme yolculuğu yaratılış gerçeğine bir geri dönüştür. Bütün var olanlar, onları bir okyanus gibi sarmalayan Tanrı'da yüzerler. Biz manevi yolculuğumuz içinde yüzdüğümüz ilahi bir denizde uyanırız. Geri dönüş Narsistcen bir geri dönüş değildir. Fakat kendimizi tazelemek, yaratılışın ve doğuşun kutsal gücünü taşımak ve hatta merhamet olarak bilinecek olan, yeni yaratılış anlamına gelen, yenileyici ve enerji verici bir geri dönüştür. Yaratılışa geri dönmemizi gerektiren sebep, insanlık tarihinin, onun iyiliğini parçalamak ve kutsallığını azaltmak için neler yaptığını öğrenmektir. Eckhart için yaratılış bir lütfedir (Kahveci, 2014, s. 89).

Eckhart'a göre dünya ilginçtir ve Eckhart, yaratmanın yüceliği nedeniyle de şaşkındır. Aslında Eckhart, yaratmayı; *ilk, yüce, yaratmanın yüceliği, yaratmanın hediyesi* ve hatta *karşılıksız olarak verilen yücelik* olarak adlandırmaktadır. Eckhart, yaratmanın bütünlüğü ve güzelliği karşısında adeta büyülenmiştir. Çünkü Eckhart, insanın, bütün yaratılanların içerisinde olduğu dairenin, çok önemli bir parçası olduğunun farkındadır.

Mikrokozmosun ve makrokozmosun karşılıklı ilişkisi Orta Çağ'ın ilgi duyduğu tipik bir konudur. Eckhart'da bu ilişki çerçevesinde doğanın evrensel düzenini incelemekte ve teoloji, antropoloji ve kozmoloji arasındaki metodolojik ayrımı ortadan kaldırmaktadır. Çünkü Eckhart, parçaları ayırıcı değil, bütünleştirici bir görüş ortaya koymaktadır. Bu nedenledir ki o, Tanrı'nın bütün yaratıkları bütüncül -eşit- bir şekilde sevdiği gibi bizim de aynı şekilde yaratıkları eşit bir şekilde sevmemiz gerektiğini vurgulamaktadır (Kahveci, 2014, s. 123). Bu noktada Eckhart, John tarafından yazılan kutsal İncil'de İsa'nın müritlerine söylediği şu emri hatırlatır: *Size yeni bir buyruk veriyorum: Birbirinizi sevin, sizi sevdiğim gibi siz de birbirinizi sevin. Birbirinize sevginiz olursa, herkes bununla benim öğrencilerim olduğunuzu anlayacaktır* (Yuhanna, 2006, s. 13-34).

Eckhart, Hz. İsa'nın bu aşkının -*tıpkı benim sizi sevmiş olduğum gibi*- bütün yaratıklara eşit bir şekilde yayılan evrensel bir aşkı içerdiğini belirtmektedir. Eckhart diyor ki: İnsanoğlundan bahsetmemizin yanı sıra aynı zamanda bütün yaratıklardan da bahsediyoruz. Çünkü İsa'nın kendisi müritlerine şöyle demiştir: *Gidin ve bütün yaratıklara gerçeği vaaz edin*. Eckhart için daha sonra, hakiki evren aşkı, eşit şekilde bütün evren aşkı demektir. Tanrı'nın yolu bütün evreni sevmektir. Tanrı'daki bütün şeyler eşittir ve Tanrı'nın kendisidir. Tanrı'da olmak eşit bir şekilde Tanrı olmaktır. Bütün şeyler ile sadece eşitliğimizin bir bilinçliliği güvenilir nezakette ve barışta son bulur. Cennette ve dünyada en büyük nimet eşitlik üzerine kurulmuştur. Aynı zamanda Eckhart, tüm yaratılanlara tepeden bakmak yerine yaratılanlardan bir şeyler öğrenebileceğimizi söylemektedir (Field, 1909, s. 110).

Bu bağlamda Eckhart, bizi bütün yaratıklarla tanışmaya zorlamakta ve böyle yaparak bizi sadece ortak niteliklerimizin ne olduğuna değil aynı zamanda ne olabileceğine maruz bırakmaktadır. Çünkü evren Eckhart için bizi ileriye götüren bir geleceği içermektedir. Bu gelecek nedir? Tanrı dünyanın sırrıdır ve yaratılmışları tanıyanın vaaza ihtiyacı yoktur. Çünkü her yaratılan şey, Tanrı'nın yazdığı bir kutsal kitaptır diyen Eckhart, varlığı tanıyıp insanın kendini geliştirmesi ve Tanrı ile her şeyin işbirliği yapması konusunda çaba sarf eder. İnsanın bağımsız bir benliğe sahip olmaktan çıkıp varlık bütünü içinde bu benliği kaybetmesi ve bir birlik sağlanması bizim Tanrı gibi her şey olduğumuz anlamına gelir. Biz zaten olduğumuz şeye sürükleniriz. Aslında, dışarıya akmamız içeride kalmaktır (Davies, 2004, s. 123). Kısacası bu, sevdiğimiz gibi bizim bir başkasını sevdiğimiz yolu gösterir. Yani Tanrı'nın sevdiği gibi sevmeyi öğreniriz.

Tanrı'nın bizleri öncelikle doğal bir şekilde sevdiğini söyleyen Eckhart'ın vaazlarında; İsa'nın sahip olduğu ve bizim de örnek almamız gereken üçlü bir aşk buluruz: Birincisi *Doğal Aşk*, ikincisi *Yüce Aşk*, üçüncüsü de *Kutsal Aşk*'tir. Eckhart'a göre bu aşkın üçlü olduğu gerçeği algımızdan dolayıdır. Çünkü biz iyi bir şeyden -Doğal Aşk- daha iyi bir şeye -Kutsal Aşk- ilerlemek zorundayız. Ancak, sadece saf ve zorunlu doğruluk olan Tanrı'da aynı anda doğal, lütfedilmiş ve kutsal olan tek bir aşk vardır. Zira Tanrı'da daha küçüğü ve büyüğü yoktur, sadece en iyisi vardır (Fox, 1980, s. 119).

Tanrı'nın sahip olduğu ve bizim de öğrenmemiz gereken ilk aşk türü, Tanrı'nın doğal iyiliğinden gelmektedir. Çünkü Tanrı iyiliği, yaratıkların tümü kendisiyle beraber haz duysun diye yaratmıştır. Bütün yaratıklar arasında Tanrı, birini bir diğerinden daha fazla sevmez. Çünkü bütün yaratıklar O'nu almaya açık olduğu sürece, bir ölçüde Tanrı kendisini onlara aktarır. İnsan, ruhu tamamıyla boş ve kabule hazır, kendilerinde hiçbir şeye sahip olmayan en yüce meleklere biri gibi, açık ve samimi olsaydı, Tanrı kendisini ona tam olarak aktarırdı. Bu durum, birisi çember üzerinde pek çok nokta ile bir daire çizerken, bir noktanın merkezde olmasına çok benzer. Merkez nokta, eşit şekilde yakındır ve diğer noktalarla eşit uzaklıktadır. Eğer küçük noktalar birisi daha da yaklaşırsa, onun çemberde kendi pozisyonunda bırakılması gerekir. Çünkü ortadaki nokta olduğu yerde kalır. Bu sonsuz varlıkla aynıdır. O, kendi kendinde sabit kalarak, kendisinin dışında hiçbir şeyi aramaz. Bir yaratık bu sonsuz varlıktan meydana geliyorsa daha sonra yaratığın kendi merkezinden taşınmış olması zorunludur (Fox, 1980, s. 119-120).

Eckhart açısından Tanrı, bütün yaratıkların hepsine kendi varlığını eşit şekilde aktarmıştır. Tanrı'dan almış olduğumuz eşitlikle de, bütün yaratıkları eşit şekilde sevmemiz gerekir. Doğal olarak bazıları akrabalık ya da arkadaşlık yoluyla bize daha yakın olabilirler. Bazen bir insanı bir diğ erinden daha fazla seviyor görünebilirim. Fakat yemin ediyorum yine de hiç görmediğim diğ er insan da bana aynı yakınlıktadır. Tek farklılık bazı insanların benimle arkadaşlığı arzu etmeleridir. Bu yüzden ben kendimi onlara daha fazla verme eğ iliminde olabilirim. Bu, insanlar arasında farklılık gösteren arkadaşlığı ortaya çıkmasıdır. Fakat arkadaşlığımızı genişletmemiz eş itlik değ ilidir. Tanrı bütün yaratıkları eş it şekilde sevdiğ inden ve onları kendi varlığıyla doldurduğ undan dolayı, biz de aynı şekilde bütün yaratıkları sevgi dolu ve eş it olarak sevmeliyiz (Eckhart, 1994, s. 151).

İkinci aş k türü; yüce ya da tinseldir. Bu aş k, Tanrı'nın bütün yaratım ış ıklarının dışında parlayan bir ış ığın parlaklığı yoluyla, kendi merkezinin dış ına taş ınabilen yetenekli, akıllı bir yaratık olan insana ya da meleksele ruha bir şekilde akan bir aş ktır. Örneğ in; gözlerim, güneş ış ığını tam anlamıyla alabilecek ve böylelikle onunla bir olabilecek kadar güçlü bir ış ık olabilseydi, daha sonra gözlerim sadece kendi gücüyle ve güneş ış ığı ile değ il, ona ait olan güç ile görürdü. Ş imdi bu benim nedenimle aynıdır. Nedenimi, her şeyden önemlisi bir ış ığı bütün yaratılmış şeylerden ve onu Tanrı üzerine yoğunlaşt ırmaktan döndürürsem, daha sonra Tanrı'nın durmaksızın yüceliğ ini boş alttığı nedenim geniş ler ve bu ilahi bir şekilde verili aş k ile birleş ir. Böylelikle Tanrı salt kendinde olduğu için onu sever ve bilirim. Bu şekilde Tanrı'nın yetenekli, akıllı yaratıklara nasıl iç ini döktüğ ü ve bizim aklımız ile O'nun yüce ış ığına nasıl yaklaşt ığımız ve Tanrı olan ış ığ a nasıl yükseldiğ imiz öğ renilir (Fox, 1980, s. 121).

Üçüncü aş k türü kutsaldır ve bu aş k aracılığıyla, Tanrı'nın bütün sonsuzluktan nasıl sadece Oğ lunu doğ urduğunu ve ş imdi ile bütün gelecek sonsuzluk içinde, O'nun doğ urmaya devam ettiğ ini anlamaya baş larız. Bu noktada Eckhart, Kutsal Kitap'taki aynı imgeyi hatırlatarak Tanrı'yı üç durumda hamile bir kadın olarak adlandırıyor. *Uzun zamandır ses çıkarmadım, sustum, kendimi tuttum. Ama ş imdi feryat edeceğ im doğ uran kadın gibi, nefesim tutulacak, kesik kesik soluyacağ ım* (Yeş aya, 2006, s. 42;14). Tanrı doğ um yapan bir kadın gibi hamile yatağ ında uzanır. Bu doğ um onun bütün nesnesinde bulunan babaca yüreğ inden kaynaklanır. Sonra Tanrı'nın önüne getirilmesini istediğ i her şey doğ umu olan kendi bilgisinde tüketilir ve O, kendisinin dışında hiçbir şeyi aramaz. O, Oğlundaki hazzın tamamına sahiptir. Oğ lu Tanrı'nın babaca yüreğindeki sonsuzluktan alev alan bir ış ıktır. Eğ er oraya gelmek istiyorsak doğ al ış ıktan yüce ış ığ a yükselmeliyiz ve böylelikle Oğ lunun kendisinin olduğu ış ığ a yetiş meliyiz. Oradaki Kutsal Ruh olan aş k ile Baba yoluyla Oğ lunu sevmiş olacağız. Zira Kutsal Ruh, sonsuzluktan kaynaklanan ve sonsuz doğ umda büyüyen aş ktır. Bu, onların ortak aş kı gibi Babadan Oğ ula geliş en Teslis'in *-Baba, Oğ ul, Kutsal Ruh-* üçlü kişisidir (Fox, 1980, s. 122).

Bu bağ lamda Eckhart'a göre Tanrı bir baba olduğu kadar bir annedir. Hepsinin ebeveyni bütün varlığı meydana getiricisidir. Tanrı'nın çalışması varlık için doğ um yapmaktır. Eckhart, bizim Meryem, Lea'ya ayrıca bir de kızın annesidir. Lea, Lavan'ın kızı ve Yakup'un en çok sevip de evlenmek istediğ i Rahel'in ablasıdır. Lavan, Yakup'un annesi Rebeka'nın kardeşidir; dolayısıyla Lea, Yakup'un kuzenidir. * ve Rahel'i3kardeşidir (Bkz. Yaratis, 29: 6).** taklit ettiğ imizi söyler fakat o, Meryem'in örneğ ini yürürlüğe koymaya baş ladiğ ı zaman, Meryem benzerlerinden ve bütün kutsal dindarlıklardan kaçınır. O, edebi bir biçimde bizim hepimizin nasıl Tanrı için doğ um yaptığımızı kanıtlamak için Tanrı'nın yaratıklarından ilki olarak Meryem'i yanına alır. Ben de yüce dolu değ ilsem Meryem'in yüce dolu olması bana nasıl yardım eder? diye sormaktadır. Tanrı'nın mükemmel bir ruhta Oğ lunu doğ urması ve bütün eserlerinde onu tekrar doğ urabilmesi için hamile yatağ ında uzanması iş te bu nedendir (Fox, 1980, s. 122). Böylece bir Pagan kız, aile reisi Yakup'un oğ lu Yusuf ile ilgili şöyle der: *Onu insanoğ lu olarak değ il Tanrı olarak görüyorum; zira Tanrı eserlerinden yansır* (Luka, 2006, s. 8;21). Buna benzer olarak Oğ ulda Kutsal Ruh aş kı ile birleş meli, Oğ ul ile Babayı bilmeli ve onda kendimizi, Baba ve Oğ lunun birbirini sevdiğ i aş k ile kendimizi sevmeliyiz.

Kısaca yorumlamak gerekirse, üçüncü aş k türü kutsaldır ve burada Tanrı bizim aramızda doğ um yapar. Bu sevgi yoluyla, Tanrı'nın yalnızca Oğ luna, tüm sonsuzluktan O'na nasıl yaşam vermesi ve O'na gelecek sonsuzlukların tümünde yaşam vermeye devam etmesi öğ renilir. Bu ilahi aş ktır. Çünkü yaratıcı doğ uma yönelmiştir ve bu doğ umda varolan her şey Tanrı'nın kendi bilgisidir. Bu Tanrı'ya sadece tam bir sevinç verir ve bizim aramızda paylaş ılabilir. İş te bu nedenle Tanrı yani yaratıcı, merkez nokta olduğu varlığ ın dairesi içinde bütün yaratıkları sever. Onlar ilahi aş ka ve enerjiye daha dolu bir şekilde katılan varlıklar, dairelerdeki noktalar gibi, kendi merkezi konumlarından taş ınmış olanlardır. Yaratıklar, ilahi aş kın ış ık yaydığı bu daire girdabına veya merkezine doğ ru daha da derinlemesine seyahat etmeye davet edilir.

Eckhart'ın kutsal aş kla ilgili yukarıdaki anlatımı oldukça feminist olup kendini dine vakfetmiş kadınlara vaaz edilmiş olması oldukça muhtemeldir. Çünkü erkek ş ovenizmine duyarlı olan Eckhart'ın ruhani vizyonunun çoğ u feminist yorumlardır (McGinn, 1981, s. 83). Eckhart'ın etkilendiğ i ve kendisinin de etkilediğ i hareketlerden birisi de Beguine kadın hareketidir. Beguine üyeleri rahibe olmadan dini bir yaşam sürdürmek isteyen kadınlardır. Bu bağ lamda Eckhart'ın düşüncelerinin bu kadınların düşüncelerinden kaynaklanması da ihtimaldir (Kahveci, 2013, s. 83–84).

Eckhart varlığ ın ilk kaynağ ının kısa olmadığını ve bizim merkeze doğ ru dalmamızın, bütün varlığ ın kutsal kaynağ ına doğ ru bir dalma olduğunu söylemektedir. Bu mistik bir dalışt ır. Eckhart, bizim gibi yaratıklarda olması gerekenler için, Tanrı'nın aş kının bir diğ er özelliğ ini bize hatırlatır. Bu Tanrı'nın her varlıkla paylaşt ığı aş kın eş itliğ idir. Bütün bu yaratıklar arasında Tanrı birini, bir diğ erinden daha fazla sevmez. Tanrı'nın yaratıklara olan aş kında titiz bir şekilde eş itlikçi olmasının nedeni nedir? Bu farklılıklarla birlikte Tanrı'nın eş it bir temelde gerçekten bütün yaratıklarda olmasından dolayıdır. Her biri alabilsin diye Tanrı, varlığını bütün yaratıklarda eş it yaratmıştır. Kutsal aş k, bütün yaratıklara eş it bir şekilde yayılan evrensel bir aş ktır. Eckhart Tanrı'dan aldığımız her şey ile birlikte bütün yaratıkları eş it bir şekilde sevmemiz gerektiğ ini ve bizim için bunun iyi bir ders olduğunu ileri sürdüğ ü zaman, aş kın bu eş itlik yasağını bize uygulamaya çalışır. Hakiki aş k eş itliğ i ister. Aş kın eş itliğ i bulmadığı ve yaratılmadığı yerde aş k olmaz. Bununla birlikte Eckhart bir ayırıma iş aret eder; zorlama

2 *Lea; İbrani atalarından Yakup'un iki eş inden ilki olup Tekvin'e göre On İki İsrail Kabilesinden altısının

3 **Tora'da anlatıldığına göre Yakup'un en sevdiğ i eş i, Yusuf ile Benyamin'in annesi, Lavan'ın kızı, Lea'nın

eşitsizlikler arasındaki ilişkiyi, aşk eşitlikler arasındaki ilişkidir (Fox, 1980, s. 123). Kısacası Eckhart açısından aşk, hiçbir zaman eşitliğin ve birliğin olduğu yerden başka bir şey olmayacaktır. Eckhart, eşitliğimizin sadece insanlarla değil zira bütün hayvanlarla ve aslında evrendeki bütün varlıklarla olduğu konusunda ısrar eder. Bizi evrensel bilinçliliğe, aşka zorlar. Eckhart'ın Tanrı'nın yüceliğinde yıkanmış tüm yaratılanlara yönelik bu dışa yönelimi özellikle önemlidir.

Eckhart açısından, her kim bu üçlü aşkta mükemmel olacaksa, dört şeye de zorunlu olarak sahip olmalıdır. Bunlardan ilki; her şeyin yaratılmasına izin veren gerçek bir yetenek, ikincisi; Kutsal Ruh'un hareketi ile ruhun çok derininde harekete geçirilen, aktif bir yaşam anlamına gelen tam bir Lea yaşamı, üçüncüsü; tam bir Rahel yaşamı, dördüncüsü ise yukarı doğru yükselen bir ruhtur. Bununla ilgili Eckhart şöyle bir örnek verir: Bir öğrenci bir gün bir meleğin durumunu öğretmenine sordu. O, onu şöyle söyleyerek eğitti; git meleği anlayana, bütün varlığıyla kendini bırakana ve melekte bulunduğundan başka senin hiçbir şeyden oluşmadığını fark edene kadar kendi içine derince dal. Bütün varlığıyla bu farkında olmaya kendini verdiği zaman, kendinin bütünüyle melek ve meleklerle bir olduğunu anlayacaksın. Bunun üzerine öğrenci gitti ve bunun bütün doğruluğunu bulana kadar kendi içinde derince ve içe doğru yaşadı. Sonra tekrar öğretmenine geldi ve ona teşekkür etti ve dedi ki: Her şey tıpkı sizin söylediğiniz gibi oldu. Kendimi meleğin özüne verdiğim ve onun varlığında yükseldiğim için, kendimin tam melek ve bütün meleklerle bir olduğunu fark ettim. Sonra öğretmen dedi ki: Varoluşun ilk kaynağına biraz daha yaklaşman durumunda ruhunda mucize üstüne mucize oluşacak. Ruhlar göğe yükseldikleri ve hala yaratıklar boyunca her şeyi aldıkları için henüz dur durak bilmezler. Lakin ruhlar Tanrı'ya yükseldiklerinde, daha sonra Tanrı'nın teklif etmeyi istediği her şeyi Babadan oğul ile ve oğul için alırlar. Tanrı bir aşktan diğerine geçmek için bize yardım edebilir ve son olarak onunla birleşip illebet öylece kalabiliriz (Fox, 1980, s. 124).

Diğer yaratıklarla birlikte ortak birçok şeye sahip olarak O, ilk önce beni meydana getirdi. Bütün yaratıklarla birlikte hâsıl oldum ve hala Tanrı'nın içinde kalıyorum. Kökenimize ve kaynağımıza döndüğümüzde ortak atalarımızla böylece bütün varlıkların kız kardeşliği ve erkek kardeşliğiyle temas halinde olmamız gerekir. Bütün yaratıklarla ortak olarak duysal algıya sahibim. Dairede varlık yani merkezi nokta diğer bütün noktalara eşit şekilde yakın ve uzaktır. Bu, dalmaya davet edildiğimiz varlığın ilk kaynağıdır. Eckhart, insan şovenizminin bütün günaha teşvik etmelerine karşı koyar. Onun için evrenin tamamı kutsal eşitliğe iştirak eder (Eckhart 1994, s. 153). Çünkü eşitlik bütün şeylere güç verir (Fox, 1980, s. 125). Yaşamın gücüne ve bütün şeylere güç veren eşitliğe olan bu muhteşem şahitlik, varlığın kutsal dairesinde ve Tanrı'daki onların bütün varlığından çıkan tüm yaratıkların eşitliğinin öneminin altını çizmesi Eckhart'ın hatırlanmaya değer tarzıdır

Sonuç

Yaratılmış olan insan kendisine baktığında ve kendisini tanıdığına yetersizliğini hisseder. Bu yüzden kendinden daha büyük bir objeye, kendine mutluluk getirebilecek bir objeye yönelir. Bu bağlamda insan Tanrı'ya yönelen Tanrı'ya doğru giden bir varlıktır. Arayış içerisindeki insan huzursuzdur. Tanrı insanı kendisi için yaratmıştır. Bu yüzden yüreğimiz Tanrı'da huzur bulana dek huzursuzluklarla çalkalanıp duracaktır. Yani Tanrı'yı bulamadığımız süre içinde huzursuz, korkak, kaygı duyan ve rahatsız olan varlıklarız. Mutluluk huzura ermedir. Sabit ve hareketsiz olan mutludur ve saf ve mutlak huzur Tanrı'dadır. İnsan da Tanrı'ya yönelip, onu sevdiği sürece huzurlu olabilir. Çünkü Tanrı amaçtır ve sondur.

Aynı zamanda Tanrı hakikattir ve doğrudur. Tanrı'yı bilmek doğruyu bilmektir. Tanrı'ya en yakın ruhtur ve Tanrı'yla ilişkiye girebilir. Ruh Tanrı'ya sahip olmalıdır. Fiziksel olan hiçbir şey bize Tanrı'yı veremez. Sadece tinsel sevgi Tanrı'yı verebilir. Doğruluk, üstün olan prensip olarak her şeyin nedenidir. Doğruluk, Tanrı'dır. Ruhlar, mutluluğu ararken, doğruluğa ve Tanrı'ya ulaşırlar. Böylece, eğer bir kişi Tanrı'yı seyretmeye ve doğruluğa ikna edilirse, o zaman mutlu olur. En iyi mutluluğu Tanrı, ruha verir. Ruh Tanrı'da mutlu ve huzurlu olabilir.

Bu bağlamda Hristiyan yaşamının özünü teşkil eden sevgi, Eckhart gibi mistikler açısından bizi Tanrı'ya ulaştıran bir araçtır. Eşsiz ve karşılıksız olan bu sevgi, mutlak bir sevgidir ve hiçbir şey onun yerini tutamaz. Kutsal Kitap'ta geçen Tanrı sevgidir sözü Eckhart gibi Hristiyan mistiklerine ilham kaynağı olmuş ve her şeyde ilahi aşkı aramayı kendilerine prensip edinmişlerdir.

Tanrı'nın bizleri öncelikle doğal bir şekilde sevdiğini söyleyen Eckhart'da üçlü bir aşk vardır. Birincisi Doğal Aşk, ikincisi Yüce Aşk, üçüncüsü de Kutsal Aşk'tır. Eckhart'a göre biz iyi bir şeyden yani Doğal Aşk'tan daha iyi bir şeye Kutsal Aşk'a ilerlemek zorundayız. Ancak, Eckhart açısından Tanrı'da tek bir aşk söz konusudur.

Tanrı'nın sahip olduğu ve bizim de öğrenmemiz gereken ilk aşk türü, Tanrı'nın doğal iyiliğinden gelmektedir. Tanrı, bütün yaratıkların hepsine kendi varlığını eşit şekilde aktarmıştır. Tanrı'dan almış olduğumuz eşitlikle de, bütün yaratıkları eşit şekilde sevmemiz gerekir. İkinci aşk türü; yüce ya da tinseldir. Bu aşk, Tanrı'nın bütün yaratım ışıklarının dışında parlayan bir ışığın parlaklığı yoluyla, kendi merkezinin dışına taşınabilen yetenekli, akıllı bir yaratık olan insana ya da meleskel ruha bir şekilde akan bir aşktır. Üçüncü aşk türü kutsaldır ve bu aşk aracılığıyla, Tanrı'nın bütün sonsuzluktan nasıl sadece Oğulu doğurduğunu ve şimdi ile bütün gelecek sonsuzluk içinde, O'nun doğurmaya devam ettiğini anlamaya başlarız. Bu ilahi aşktır.

Eckhart varlığın ilk kaynağının kısa olmadığını ve bizim merkeze doğru dalmamızın, bütün varlığın kutsal kaynağına doğru bir dalma olduğunu söylemektedir. Bu mistik bir daldır. Eckhart, bizim gibi yaratıklarda olması gerekenler için, Tanrı'nın aşkının bir diğer özelliğini bize hatırlatır. Bu Tanrı'nın her varlıkla paylaştığı aşkın eşitliğidir. Bütün bu yaratıklar arasında Tanrı birini, bir diğerinden daha fazla sevmez. Kutsal aşk, bütün yaratıklara eşit bir şekilde yayılan evrensel bir aşktır. Eckhart Tanrı'dan aldığımız her şey ile birlikte bütün yaratıkları eşit bir şekilde sevmemiz gerektiğini ve bizim için bunun iyi bir ders olduğunu ileri sürdüğü zaman, aşkın bu eşitlik yasağını bize uygulamaya çalışır. Doğru aşk eşitliği ister. Aşkın eşitliği bulmadığı ve yaratılmadığı yerde aşk olmaz.

Hristiyan bir mistik olan Eckhart'da bütün mistikler gibi Tanrı'yı ruhta ve ruhu da Tanrı'da yok etme düşüncesindedir. Her şey varlık sebebine dönme özlemindedir ve Tanrı'ya gitmek için Tanrı'dan yola çıkmıştır. Tanrı ve ben bir bütünü, biriz. Eckhart'ın mistisizminin

en temel düşüncesi, kendinden vazgeçmek ve Tanrı'ya karışıp gitmektir. Ruh kendisini Tanrı'dan ayıran her şeyi atarak bu duruma ulaştığında, Tanrı'yla eşit hale gelir. Kısacası; dünyevi şeylerden ve son olarak da kendi benliğimizden vazgeçmek ve böylece kendi iradesinden vazgeçerek Tanrı'nın iradesine dâhil olmaktır.

Asil İnsan'a ve Asil Ruh'a hitap eden Eckhart, katı kurallar vazeden ve toleransa yer vermeyen bir inanç sistemi içinde yetişmiş olmasına rağmen, Hıristiyan dünyasında bugün bile ışık ve ümit olma özelliğini kaybetmemiş bir isimdir. Aynı zamanda Eckhart, insan sevgisi çizgisinde, kendi yöntemiyle bilgeliğe ulaşan önemli bir mistiktir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declared that they have no conflict of interest.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Davies, O. (2004). The unspoken word: Negative theology in Meister Eckhart's German Sermons. *Journal of the History of Philosophy: Academic Research Library*, 42, 3.
- Eckhart, M. (1994). *Selected writings, selected and translated by Oliver Davies*. Penguin Books, Ltd.
- Field, C. M. A. (1909). *Meister Eckhart's Sermons*. H. R. Allenson, Ltd.
- Fox, M. (1980). *Breakthrough: Meister Eckhart's creation spirituality in new translation, introduction and commentaries by Matthew Fox*. O. P. Image books A Division of Doubleday and Company Inc.
- Guénon, R. (2005). *İsmail Taşpınar* (H. M. Düşüncesi, Çev.). İnsan Yayınları.
- Iannitto, P. L. (1982). *Hristiyan Dininin Esasları*. Sent Antuan Kilisesi.
- Jakop, P. X. vd. (1994). *Hristiyan İnanç - Kutsal Kitaplara, Kilise Babaları ve Belgelerine Göre Açıklanan Hristiyan Gerçekleri* (L. A. İberti, Çev.). Müjde Yayıncılık.
- Kahveci, K. (2013). *Mistik Düşün, Sosyal Bilimler Dergisi* (Sayı. 50). Atatürk Üniversitesi.
- Kahveci, K. (2014). *Bir Mistik Düşünür: Meister Eckhart*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Eser basın yayın Dağıtım Matbaacılık.
- Kieckhefer, R. (1978). Meister Eckhart's conception of union with God. *Harvard Theological Review*, 71(3-4), 203-225. [\[CrossRef\]](#)
- Luka (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.
- McGinn, B. (1981). The God beyond God: Theology and Misticism in the thought of Meister Eckhart. *Journal of Religion*, 61(1), 1-19. [\[CrossRef\]](#).
- Mezmunlar (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Mohapatra, A. R. (2002). Dinsel Deneyim. İçinde M. Yasa (Çev.), *Tabula Rasa* (Sayı. 5). Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Pavlus'tan Galatyalılara Mektup (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Pavlus'tan Romalılara Mektup (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Politella, J. (1965). Meister Eckhart and eastern Wisdow. *Philosophy East and West*, 15(2). [\[CrossRef\]](#)
- Sena, C. (1975). *Filozoflar Ansiklopedisi, E - H, Cilt: 2*. Remzi Kitabevi.
- Yakup'un Mektubu (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Yaratılış (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Yeşaya (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Yuhanna (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Yuhanna'nın, 1. Mektubu (2006). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*. Yeni Yaşam Yayınları.

COVID-19 Salgınında Sürdürülebilir Turizmi Yeniden Düşünmek

Rethinking Sustainable Tourism After the COVID-19 Pandemic

Tolga KORKUSUZ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Ağrı, Türkiye

Öz

COVID-19 salgını dünya çapında ciddi bir halk sağlığı sorunu oluşturmuştur. Hızla yayılan Covid-19 virüsü nedeniyle yetkililer günlük hayatın normal akışını kısıtlayıcı tedbirler almışlardır. Bu bağlamda çalışmanın amacı sürdürülebilir turizmin Covid-19 gibi krizler karşısındaki tepkisini belirlemek ve salgın sürecinin olumlu-olumsuz etkilerini ortaya koymaktır. Çalışmanın nitel açıdan veri toplama araçları arasında doküman ve haber incelemeleri gibi kaynaklardan ortaya konulmuştur. Nicel açıdan ise turist ve salgın istatistikleri gibi veriler toplanarak incelenmiştir. Nitel ve nicel veriler bütünleştikten sonra çalışmayı paralel karma yöntem olarak değerlendirmek mümkündür. Bu doğrultuda doğal ve kültürel alanlara yönelik turist akışında düşüşler gözlemlenmiştir. Bu düşüşün sonucunda ise turizm endüstrisinin büyük bir yara aldığını söylemek mümkündür. Turizm istihdamının düşmesi ve gelirlerin azalması görülen en büyük olumsuz yönlerdendir. Olumlu gelişmelerin arasında ise doğal alanlara yönelik talebin azalması neticesinde oluşan yenilenme süreci başta gelmektedir. Ayrıca kültürel alanlara yönelik turist akışı azalmıştır. Böylece kısa bir süre de olsa zarar gören kültürel alanların yükü de azalmıştır. Bilindiği üzere turistlerin bu alanlara yönelik yıpratıcı etkileri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, turizm, sürdürülebilirlik, pandemi, salgın

ABSTRACT

The COVID-19 outbreak has posed a serious public health problem worldwide. Due to the rapidly spreading COVID-19 virus, authorities have taken measures to restrict the normal flow of daily life. In this context, the aim of the study is to determine the response of sustainable tourism to crises such as COVID-19 and to reveal the positive and negative effects of the epidemic process. Among the qualitative data collection tools of the study, it was revealed from sources such as documents and news reviews. In quantitative terms, data such as tourist and epidemic statistics were collected and analyzed. Because qualitative and quantitative data are integrated, it is possible to evaluate the study as a parallel mixed method. Accordingly, a decrease was observed in the flow of tourists to natural and cultural areas. As a result of this decrease, it is possible to say that the tourism industry has suffered a great deal. The biggest negative aspects are the decrease in tourism employment and the decrease in income. Among the positive developments, the renewal process, which occurs as a result of the decrease in demand for natural areas, comes first. In addition, the tourist flow to cultural areas has decreased. Thus, the burden of damaged cultural areas, albeit for a short time, has also decreased. As it is known, tourists have abrasive effects on these areas.

Keywords: COVID-19, epidemic, pandemic, sustainability, tourism

Giriş

Sürdürülebilir kalkınma anlayışından hareketle sürdürülebilir turizm hedeflerini amaçlayan Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO), ülkeler ile iş birliği yaparak birçok konuyu hedeflemektedir. Bu bağlamda, BM sürdürülebilir kalkınma ile alakalı 17 hedef açıklamıştır. Bunlar “yoksulluğa son, sıfır açlık, sağlıklı ve kaliteli yaşam, kaliteli eğitim, cinsiyet eşitliği, temiz su ve sıhhi koşullar, erişilebilir temiz enerji, insana yakışır iş ve ekonomik büyüme, sanayi-yenilikçilik ve altyapı, eşitsizliğin azaltılması, sürdürülebilir şehirler ve topluluklar, sürdürülebilir üretim ve tüketim, iklim eylemi, su altındaki yaşam, karasal yaşam, barış-adalet ve güçlü kurumlar, hedefler için ortaklıklardır” (The 17 Goals, 2021, s. xx).

Geliş Tarihi/Received: 03.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 20.10.2022

Yayın Tarihi/Publication Date:

27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Tolga Korkusuz

E-mail: tolga9025@gmail.com

Cite this article as: Korkusuz, T. (2022).

Rethinking sustainable tourism after the COVID-19 pandemic. *Current Perspectives in Social Sciences*, 26(4), 404-412.

BM'nin hedeflediği eylemler arasında birçok konu, doğrudan ve dolaylı bir şekilde turizm ile alakalıdır. Buna göre yoksulluğa son ve sıfır açlık gibi amaçlarda kullanılacak yöntemlerden birisi turizm olarak değerlendirilmektedir. Turizm endüstrisinde istihdam edilecek kadın-erkek eşitliği ve temiz enerji kullanımı gibi konuların yine turizm ile birçok ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca sürdürülebilir şehirler, iklim eylemi, su altı ve karasal yaşamlar gibi amaçların da turizm ile doğrudan ilişkileri bulunmaktadır. Örneğin, eko-turizm veya sorumlu turizm anlayışı bahsi geçen amaçlar ile doğrudan ilişkilidir.

Turizm, sürdürülebilir kalkınmanın bir parçası durumundadır. Sürdürülebilir turizm ise turizm kaynaklarının asgari bir biçimde kullanılarak sonraki nesillere bırakılmasını amaçlamaktadır. DTÖ'ye göre sürdürülebilir kalkınma aşamalarında; istikrarlı istihdam, gelir getirici fırsatlar ve ev sahibi topluluklara yönelik sosyal hizmetler dâhil olmak üzere, adil bir şekilde dağıtılan, tüm paydaşlara sosyo-ekonomik faydalar sağlayan ve yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunan, uzun vadeli ekonomik operasyonların sağlanması amaçlanmalıdır (Sustainable Development, 2021). DTÖ'nün önerdiği amaçlar arasında genellikle ekonomik açıdan ev sahibi toplumlara yarar sağlanması ve bu yararın sürekliliği amaçlanmaktadır. Turist akışının sürekli bir hale gelmesi sayesinde ev sahibi toplumun ve turizm endüstrisinin sürekli olarak ekonomik gelir elde edilmesi hedeflenmektedir. Bu sayede yoksulluğun azalması istenilmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde turizm endüstrisinin amacı turisti gitmek istediği yere götürüp, orada konaklayacak ve zevk almasını sağlayacak hizmetleri sağlayarak bir kâr elde etmektir (Özgüç, 2015, s. 41). Buna göre kâr elde etmek isteyen kişiler veya kuruluşlar turistlere çeşitli açılardan hizmet etme yükümlülüğüne girmişlerdir. Bu hizmet yükümlülüğü sayesinde istihdam oluşmaktadır. İstihdam açısından değerlendirildiğinde turizm endüstrisi; küresel çapta, son 50 yıldan fazla bir süre içerisinde 200 milyondan daha fazla istihdam sağlayarak dünya milli gelirinin %9'unu oluşturmuştur (UNWTO E., 2013, s. 16).

Turizmin birçok faydasının yanında, sürdürülebilir bir kalkınma ve turizm anlayışının önünde duran birçok risk bulunmaktadır. Her ne kadar sürdürülebilir bir anlayış oturtulmak istenirse de bu hedeflere ulaşmaya çalışan kişiler veya kurumlar bu risklerin farkında olmalıdır. Çünkü gerek doğal gerekse beşerî sebeplerden ortaya çıkan birçok riskli durum mevcuttur. Riskli durumlar arasında salgın hastalıklar, doğal afetler, savaş krizleri vb. gibi durumlar görülmektedir. Ayrıca beşerî sebeplerden dolayı birçok turistik alanın yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı gerçeği ile karşılaşmaktadır. Bu açıdan kitle turizminin daha da yaygınlaştığı bir dönemde sürdürülebilir bir anlayışın göz ardı edilemeyeceği bir gerçeği kabullenmek yapılan öneriler arasındadır (Budeanu, 2005).

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, sürdürülebilir turizmin karşılaştığı riskleri belirlemek ve Covid-19 salgınının turizm endüstrisine yönelik olumlu-olumsuz etkilerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda turizm endüstrisinin karşılaştığı bazı zorluklar değerlendirilmiş, ardından Covid-19 sürecinden sonra sürdürülebilir turizm anlayışının karşılaştığı olumlu-olumsuz durumlar başlıklar altında incelenmiştir.

Araştırmanın Problemleri

Araştırmanın ana problem cümlesi aşağıdaki gibidir:

Covid-19 salgınının turistik alanlara ve turizm endüstrisine, ekonomik ve çevresel anlamda, ne gibi etkileri olmuştur?

Araştırmanın ana problemi doğrultusunda cevap aranacak alt problem cümleleri ise:

Sürdürülebilir turizm anlayışının Covid-19 salgınından önceki durumu nasıldır?

Covid-19 salgınından sonraki süreçte sürdürülebilir turizm faaliyetleri nasıl yürütülmelidir?

Yöntem

Bu bilimsel araştırmada, belirlenen amaçtan hedefe doğru ilerlerken çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Öncelikle turizm, sürdürülebilir turizm ve Covid-19 konuları ile literatür taraması yapılırken nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesi yapılmıştır. Ayrıca salgın süreci ile alakalı haberler irdelenmiş ve salgının etkileri incelenmiştir. Covid-19 salgınının turizm endüstrisine yönelik etkilerini ortaya koyması açısından çeşitli istatistik verileri de irdelenmiştir. Turist sayıları, gelirleri ve salgın verileri gibi nicel veriler resmî kurumlardan (WTO, WHO, TÜRSAB) temin edilmiştir. Hem nitel hem de nicel veriler birbirleri ile harmanlanarak içerik analizi yöntemi ile Covid-19 salgınının turizm endüstrisine etkileri olumlu ve olumsuz boyutlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitel ve nicel verilerin bütünleşmesi karma desenli çalışmalarda oldukça önemlidir. (Creswell, 2017, s. 14). Nitel ve nicel verilerin kombinasyonu, karşılaştırılması ve analizi birlikte yapılarak yapılan çalışmalar yakınsayan paralel karma yöntem olarak değerlendirilir (Creswell, 2017, s. 219). Bu açıdan çalışmayı yakınsayan paralel karma yöntem olarak değerlendirmek mümkündür.

Krizler Dünyası ve Sürdürülebilir Turizm

En genel tabiriyle turizm işletmeleri, turizm özel sektörü ve turizm kamu çalışanları turizm sektöründen para kazanmayı amaçlamaktadırlar. Ekonomik kazancı olmayan herhangi bir turistik faaliyete yönelik maddi yatırım örneği vermek oldukça zordur. Örneğin, kayak turizmi imkânları çok kısıtlı olan yerlere yönelik yatırımlar oldukça limitli olmaktadır. Çünkü kayak turizmi için milyonlarca liralık otel yatırımlarına gereken asgari şartlar mevcuttur. Doğanay'a göre; *kar örtüsünün, en az iki ay yerde kalması ve örtü kalınlığının 50 cm'yi aşması durumunda; şayet bu yöre, çığ düşmeleri bakımından risk taşımıyorsa ve arazinin eğim durumu yeterli, erişilme kolaylıkları sağlanmış ve aynı zamanda da yakın çevresinde, talep edecek belli bir nüfus kitlesi varsa; konaklama yatırımları da yapılmışsa; bu çevreler, kış sporları turizm merkezi ve kış turizm merkezi durumuna gelebilirler* (Doğanay & Zaman, 2016, s. 76). Görüldüğü gibi yatırımlar için birçok kriter bulunmaktadır.

Yatırım yapılan yerlerde görülen temenniler, elbette ki en genel amacıyla, para kazanmaya yönelik olacaktır. Yatırımların geri dönüşünün yıllar sürmesi sebebiyle de para kazanma beklentisi uzun yıllara yayılacak ve bu gidişata yönelik süreklilik ihtiyacı ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda Tefler ve Sharpley'in "Sürdürülebilir Gelişme: Prensipler ve Hedefler"inde bulunan temel prensiplere göre üç yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar: Bütünsel yaklaşım, gelecek yıllardaki durum ve eşitliktir. Temel prensiplerde yer alan yaklaşımlar genellikle çevresel, sosyal ve küresel açılardan gelecek kuşaklara aktarımın sağlanması üzerinedir (Telfer, 2008, s. 28).

İstihdam açısından değerlendirildiğinde ise Tefler ve Sharpley, kalkınma görevlerinde sürdürülebilirliğin istihdam üzerindeki hedeflerini değerlendirmişlerdir. Buna göre, insanların eğitim, ortalama ömür, fırsatlar ve potansiyeli yerine getirmek gibi konularda gelişmelerinin sağlanması önerilmiştir (Telfer, 2008, s. 28). İstihdam açısından çalışanlar için oldukça önemli öneriler sunan hedefler, yeni nesilleri de göz önüne alarak, bencilce davranılmasının önüne geçilmesi gibi önerilerde bulunmaktadır.

Genel olarak sürdürülebilir kalkınma hedefleri incelendiğinde, turizm kaynaklarının yeterli biçimde kullanılması önerilmektedir. Böylece yeterli derecede kullanılan ve korunan kaynakların bir sonraki nesillere miras kalması beklenmektedir. Yerel kültürlerin korunması, doğal alanların tahribatının önlenmesi veya kültürel miras alanlarının restorasyonu gibi girişimler turizm açısından faydalı olmaktadır. Böylece yeni nesillerin de istihdam olanaklarına kavuşması amaçlanmaktadır.

Günümüz dünyasında sürdürülebilirlik açısından oldukça büyük bir bilinç oluşmuştur. Sadece turizm endüstrisi değil, aynı zamanda turistler de aynı bakış açısıyla, sorumlu turizm anlayışını benimsemektedir. Buna göre sorumlu turistler gittikleri mekânlarda oluşturabilecekleri zararların farkındadırlar. Sorumlu bir anlayış ile davranarak kaynakların kendilerinden sonraki turistlere de miras kalmasını amaçlarlar. Bu yüzden sorumlu turistler, yerel toplumlara ve çevreye saygılı davranmaktadırlar (Özgüç, 2015, s. 180).

Sürdürülebilir bir kalkınma anlayışının karşılaştığı birçok sorun bulunmaktadır. Deprem, sel, tsunami vb. gibi doğal afetler, ekonomik krizler veya savaşlar kalkınmanın sürdürülebilirliğini tehlikeye düşüren başlıca sebepler arasında sayılabilir. Örneğin, Arap Baharını yaşayan ülkeler büyük turizm gelir kayıpları ile karşı karşıya kalmışlardır. Etkileyici turistik potansiyeli bulunan Mısır dâhil olmak üzere birçok Arap ülkesi yaşanan krizlerden olumsuz yönde etkilenmişlerdir (Mansfeld & Winckler, 2015). Yaşanan sorunların sonucunda Mısırlı turizm yetkilileri krizler neticesinde turizm gelirlerinin büyük ölçüde düştüğünü belirtmişlerdir (Habertürk, 2012). Öte yandan, ekonomiye yönelik olumsuz etkiler barındıran bazı doğal afetler yeni fırsatları doğurabilmektedir. 2011 yılında Japonya'da yaşanan tsunami sonrasında turizm olumsuz yönde etkilenmiştir. Ancak felaket sonrasında "afet sonrası turizm" adıyla yeni faaliyetler görülmeye başlanmıştır (Lin, Kelemen & Tresidder, 2018).

Turizmin sürdürülebilirliğine yönelik olumsuz etkiler siyasi krizler vasıtasıyla da görülmektedir. Örneğin, 2015 yılında Rusya-Türkiye arasında yaşanan jet krizi sebebiyle Palandöken Kayak Merkezi'ne gelen turistlerin sayısında düşüşler görülmüştür (Korkusuz ve ark., 2018). Öte yandan, 2008 yılında Gürcistan ve Rusya arasında yaşanan savaş sonrasında iki ülke arasında bitme noktasına gelen turizm faaliyetleri kısa bir aranın ardından yeniden başlamıştır (McGuinness, 2012). Ayrıca 2005 yılında Tayland başbakanına karşı başlatılan protestolar nedeniyle turizm olumsuz olarak etkilenmiş (Wang, 2009); yine 2010 yılında hükümet karşıtı protestolar nedeniyle Tayland'da turizm gelirleri %10 düşmüş ve ekonomik bir durgunluk yaşanmıştır (Sringing, 2010). Buna göre protestoların, savaşların ve savaş risklerinin turizme olan olumsuz etkileri kolaylıkla görülebilmektedir.

Sürdürülebilir turizmi olumsuz etkileyen siyasi, askeri ve toplumsal krizlerin yanı sıra, küresel çapta yaşanan iklim değişiklikleri de benzer yönde etkilemektedir. Tarımsal üretimi kısa dönemde dahi etkileyen iklim değişiklikleri, turizmi ise daha uzun vadede etkilemektedir. Örneğin; küresel iklim değişikliğinin ve artan sıcaklıkların Avustralya'daki Büyük Set Resifi üzerinde olumsuz sonuçlara neden olduğu ve beyazlama (ağartma) gibi renk değişikliklerine sebep olduğu bilinmektedir (Hoegh-Guldberg, 1999). Siyasi otoriteler ise küresel iklim değişikliğinin hızının aksine daha yavaş hareket etmektedirler. Bu açıdan turizm ile alakalı yetkililerin ve planlayıcıların iklim değişikliği üzerine farkındalıkları ve kanuni yaptırımları bulunmaması yönünde iddialar da bulunmaktadır (Scott, 2021). Ancak bazı ülkeler küresel ısınmayı yavaşlatmak adına turizm sektörü içerisinde "karbon nötrlüğü" adı altında planlar ve uygulamalar yapmaktadır (Weaver, 2011).

COVID-19 Salgını ve Sonrasında Sürdürülebilir Turizmi Yeniden Değerlendirmek

Covid-19 adıyla anılan korona virüsü, ilk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan kentinde tespit edilmiş ve takip eden süreçte dünyaya yayılmıştır (Coronavirus disease (COVID-19), 2020). Günümüz küresel dünyasında siyasi sınır kavramlarının giderek önemsizleşmesi sebebiyle de pandemi halini alarak bütün ülkelerde görülmüştür. Covid-19 virüsünün kaynağı hakkında ise birçok spekülasyon bulunmaktadır. Ancak yapılan bilimsel çalışmalar virüsün doğal ve hayvan kaynaklı olduğunu göstermektedir (Andersen ve ark., 2020). 2022 yılı Haziran ayı itibarıyla dünya çapında 533 milyon olan vaka sayısı bulunmaktadır (Şekil 1). Covid-19 sebepli ölümler 6 milyonu, iyileşen hasta sayısı ise 504 milyonu aşmış olarak görülmektedir (COVID-19 Coronavirus Pandemic, 2020). 3 Temmuz 2021 tarihi itibarıyla, Türkiye'de, toplam vaka sayısı 5.440.368, toplam ölüm sayısı 49.874, toplam iyileşen hasta sayısı ise 5.310.769 olarak belirlenmiştir (Genel Korona Virüs Tablosu, 2021).

Hastalığın en yaygın belirtileri arasında nefes darlığı, ateş ve öksürük bulunmaktadır. Virüs bulaşmış bireylerin öksürmeleri sonucu saçılan damlacıkların solunması ile Covid-19 hastalığına yakalanılmaktadır. Covid-19 virüsü dünya tarihinde görülen diğer salgınlara göre kıyaslandığında ise yayılma hızı daha yüksektir (Gökmen, 2020, s. 30). T.C. Sağlık Bakanlığının önerdiği korunma yolları arasında:

El temizliğine dikkat edilmelidir. Eller en az 20 saniye boyunca sabun ve suyla yıkanmalı, sabun ve suyun olmadığı durumlarda alkol bazlı el antiseptiği kullanılmalıdır. Antiseptik veya anti bakteriyel içeren sabun kullanmaya gerek yoktur, normal sabun yeterlidir.

- Eller yıkanmadan ağız, burun ve gözlerle temas edilmemelidir.
- Hasta insanlarla temastan kaçınılmalıdır (mümkün ise en az 1 m uzakta bulunulmalı).
- Özellikle hasta insanlarla veya çevreleriyle doğrudan temas ettikten sonra eller sık sık temizlenmelidir
- Hastaların yoğun olarak bulunması nedeniyle mümkün ise sağlık merkezlerine gidilmemeli, sağlık kuruluşuna gidilmesi gereken durumlarda diğer hastalarla temas en aza indirilmelidir.
- Öksürme veya hapşırma sırasında burun ve ağız tek kullanımlık kâğıt mendil ile örtülmeli, kâğıt mendilin bulunmadığı durumlarda ise dirsek içi kullanılmalı, mümkünse kalabalık yerlere girilmemeli, eğer girmek zorunda kalınıyorsa ağız ve burun kapatılmalı, tıbbi maske kullanılmalıdır.
- Çiğ veya az pişmiş hayvan ürünleri yemekten kaçınılmalıdır. İyi pişmiş yiyecekler tercih edilmelidir.

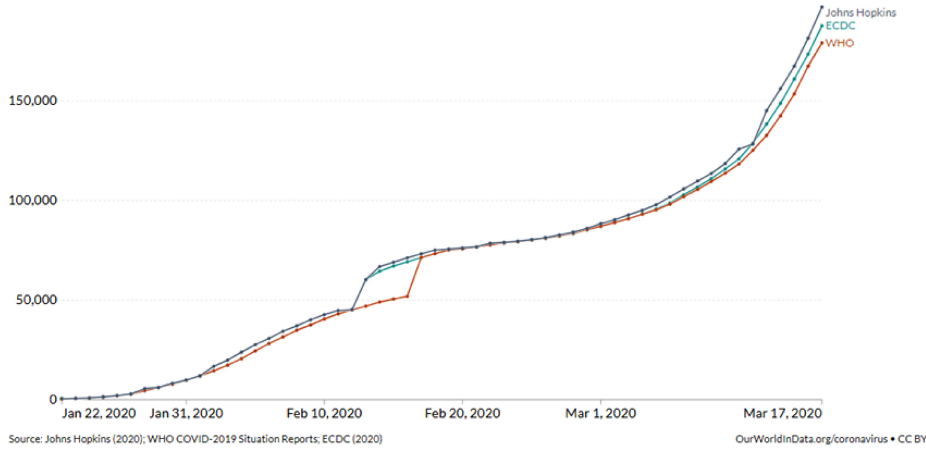

Total confirmed COVID-19 cases, by source, World

Confirmed COVID-19 cases are compared for the three main data sources:
 - Johns Hopkins University;
 - World Health Organization (WHO) Situation Reports;
 - European Centre for Disease Prevention and Control (ECDC)

Our World
in Data

Change country

Şekil 1.

Dünyada Toplam Vaka Sayısının Artışı (Johns Hopkins, ECDC ve WHO'ya göre). Kaynak: <https://ourworldindata.org/grapher/covid-cases-by-source?time=earliest..latest> (Erişim Tarihi: 2022, Haziran 2).

- Çiftlikler, canlı hayvan pazarları ve hayvanların kesilebileceği alanlar gibi genel enfeksiyonlar açısından yüksek riskli alanlardan kaçınılmalıdır.
- Seyahat sonrası 14 gün içinde herhangi bir solunum yolu semptomu olursa maske takılarak en yakın sağlık kuruluşuna başvurulmalı, doktora seyahat öyküsü hakkında bilgi verilmelidir, gibi maddeler bulunmaktadır (COVID-19 Nedir?, 2021).

Hastalığın, ölüm sayılarının yaş gruplarına göre değerlendirmesi yapıldığında en fazla 65 yaş ve üzerindeki insanların ölümüne sebep olduğu görülmektedir (Coronavirus Disease 2019 (COVID-19), 2020). Hastalığın yayılma hızı ve sağlığa olumsuz etkilerinden dolayı, daha fazla yayılımını önlemek için insan hayatını ilgilendiren tüm alanlarda birçok alanda bilgilendirme yapılmaktadır. Özellikle kişiler arasında sosyal mesafe vurgusu yapılarak hastalığın önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Yetkililer hastalığa yakalanan kişileri izole ederek vakaların artmasına engel olmaya çalışmaktadırlar.

İstatistiklerden de anlaşılacağı üzere Covid-19 salgını bir yılı aşkın süredir görülmektedir. Salgını durdurmak için çeşitli yöntemler uygulanmaktadır. Salgının durdurulması için en önemli yöntemlerden biri, şüphesiz ki, aşıdır. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre, 2 Haziran 2022 tarihi itibarıyla 198 kurum klinik öncesi geliştirme aşamasında, 161 kurum ise klinik geliştirme aşamasında aşı çalışması yapmaktadır (Draft landscape and tracker of COVID-19 candidate vaccines, 2021).

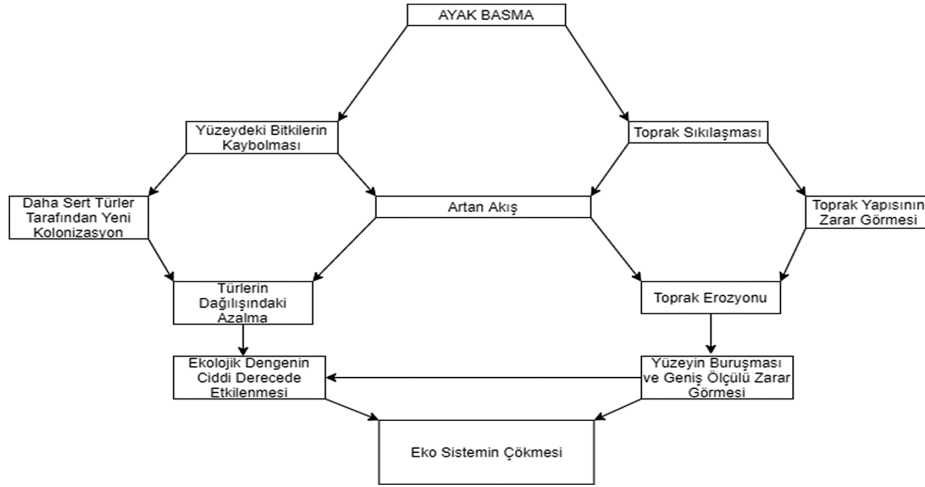
Turizmde sürdürülebilirliği Covid-19 salgınından sonra iki açıdan incelemek yerinde olacaktır. Birincisi, Covid-19 salgını sebebiyle durma noktasına gelen turizm alanları üzerindeki yükün azalması ve doğal turistik alanların kendini yenilemesi; ikincisi ise, Covid-19 salgını nedeniyle istihdam ve kalkınma hedeflerinin yerle bir olmasıdır. Bu bakış açılarına göre birinci madde olumlu, ikinci madde ise olumsuz sonuçlar içermektedir.

Covid-19 Salgınının Turizmin Olumsuz Süreçlerine Yönelik Olumlu Değiştirici Etkileri

Bilindiği üzere turistik faaliyetlerin ekonomi, kültür ve çevre üzerinde olumlu-olumsuz etkileri olmaktadır. Şöyle ki, farklı kültürlerden gelen turistler yerel kültürler ile aynı özelliklere sahip değillerdir ve onları etkilemektedirler (Özgüç, 2015, s. 168). Ayrıca turistler, tur faaliyetleri esnasında çeşitli harcamalar yapmakta ve yerel ekonomiye katkı sağlamaktadırlar. Döviz harcamaları, istihdam olanakları ve dolaylı ekonomik etkiler turizmi bu yönüyle bacasız fabrika haline getirmektedir. Ancak, farklı kültürlerden gelen turistlerin yerel kültüre etkisini sadece olumsuz yönleriyle değerlendirmek doğru olmayacaktır. Çünkü farklı insanlar ve yaşam tarzları gören yerel halkın bilgisi ve görgüsü de olumlu yönde değişmektedir (Demir ve ark., 2017, s. 58).

Olumlu etkilerin yanında, doğal ve kültürel alanlar, turistik faaliyetler nedeniyle insanların olumsuz etkisi altına girmektedir. Bir rekreasyon (eğlen-dinlen) faaliyeti olan piknik yapmanın dahi çevreye birçok zararı olmaktadır. Piknikçiler günübirlik de olsa doğaya çöp bırakmakta ve ateş yakmaktadırlar. Sadece günübirlik faaliyetlerden yola çıkıldığında dahi insanın çevreye verdiği zararlar kolaylıkla anlaşılacaktır. Buna göre daha uzun olan turistik faaliyetlerin doğal çevreye yönelik etkilerinin daha büyük olduğu yorumu yapılabilir. Su kirliliği, hava kirliliği, insan kalabalığı veya katı atıklar vb. gibi olumsuz etkiler, doğal turistik alanların sürdürülebilirliği karşısındaki en büyük engel olarak görülmektedir. Nitekim Türkiye'deki orman alanları değerlendirildiğinde oldukça yeterli görünmektedir ancak sosyo-ekonomik sorunlardan dolayı geliştirme ve koruma çabaları etkili olmamaktadır (Şahin ve ark., 2009).

Turizm-çevre ilişkileri oldukça karmaşıktır. Turistler ziyaret ettikleri doğal alanlarda tek bir faaliyette bulunmamaktadırlar. Fotoğraf çekilme, dağ yürüyüşü veya yeme-içme gibi doğa ile iç içe olan birçok aktivite gerçekleştirmektedirler. Bu aktiviteler nedeniyle turistlerin doğaya bıraktığı ayak izleri büyümektedir. Turistlerin doğal ortamdaki hayvanları sadece izlemesinin bile onları stres altına aldığı

Şekil 2.

Turizm Alanlarını Ayaklar Altına Almanın Etkileri. Williams, 2009, s. 114.

bilinmektedir. Diğer bir örnekte, buz dağlarını gözlemleyen turistleri götüren teknelerin yaydığı dumanlar ve turistlerin nefes alışverişlerinin bölgenin havasını ısıtması sebebiyle buzulların erimesini hızlandırdığı bilinmektedir. Elbette ki, çevresel etkiler sadece turistik kaynaklı değildir. Ancak turizmin çevresel etkileri, küresel ısınma gibi, diğer etmenler ile değerlendirilmelidir.

Williams turizmin çevresel etkilerini “turizm alanlarını ayaklar altına almanın etkileri” başlığı altında değerlendirmiştir:

Williams'ın değerlendirdiği turizmin çevresel etkilerinin oldukça kötü sonuçlar doğuracağı görülmektedir. Başlarda hafif olarak görülen etkiler sonrasında ekosistemin çöküşüne kadar gitmektedir (Şekil 2). Bu anlayış turizm kurumlarını ve turistleri harekete geçirmiş ve sürdürülebilir anlayış ile sorumlu turizm kavramını ortaya çıkarmıştır. Buna göre turistler ziyaret ettikleri alanlarda daha sorumlu davranmakta ve verdiği zararı en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Böylece doğaya karşı sorumluluğun turizm adı altında bütün gruplara verilmesi planlanmaktadır (Kiraz & Altun, 2020, s. 57).

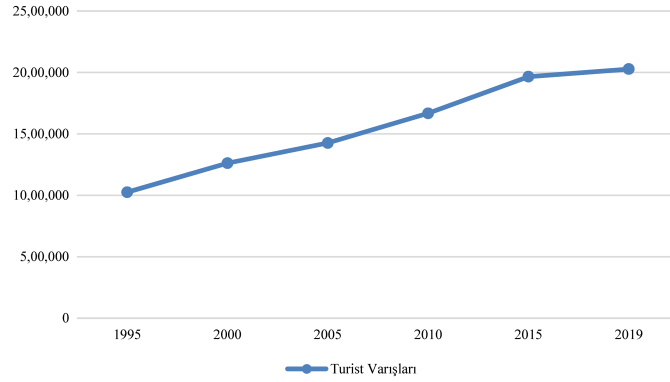
Turistlerin doğal alanlara yönelik etkilerinin yanında kültürel miras alanlarına yönelik etkileri de bilinmektedir. Çünkü turizmin artışı bu alanlara yönelik hem avantaj hem de dezavantaj olarak görülmektedir (Bozkurt, 2016, s. 36). Turistlerin ayak baskmaları ile aşınan zeminlerin yanında, turistlere pazarlama için yaşatılan kültürel değerler turizmin kültürel mirasa yönelik etkilerinden bazılarıdır. Bu açıdan sürdürülebilir turizm çalışmalarında genellikle doğal alanlara yönelik etkiler incelenmiş, kültürel alanlara yönelik etkilere daha az değinilmiştir.

Sorumlu turizm anlayışının yanı sıra, turistik alanlarda taşıma kapasitesi sürdürülebilir turizm amaçlı uygulanmaktadır. Ancak taşıma kapasitesini belirlemek amacıyla turistik alanlara yönelik zararın kaç kişiden başladığını belirlemek oldukça güç bir durumdur. 2019 yılının sonunda ortaya çıkan Covid-19 salgını ile neredeyse tüm dünyada turistik alanlara yönelik yeni süreçler ortaya çıkmıştır. Salgından korunma amacı ile turistler tarafından iptal edilen rezervasyonları devletlerin kısıtlamaları takip etmiştir. Birçok ülkede sokağa çıkma yasağı uygulanmış ve turistik faaliyetler durma noktasına gelmiştir.

Bilindiği üzere küreselleşen dünyada gelişen ulaşım olanakları mesafeleri küçültmüş ve bu durum insanlar arasında daha fazla etkileşime neden olmuştur. Bu yüzden dünya çapında turizm hareketliliği artarak zirve noktalara ulaşmıştır. Yakın tarihteki bölgesel ve küresel krizler ile zaman zaman sektelere uğrayan turizm hareketliliği genel artışına durmaksızın devam etmiştir. Ancak Covid-19 salgını nedeniyle küresel turist hareketliliği 2020 yılının ilk yarısında %65 oranında düşüş yaşamıştır. Sadece Haziran ayında geçmiş yılın turizm hareketliliği kıyaslandığında %93'lük bir düşüş görülmektedir (UNWTO, 2020). DTÖ'nün verilerinde görülen aşırı düşüşler yakın tarihlerde eş benzeri olmayan vakaları gözler önüne sermektedir. Geçmiş yılların verileri incelendiğinde 1995 yılında 1 milyon olan turist sayısı, 2019'da 2,28 milyona ulaşmıştır (Şekil 3). Sürekli artan turist sayısı ile tüketim yükselmekte ve çevreye yönelik etkiler de artmaktadır.

Covid-19 salgını ile doğal ve kültürel alanlara yönelik turist akışının durma noktasına gelmesi ile turistik alanların korunması açısından birçok olumlu gelişme yaşanmıştır. Öncelikle sokağa çıkma yasağından dolayı hava kirliliği oranında büyük ölçüde düşüşler gözlemlenmiştir (Berman & Ebisu, 2020). Hava kirliliğinin azalması denizlerde görüş açısının artmasına ve kentsel yoğunluğun yaşandığı alanlarda havanın daha da temiz olmasına neden olmuştur (Corona virüs etkisi: Hava kirliliği azalıyor, karbondioksit oranı artıyor, 2020). Çevre felaketlerinin arttığı günümüz dünyasında böylesine bir gelişme çevre için nefes aldırıcı bir durum olarak değerlendirilebilir. Salgın nedeniyle doğal çevrede görülen olumlu değişimler turistlerin de çevre sorunlarına yönelik farkındalığını artırmıştır (Peter & Guy, 2021).

Covid-19 salgınının diğer olumlu yanlarından birisi de sahillere'dir. 3 S (sea-sun-sand) olarak bilinen deniz-kum-güneş turizmi, turistler tarafından en fazla tercih edildiği bilinen faaliyetlerdendir. Sahillerin Covid-19 salgınında daha temiz kaldığı, bu sayede turistler tarafından çöp üretiminin azaldığı görülmektedir (Monserrate ve ark., 2020). Hindistan'da ise nehir kirlilik oranlarının düşmeye başladığı tespit edilmiştir (Snehal & Pratibha, 2020). Özellikle Ganj Nehri'nin yerli ve yabancı turistler tarafından kullanım yoğunluğu düşünüldüğünde, Covid-19'un turistik alanların korunması bakımından olumlu etkisi daha iyi anlaşılacaktır. Bazı araştırmacılar tarafından, herhangi bir durum olmasa bile, turizm pazarının düşürülmesi önerilmekte ve bu durumun sürdürülebilirlik açısından uzun vadede olumlu sonuçlar doğuracağı önerilmektedir (Hall & Wood, 2021).

Şekil 3.
Dünyada Yıllara Göre Turist Hareketliliği. *International Tourism, Number of Arrivals, 2021.*

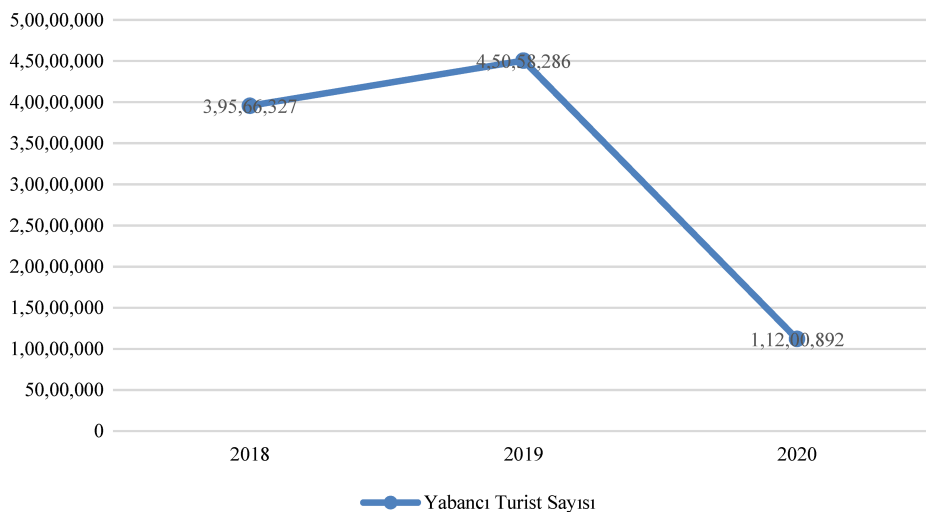
Covid-19 Salgınının Turizme Yönelik Olumsuz Etkileri

Turizm endüstrisi, bir zamanlar dünyada en fazla değeri olan pazarlardan biriyken, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de turizm hareketliliğinde büyük düşüşler görülmüş ve sektöre zorlu zamanlar yaşatmıştır (Kervankıran & Bağmancı, 2020). Daha önce bahsedildiği gibi bölgesel krizlerden kolaylıkla etkilenen turizm, küresel krizlerden de aynı şekilde etkilenmektedir. Savaşlar, ekonomik veya siyasi krizler genellikle bölgesel yaşanmakta ve belirli bölgeleri etkisi altına almaktadır. Ancak küresel salgın olan Covid-19 nedeniyle turizm endüstrisi büyük bir darbe almış ve birçok paydaş süreçten olumsuz etkilenmiştir.

Turizmin etkilerinden bahsedilirken ekonomik yönlere daha fazla vurgu yapılmaktadır. Bu yönlerden bazıları; istihdam oluşturması, ödemeler dengesine katkısı, bölgesel kalkınmaya etkisi ve vergilerdir. Turizm gibi insan iş gücüne ihtiyaç duyan ve diğer sektörlerle kıyasla makineleşmeden daha az etkilenen bir sektörün istihdama olan katkısı oldukça büyüktür. Doğrudan etkilerin yanında dolaylı etkiler de bulunmaktadır. Dolaylı etkiler ise anlaşılması zor bir zincir gibidir. Örneğin, turistik bir otelin inşaatı sırasında yapılan harcamalar turizmin dolaylı etkilerindedir.

Ekonomiye doğrudan ve dolaylı birçok faydası bulunan turizm sektörü, Covid-19 salgınından büyük darbeler almıştır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'ne göre turizm her on işten birini oluşturmakta ve istihdamın %10'unu kapsamaktadır (Where Does Travel & Tourism Create The Most Jobs?, 2020). Ancak salgın nedeniyle iptal edilen ve durma noktasına gelen turizm sektöründe birçok insan işsiz kalmıştır. Ünlü tatil destinasyonu New York'ta istihdamın eski günlerindeki gibi fazla olması için 2025 yılına kadar beklenilmesi gerektiği bölge yetkilileri tarafından belirtilmiştir (Turizmde Eski Günlere Dönmek Yıllar Sürecek, 2021). Covid-19 salgını nedeniyle ABD genelinde turizm sektörü tarafından 150 milyar dolarlık yardım talebinde bulunulmuştur (Bostan & Aydın, 2020, s. 189). Türkiye'de ise 2019 yılı Haziran ayında 5,318,984 turist ziyareti olurken, 2020 yılının aynı ayında sadece 214,768 turist ziyareti gerçekleşmiştir (Şekil 4) (Turist Sayısı ve Turizm Geliri, 2020). Sadece Mart ve Nisan aylarında meydana gelen kayıp 3,7 milyar dolar olarak görülmektedir (Ozan & İlal, 2020). Covid-19 salgını nedeniyle insanların evden çıkamaması, uluslararası seyahatlerin kısıtlanması veya ölüm riskinden dolayı turist sayısında belirgin düşüşler görülmüştür.

Yaşanan kayıpların sonucunda dünyada 100 milyondan fazla turizm çalışanının iş kaybı yaşayabileceği tahmin edilmektedir (Erol, 2020). Bu veriler ışığında Dünya Turizm Örgütü 2020'yi turizm tarihindeki en kötü yıl olarak nitelendirmiştir (2020: Worst Year In Tourism

Şekil 4.
2018-2020 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayısı. Kaynak: (TURİST SAYISI VE TURİZM GELİRİ, 2020).

History With 1 Billion Fewer International Arrivals, 2021). Genel olarak olumsuz etkilenen turizm endüstrisinin yanında, özel sektörlere destek veren devletlerin ekonomik yükleri de artmıştır (Çıtak & Çalış, 2020). Bu açıdan bakıldığında özel sektör ve kamuya yönelik ekonomik baskı, Covid-19 salgınının diğer bir olumsuz etkisi olarak görülebilir.

2021 yılı Şubat ayı itibariyle salgından hâlâ kurtulamayan dünyada az da olsa gerçekleştirilen turistik faaliyetlerin farklılaştığı da bilinmektedir. Sayıca azalan turistlerin yanında, Covid-19 salgını insanlarda kaygı ve endişe gibi başka sorunlara da yol açmıştır (Faruk & Serkan, 2020). Az sayıdaki turistler korku ve endişelerin yanında maske ve sosyal mesafe ile tatillerini gerçekleştirmeye devam etmişlerdir. Ayrıca Covid-19 nedeniyle konaklama anlayışının da değiştiği görülmektedir. Turistlerin tatil yapmayı erteledikleri, yapacak olanların ise yoğun alanların dışındaki yayla, bungalov veya yazlık gibi mekânları tercih ettiği ortaya çıkmıştır (Yenişehirlioğlu & Salha, 2020). Otellerde konaklamayan birçok turist ise çoğunlukla eş-dost akraba ziyaretleri yapmıştır (Yerli Turist Eşe Dosta Gitti, 18 Milyar 864 Milyon Lira Harcadı, 2021). Bunun yanında ikinci konutlar olarak değerlendirilen şahsi konaklama alanlarına yönelik ilgi artmış ve izole yaşantı temennisiyle bir kaçış mekânı olarak görülmüştür (Zoğal & Emekli, 2020).

Geleceğe yönelik yapılan tahminler arasında ise turizmde dijitalleşmenin artacağı, sosyal mesafe ve hijyen kurallarının ön planda olacağı bir döneme girileceği ön görülmektedir (Burcu, 2020). Bu durumda ise turizmde daha az kişinin konaklatılacağı ve talebin azalmasına bağlı gelir kaybı gibi olumsuz durumların görüleceği yorumu yapılabilir. Ayrıca Covid-19 salgınının bitişi tarihi belli olmadığından ve yeni artışlar görülebileceğinden turistik faaliyetlerin uzun vadede eski hacmine kavuşacağı öngörülmektedir. Ancak vakaların ve seyahat kısıtlamalarının her ülkede aynı olmadığı gerçeğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Örneğin, 2021 yılı itibariyle başlanılan aşılama çalışmalarında, Covid-19 aşısının seyahat öncesinde bazı ülkelerde zorunlu hale getirilmesi planlanmaktadır (Covid: Vaccination Will Be Required to Fly, Says Qantas Chief, 2020). Öte yandan Covid-19 salgını sonrasında her turistik alan hemen dünyaya açılma planları yapılmamaktadır. Örneğin, ABD'de bulunan Crow Kabilesi turistler tarafından yoğun ilgiyle ziyaret edilmektedir. Ancak kabile Covid-19 salgını sebebiyle azalan nüfuslarını korumak için turist kabul etmemektedir (Wahl ve ark., 2020). Bu durum ise turizm faaliyetlerinin hem turistler hem de ev sahipleri tarafından uzun süreliğine başlatılmayacağını ortaya koymaktadır. Ayrıca birçok ülke farklı ülkelere gidecek vatandaşları için uyarılar yapmaktadır.

Sonuç

Çin'in Wuhan kentinden çıkan ve kısa sürede yayılan Covid-19 virüsü başta ekonomik ve sosyal alanda olmak üzere dünyayı etkilemiş ve eşi benzeri görülmemiş etkiler bırakmıştır. Büyük bir organizasyon olan turizm, gıda veya sağlık gibi zorunlu bir tüketim olmaması sebebiyle, Covid-19 salgınından büyük ölçüde etkilenmiştir. Hali hazırda birçok krizden kolaylıkla etkilenen turizm sektöründe, yaşanan krizlerin ardından "sürdürülebilir turizm ne kadar sürdürülebilir?" sorusu akıllara gelmiştir.

Covid-19 salgınının turistik alanlara ve turizm endüstrisine yönelik etkileri değerlendirildiğinde olumlu ve olumsuz etkileri görülmektedir. Buna göre özellikle doğal turistik alanlarda yaşanan boşluk sayesinde hava ve su kirliliğini azaltmıştır. Kendini yenileyebilen doğal alanlar bu sayede dinlenme sürecine girmişlerdir. Kültürel miras alanlarında ise yaşanan durumun doğal alanlardaki ile benzer olduğu yorumu yapılabilir. Daha az ziyaretçi sayısı ile aşınan ve zarar gören tarihi alanlar bir nebze de olsa rahatlamıştır. Az ziyaretçi demek daha az ayak izi, daha az çöp, daha az fotoğraf makinesi flaşı demektir. Kısaca doğal ve tarihi turistik alanların ömrü daha da uzamıştır yorumu yapılabilir.

Olumsuz yönler arasında ise, elbette ki en göze çarpan sonuçlar arasında ekonomik etkiler görülmektedir. İstihdamı, kadınların çalışmasını ön planda tutmayı ve tüm paydaşlara fayda sağlamayı hedefleyen sürdürülebilir turizmin, Covid-19 salgınından sonra bu hedeflerinden saptığı tespiti yapılmıştır. Turizm faaliyetlerine katılmayan turistler nedeniyle boş kalan oteller, restoranlar veya diğer tesisler kapanarak iflasın eşiğine gelmişlerdir. Nitekim birçok turizm tesisi iflas etmiştir. Genel turizm istatistikleri incelendiğinde %50'den fazla düşüşler görülmektedir.

Covid-19 salgınından önce turistik faaliyetlerin durumu değerlendirildiğinde küresel çapta herhangi bir zorlayıcı durum ile karşılaşılma- mıştır. Ancak küresel olmayan bölgesel çaptaki ekonomik, siyasi ve askeri krizler nedeniyle ülkeleri zorlayan süreçlerin olduğu görülmektedir. Küreselleşmenin en yoğun biçimiyle görüldüğü Covid-19 öncesi dönemde turistik faaliyetlerin, günümüze kıyasla, daha kolay ve ucuz olduğu yorumu yapılabilir.

En kısa sürede yeniden başlaması beklenen ve gereken turizm faaliyetleri nedeniyle, turizm endüstrisi aşılama çalışmalarına büyük ümitler bağlamıştır. Salgın devam ederken aşılama çalışmalarını en iyi şekilde yürütecek ülkelere daha fazla turist gelmesi beklenebilir. Daha önce bahsedildiği gibi tatile çıkan turistlerde kaygı ve endişe gibi sorunlar olacaktır. Bu açıdan turistlerin rahat etmesini sağlayacak en önemli etmenlerden birisinin aşılama çalışmaları olduğu öngörülebilir. Karar vericilerin, turizm endüstrisinin geleceğini düşünerek aşılama çalışmalarını bir an önce başlatması ve turistlere güven ortamını vermesi gerekmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Yunanistan Başbakanı, Avrupa Birliği'ne mektup yazarak "aşı sertifikasını" önermiştir (Aşı Pasaportunu Hangi Ülkeler İstiyor?, 2021). Günümüzde herhangi bir hukuki alt yapı olmamasına rağmen aşı sertifikasına yönelik tartışmalar başlamıştır. Aşılama çalışmalarının yanında Hindistan, 2023 yılına kadar belirlenen 15 bölgeyi ziyaret eden turistler için masrafların karşılanacağını ilan ederek Covid-19 salgını sonrası için hazırlıklarını yapmaktadır (15 Turistik Bölgeyi Gezenin Seyahat Masrafları Devletten, 2021). Görüldüğü üzere devletler şimdiden Covid-19 salgını sonrası için turizm planlamaları yapmaktadır.

Covid-19 salgınından sonra dikkat edilmesi gereken diğer önemli hususlardan birisi de sorumlu turizm anlayışının herkes tarafından benimsenmesidir. Salgın nedeniyle nefes alma fırsatı bulan doğal ve kültürel turistik alanların sürdürülebilirliğini devam ettirmesi için turistlerin eğitilmiş bir şekilde faaliyetlere katılması gerekmektedir. Turistler ziyaret ettikleri alanlarda daha küçük ayak izi bırakmalı ve daha sorumlu davranmalıdırlar.

Salgın süresinde az da olsa devam eden faaliyetlere katılan turistlerin maske, sosyal mesafe ve hijyen gibi temel kurallara uyması turizmin sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır. Turizm endüstrisi açısından değerlendirildiğinde, sosyal mesafe kuralları gereği daha az misafirin alınması gibi tedbirlere gidildiği görülmektedir. Daha az arzın anlamı ise daha pahalı konaklama demektir. Bu açıdan değerlendirildiğinde daha pahalı olması öngörülen tesislere gelecek turistlerin üst gelir grubuna ait olması beklenmektedir (Demir ve ark., 2020). Ancak turizmin eski günlerine bir an önce döndürülmesi için, özellikle alt ve orta sınıf gelir grubuna yönelik, aşılama çalışmalarının hızlanması büyük önem arz etmektedir. Turizmde istihdam eden kişilerin de aşılama turistler açısından güven oluşturacağı için, yetkililerin bu konuya ayrıca önem vermesi gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declares that this study had received no financial support.

Kaynaklar

- 15 Turistik Bölgeyi Gezenin Seyahat Masrafları Devletten (2021). Turizm Aktüel. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.turizmarktuel.com/haber/15-turistik-bolgeyi-gezenin-seyahat-masraflari-devletten#.YCGpm8FR4f8.twitter>
- 2020: Worst year in tourism history with 1 Billion Fewer International arrivals (2021). World Tourism Organization. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.unwto.org/taxonomy/term/347>
- Andersen, K. G., Rambaut, A., Lipkin, W. I., Holmes, E. C., & Garry, R. F. (2020). The proximal origin of SARS-CoV-2. *Nature Medicine*, 26(4), 450–452. [\[CrossRef\]](#)
- Aşı Pasaportunu Hangi Ülkeler İstiyor? (2021). Turizm Aktüel. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.turizmarktuel.com/haber/asi-pasaportunu-hangi-ulkeler-istiyor#.YC47R2XryCl.twitter>
- Berman, J. D., & Ebisu, K. (2020). Changes in U.S. Air pollution during the COVID-19 pandemic. *Science of the Total Environment*, 739, 139864. [\[CrossRef\]](#)
- Bostan, A., & Aydın, A. (2020). Covid-19 sürecinin Ekonomide Turizm Sektörüne Etkileri. İçinde A. Özdemir, & M. Eser (Eds), *Covid-19 Pandemi Sürecinin Sosyo-Ekonomik ve Politik Etkileri* (s. 181–198). Nobel Akademik.
- Bozkurt, A. (2016). *Kültürel Turizm*. Kriter Yayınevi.
- Budeanu, A. (2005). Impacts and responsibilities for sustainable tourism: A Touroperator's perspective. *Journal of Cleaner Production*, 13(2), 89–97. [\[CrossRef\]](#)
- Burcu, K. (2020). Covid-19 (Yeni Koronavirüs) Salgınının turizm sektörüne muhtemel etkileri. *USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 17–27. [\[CrossRef\]](#)
- Çıtak, N., & Çalı, Y. E. (2020). Covid-19 salgınının turizm sektörü üzerine olan finansal etkileri. *IDA Academia Muhasebe ve Maliye Dergisi*, 3(2), 110–132.
- Corona Virüs Etkisi: Hava Kirliliği Azalıyor, Karbondioksit Oranı Artıyor. (2020). NTV Haber. Adresinden Alındı <https://www.ntv.com.tr/teknoloji/coronavirus-etkisi-hava-kirliligi-azaliyor-karbondioksit-orani-artiyor,Sz6b60-FBk-cpFrcmr-2Mw>
- Coronavirus Disease (COVID-19) (2020). World Health Organization. Erişim tarihi: 12 Şubat 2021 <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19>
- Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) (2020). NYC Health. Erişim tarihi: 12 Şubat 2021 <https://www1.nyc.gov/assets/doh/downloads/pdf/imm/covid-19-daily-data-summary-deaths-05132020-1.pdf>.
- Covid: vaccination will be required to fly, says qantas chief (2020). BBC News. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.bbc.com/news/world-australia-55048438#:~:text=International%20air%20travellers%20will%20in,necessity%22%20when%20vaccines%20are%20available.>
- COVID-19 Koronavirüs Pandemisi (2020). Worldometer. Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
- COVID-19 Nedir? (2021). T.C. Sağlık Bakanlığı. Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir.html>.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma Deseni* (3. b.). Eğiten Kitap.
- David J. Telfer, R. S. (2008). *Tourism and*. Routledge.
- Demir, M., Demir, Ş. Ş., Davras, G. M., Bulgan, G., & Davras, Ö. (2017). *Genel turizm, Kavramlar ve farklı boyutlarıyla Değerlendirme*. Detay Yayıncılık.
- Demir, M., Günaydin, Y., & Demir, ŞŞ (2020). The evaluation of the antecedents, effects, and consequences of Coronavirus (Covid-19) pandemic on tourism in Turkey. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 80–107. [\[CrossRef\]](#)
- Doğanay, H., & Zaman, S. (2016). *Türkiye Turizm Coğrafyası* (5. b.). Pegem Akademi.
- Draft landscape and tracker of COVID-19 candidate vaccines (2021). World Health Organization. Erişim tarihi: 14 Şubat 2021 <https://www.who.int/publications/m/item/draft-landscape-of-covid-19-candidate-vaccines>
- Erol, S. I. (2020). Covid-19'un Turizm Sektöründe İstihdama Etkisi: İtalya, İspanya ve Türkiye Örnekleri. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 38–49.
- Faruk, A., & Serkan, R. (2020). Covid-19 Pandemisi ve turizm üzerindeki etkileri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi [Salgın Hastalıklar Özel Sayısı]* (s. 233–258).
- Genel Korona Virüs Tablosu (2021). T.C. Sağlık Bakanlığı. Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66935/genel-koronavirus-tablosu.html>
- Gökmen, Y. (2020). Covid-19 Salgınının Yayılımına Genel Bir Bakış. İçinde M. Polat, & M. Aslantaş (Eds). *Bir Virüsün Öğrettikleri, Covid-19 Sonrası Yönetim, Ekonomi ve Toplumun Analizi* (s. 15–51). Nobel Akademik.
- Hall, C. M., & Wood, K. J. (2021). Demarketing tourism for sustainability: Degrowing tourism or moving the deckchairs on the titanic? *Sustainability*, 13(3). [\[CrossRef\]](#)

- Habertürk (2012). Arap Baharı Mısır'da turizme zarar verdi! Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 www.haberturk.com, <https://www.haberturk.com/ekonomi/turizm/haber/768595-arap-bahari-misirda-turizme-zarar-verdi>
- Hoegh-Guldberg, O. (1999). Climate change, coral bleaching and the future of the World's coral reefs. *Marine and Freshwater Research*, 50(8), 839–866. [\[CrossRef\]](#)
- International Tourism, Number of Arrivals* (2021). World Bank. Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL>
- Kervankiran, İ., & Bağmancı, M. F. (2020). Bildiğimiz Turizmin Sonu mu? COVID-19'un Türkiye'deki turizm Hareketliliğine Etkisi. *Türk Coğrafya Dergisi*, 76, 19–32. [\[CrossRef\]](#)
- Kiraz, G., & Altun, Ö. (2020). *Değişen turizm Trendleri*. Hiper yayın.
- Korkusuz, T., Kayserili, A., & Özdemir, M. (2018). 2015 Rusya jet Krizinin Palandöken kış Turizmine etkileri. *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kuruluşunun 100. yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu* (s. 494–508). Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Lin, Y., Kelemen, M., & Tresidder, R. (2018). Post-disaster tourism: Building resilience through community-led approaches in the aftermath of the 2011 disasters in Japan. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(10), 1766–1783. [\[CrossRef\]](#)
- Mansfeld, Y., & Winckler, O. (2015). Can this be spring? Assessing the impact of the "Arab Spring" on the Arab tourism industry. *Tourism: an International Interdisciplinary Journal*, 63(2), 205–223.
- McGuinness, D. (2012). *Russian tourists return to Georgia despite 2008 war*. BBC. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-18285840>
- Monserrate, M. A., Ruano, M. A., & Alcalde, L. S. (2020). Indirect effects of COVID-19 on the environment. *Science of the Total Environment*, 728, 1–4. [\[CrossRef\]](#)
- Turist Sayısı ve Turizm Geliri* (2020). TÜRSAB. Erişim tarihi: 16 Şubat 2021 <https://www.tursab.org.tr/istatistikler/turist-sayisi-ve-turizm-geliri>
- Ozan, B., & İlal, N. Ç. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 125–139. [\[CrossRef\]](#)
- Özgüç, N. (2015). *Turizm Coğrafyası*. Çantay Kitabevi.
- Peter, O., & Guy, A. (2021). COVID-19's effects on future pro-environmental traveler behavior: An empirical examination using norm activation, economic sacrifices and risk perception theories. *Journal of Sustainable Tourism*. [\[CrossRef\]](#)
- Şahin, İ. F., Sever, R., Koca, H., Kayserili, A., & Altaş, N. T. (2009). Turkey Forest with respect to Sustainability. 1. International Symposium on Sustainable Development (s. 191–194). Saraybosna.
- Scott, D. (2021). Sustainable tourism and the grand challenge of climate change. *Sustainability*, 13(4). [\[CrossRef\]](#)
- Snehal, L., & Pratibha, G. (2020). Indirect impact of COVID-19 on environment: A brief study in Indian context. *Environmental Research*, 188, 1–10. [\[CrossRef\]](#)
- Sriring, O. (2010). *Q+A: Are Thai protests hurting tourism and the economy?*. Reuters. Adresinden Alındı <https://www.reuters.com/article/us-thailand-economy-tourism/qa-are-thai-protests-hurting-tourism-and-the-economy-idUSTRE63619D20100407>
- 2021). Sustainable Development. Erişim tarihi: 16 Şubat 2021 <https://www.unwto.org/sustainable-development>
- The 17 goals* (2021). sdgs.un.org/. Erişim tarihi: 16 Şubat 2021 <https://sdgs.un.org/goals>
- Turizmde Eski Günlere Dönmek Yıllar Sürecek* (2021). Turizm Aktüel. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.turizmaktuel.com/haber/turizmde-eski-gunlere-donmek-yillar-surecek#.YA7nklJSGdY.twitter>
- UNWTO, E. (2013). *Sustainable Tourism for Development*. World Tourism Organization. Retrieved from <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284415496>
- UNWTO (2020). Eylül. *UNWTO World Tourism Barometer*, 18(5). [\[CrossRef\]](#)
- Wahl, J., Lee, S., & Jamal, T. (2020). Indigenous Heritage Tourism Development in a (Post-)COVID World: Towards Social Justice at Little Bighorn Battlefield National Monument, USA. *Sustainability*, 12(22). [\[CrossRef\]](#)
- Wang, S. M. (2009). An Analysis of International Tourism Development. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 14(4), 351–370. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10941660903023952?needAccess=true>
- Weaver, D. (2011). Can sustainable tourism survive climate change? *Journal of Sustainable Tourism*, 19(1), 5–15. [\[CrossRef\]](#)
- Where Does Travel & tourism create the Most Jobs?* (2020). World Travel & Tourism Council. Adresinden Alındı <https://worldtraveltourismcouncil.medium.com/>
- Williams, S. (2009). *Turizm geography, A New synthesis* (2. Baskı). Routledge.
- Yenişehirlioğlu, E., & Salha, H. (2020). COVID 19 pandemisinin Türkiye iç turizmine yansımaları: Değişen talep üzerine bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 355–368.
- Zoğal, V., & Emekli, G. (2020). The changing meanings of second homes during Covid-19 pandemic in Turkey. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 42, 168–181.

Irak'ı Disneyland'a Çevirmek: David Hare'in *Stuff Happens* Oyununda Simülakr

Making Disneyland Out of Iraq: Simulacra in David Hare's *Stuff Happens*

Ahmet Gökhan BIÇER

Bartın Üniversitesi, Eğitim
Fakültesi, Bartın, Türkiye

Geliş Tarihi/Received: 28.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 15.10.2022

Yayın Tarihi/Publication Date:

27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Ahmet Gökhan BIÇER

E-mail: agokhanbicerc@hotmail.com

Cite this article as: Biçer, A. G. (2022).

Making Disneyland out of Iraq:
Simulacra in David Hare's *Stuff
Happens*. *Current Perspectives in
Social Sciences*, 26(4), 413-420.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

ÖZ

Siyaset dünyasındaki çalkantılı olaylar, son yirmi yılın İngiliz oyun yazarları tarafından başarılı biçimde sahneye yansıtılmıştır. Bu oyun yazarlarından David Hare bütün dünyayı etkileyen savaş, şiddet ve barbarlık gibi konuların sahnelenmesine özel önem veren bir isimdir. Irak Savaşı da bunlardan biridir. Hare'in, Londra National Theatre'da sahnelenen, 2004 tarihli *Stuff Happens* oyunu demokrasi adına Irak'ta suç işleyen Batı emperyalizmini ele alan çarpıcı bir tiyatro eseri örneğidir. Oyun, Irak'ın işgalinin birçok yönden yanlış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü bu girişim insanlara ölüm, acı ve gözyaşı getirmiştir. Hare, bu durumu somutlamak için oyun boyunca belgesel tiyatro tekniğinden yararlanmıştır. Oyun yazarının *Stuff Happens*'daki savaşa ilişkin titiz incelemesi, Baudrillard'ın simülakr kavramı ile düşünürün Disneyland üzerine yaptığı gözlemlerini de yansıtmaktadır. Baudrillard'a göre Disneyland mükemmel bir hipergerçeklik modelidir. Bu bağlamda Hare, savaş boyunca, Irak'ın postmodern emperyalizmin hipergerçeklik modeline dönüşüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Bu çalışmada David Hare'in *Stuff Happens* oyununda yer alan simülasyon evreninin varlığını Jean Baudrillard'ın düşünceleri ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Britanya tiyatrosu, David Hare, *Stuff Happens*, Jean Baudrillard, simülakr

ABSTRACT

The tumultuous events of the political world have been successfully represented by British playwrights of the past two decades. Of those playwrights, David Hare is the one who has given special consideration to the dramatization of war, violence, and barbarism all around the globe. One of them is the Iraq war. Hare's 2004 play, *Stuff Happens*, staged at the National Theater of London, was a striking example of a theatrical piece concerned with Western imperialism that committed crimes in Iraq in the name of democracy. The play makes it clear that the invasion of Iraq is a great fault from many perspectives as this attempt has brought people death, pain, and tears. To prove this statement, Hare has used verbatim techniques throughout the play. The playwright's meticulous analysis of the war in *Stuff Happens* also reflects Baudrillard's concept of simulacrum and his observations on Disneyland. For Baudrillard, Disneyland is a perfect model of hyperreality. In this context, Hare makes it clear that, during the war, Iraq became the hyperreal model of post-modern imperialism. In this study, the presence of the simulation universe in David Hare's *Stuff Happens* was analyzed in light of Jean Baudrillard's thoughts.

Keywords: Contemporary British theatre, David Hare, *Stuff Happens*, Jean, Baudrillard, simulacrum

Giriş

Sir David Hare, İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiliz tiyatrosuna damga vuran sembol bir isimdir. Oyun yazmaya başladığı ilk günden bu yana dünyanın temel sorunlarından biri olarak gördüğü etik olgusunu hep gündeme tutan yazar tiyatro anlayışını sanat, siyaset ve toplum üçgeninde kurgulayarak politikadan kaçınmanın olanaksızlığına gönderme yapar. Bu anlamda Hare, siyasi konuları ele alan tiyatrodaki olayların, "hem toplumsal hem de tarihsel bağlamda yorumlanması gerektiğini savunur" (Günenç, 2020, s. 86). Oyunlarında insanlığı ilgilendiren bütün sorunlara değinmeyi toplumsal bir sorumluluk olarak gören yazar, siyasetless bir yaşamın ve sanatın eksik kalacağı düşüncesindedir. Toplumsal sorunların temelinde

yanlış siyasi politikaların yattığına inandığı için de bunları açığa çıkarmayı görev bilir. Ancak, oyun yazarlarının toplumsal sorunları dile getirmeleri gerektiğini ve bunlara çözüm yolu aramanın toplumu oluşturan bireylere ve yöneticilere düştüğü görüşündedir. Bu nedenle oyunlarında herhangi bir çözüm yolu önermez; onları sadece karar alma noktasında ikilemede bırakır. Bu ikilem sonucunda insanları iyiye, güzele, doğruya, etik ve gerçek olana yönlendirmeye çalışır. Bu bağlamda David Hare medeniyet çatışması, Ortadoğu'daki krizler, Soğuk Savaş, Çin devrimi, nükleer silahsızlanma, Süveyş krizi, küresel kapitalizm, terör, Afrika'daki açlık, Vietnam Savaşı, Bosna Savaşı, Afganistan'a müdahale ve Irak'ın işgali gibi bütün insanlığı ilgilendiren konuları ele alırken tarafsız ve gerçekçi olmaya özen gösterir. Bu nedenle çok farklı coğrafyalarda var olan sorunları merkeze alan Hare tiyatrosunu deneyimlemek, bireyin dünya siyasetine daha yakından ama tarafsızca bakmasını sağlayan entelektüel bir eylem olarak görülebilir.

Hare'in küresel olaylara olan ilgisinin en somut ve en başarılı örneklerinden biri *Stuff Happens* (2004) oyunudur. Bu oyunda yazar dikkatleri yakın tarihin dünya siyasetinde derin izler bırakan Irak işgaline çevirir. Oyunda, başta Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık olmak üzere dünyaya egemen ülkelerin gerçeği yansıtmayan söylemlerine odaklanarak Batılı güçlerin Irak'ı sömürmek için kullandıkları argümanları açığa çıkaran yazar, "tutucu ve liberal yelpazeye dönük politik memnuniyetsizliğini" (Rusinko, 1989, s. 135) ifade eder. Kendisini, "büyük ölçüde içinde yaşadığı dönemin toplumsal ve ekonomik koşullarının kontrolünde" (Page, 1992, s. 19) bir yazar olarak değerlendiren Hare'in oyunda dile getirdiği gerçekler, işgalin ardından İngiltere'de yayımlanan ve resmi bir belge olan Chilcot raporunda da yer almaktadır. Irak'ın işgali için öne sürülen argümanların çoğunun geçerliliğini yitirdiği bu rapor sayesinde bugün bütün dünya tarafından kabul edilen bir gerçeklik durumundadır. *Stuff Happens* oyununda David Hare, işgal sürecinde olayları, olguları ve durumları çarpıtan liderleri açığa çıkarmaya çalışırken Jean Baudrillard felsefesinin kilit kavramlarından olan simülakr evreninin varlığını somutlar gibidir.

Baudrillard ve Simülakr

Oxford Advanced Learner's Dictionary'de eş anlamlısı kopyalamak olan simulacrum sözcüğü "birine, bir şeye benzeyen ya da birine, bir şeye benzemesi için yapılan" (Hornby, 2005, s. 1423) şeklinde açıklanmaktadır. Yine aynı sözlükte simulation için "gerçekte var olabilecek bir şeyi incelemek veya deneyimlemek için belirli bir dizi koşulun yapay olarak yaratıldığı durum ve öyle değilken gerçekmiş gibi davranma eylemi" (Hornby, 2005, s. 1423) olarak anlatılan kavram gerçeğin maskeli, gölgeli ve şüpheli hallerine göndermede bulunmaktadır. Çoğul anlam ifade eden simülacra teriminin tekil biçimi ise 'simulacrum'dur (Cuddon, 2013, s. 567). Kavramın sahibi Jean Baudrillard *Simülakrlar ve Simülasyon* başlıklı kitabının başında *Petit Robert Sözlüğü*'ne referans vererek simülakr için "[b]ir gerçeklik olarak algılanmak isteyen görünüm" (2011, s. 7); simüle etmek için "[g]erçek olmayan bir şeyi gerçekmiş gibi sunmak, göstermeye çalışmak" (2011, s. 7) açıklamasına yer verir. Baudrillard simülasyon için de "[b]ir araç, bir makine, bir sistem, bir olguya özgü işleyiş biçiminin incelenme, gösterme ya da açıklanma amacıyla bir maket ya da bir bilgisayar programı aracılığıyla yapay bir şekilde yeniden üretilmesi" (2011, s. 7) karşılığına yer vermektedir. Simülasyon gerçeğin çarpıtılması, olmayan bir şeyin varmış gibi gösterilmesidir. Baudrillard'a göre gerçek ve gerçeğin temsili günümüz dünyasında o denli buharlaşmıştır ki, herşey simülakra dönüşmüştür ya da dönüşecektir. Bu süreçte insanlığın elinde kalan sadece gerçeklik modelleridir. Bu nedenle artık şeyleri oldukları gibi temsil etmek olası değildir (Powell, 2012, s. 24). Yaptığı çevirilerle Baudrillard'ın eserlerini Türkçe'ye kazandıran Oğuz Adanır çarpıtmalarla dolu simülasyon evrenini şu şekilde açıklar:

"Toplumsal yoktur, toplumsal-ötesi yani bir "kitle" vardır. Kitle, toplumsalın içi boş ve kendinden geçmiş, anlamını yitirmiş biçimidir. Simülasyon evreninde politika yoktur, politika-ötesi vardır, yani politikanın anlamsızlaşmış, içi boş ve kendinden geçmiş biçimi vardır. Simülasyon evreninde kültürel yoktur kültürel-ötesi vardır, yani kültürel olanın anlamsız, içi boş ve kendinden geçmiş biçimi vardır. Bu evren bir görünüm evrenidir yani gerçeğin egemen olduğu evrende bir biçim ve içeriğe sahip olan göstergeler (gösterge: gösteren/gösterilen) bu evrende içeriklerini yitirmişler ve kendilerine rağmen ya da sözde birer gösterge olarak adlandırılacak birer görünüme dönüşmüşlerdir" (2004, s. 22).

Baudrillard simülakrları üç gruba ve üç basamağa ayırmaktadır. Birinci grubu oluşturan doğal simülakrlar "[u]yumlu, iyimser ve Tanrı'nın yarattığı ideal doğanın tıpkısını/ikizini oluşturmayı amaçlayan imgeleme, taklit ve kopyalama üstüne kurulmuş doğacı, doğal" (Baudrillard, 2011, s. 168) olanlardır. İkinci grupta yer alan simülakrlar üretim ilişkileriyle, güçle ve makineleşmeyle ilgilidir. Bunlar "[e]vrensel boyutlara insana inanmayı hedefleyen, sürekli bir yayılma eğiliminde olan ve nerede başlayıp nerede bittiği belli olmayan bir enerjili özgürleştirme" (Baudrillard, 2011, s. 168) yöneliminde olan simülakrlardır. Üçüncü grup simülakrları ise "bilgi, model ve sibernetik oyunlardan oluşan, total bir işlemsellik, hipergerçeklik ve mutlak bir denetimi hedefleyen simülasyon" (Baudrillard, 2011, s. 168) evreni oluşturmaktadır. Baudrillard, Rönesans'tan bu yana değer yasasında gerçekleşen değişimlere koşut olarak üç simülakr düzeninden söz etmektedir. Buna göre, Rönesans'la sanayi devrimi arasında yaşanan ve doğal değer yasası olarak görülen klasik dönemde baskın biçim kopyalamadır. İkinci düzeni, üretimin egemen biçim olduğu ve ticari değer yasasının öne çıktığı simülakr oluşturur. Üçüncü basamaktaki simülakr ise yapısal değer yasası tarafından tayin edilen kodun belirlediği güncel evredir (Baudrillard, 2016, s. 87). Bu bağlamda, klasik düzen kopyalama biçimi feodalizmin yerini alan burjuva sistemiyle ortaya çıkan göstergeler yarışıyla başlamıştır. Sanayi devriminin getirdiği üretim ilişkileri bağlamında şekillenen ikinci düzen simülakrlar bütün görünümleri soğurarak gerçeği yok etmiştir. Bu aşamadaki simülakrlar uzun ömürlü olmamıştır. Yirminci yüzyılın sonlarında belirginleşmeye başlayan üçüncü aşama ise diğerlerinden farklıdır; ne kopyalama vardır ne de seri yeniden üretim. İnsan tarafından oluşturulan büyük simülakrlar söz konusudur. Doğa yasaları evreninden güç çekişmeleri evrenine oradan da ikili karşıtlıklar evrenine geçilmiştir. Belirlenemezlik ilkesinin hüküm sürdüğü kod evresi görünüm üzerine kurulu metafiziğin yerini almış, dijitallik ve DNA üzerinden kutsallık oluşturulmuş böylece simülakrların en kusursuz görünümü olan genetik kodlanma çağına geçilmiştir (Baudrillard, 2016, s. 99–100).

Kodlanma çağının simülakrları gerçeğin ne bir benzeridir ne de bir kopyası. Bu çağın simülasyonları gerçeğin bir şekilde yakalanıp yok edildiği ve yerine koyulduğu hipergerçekliklerden oluşmaktadır. Bu tür hipergerçeklikte gerçeğin yokluğu da gizlenmektedir. Baudrillard bir tür Disneyland olarak gördüğü Amerika'yı ve Amerikan düşünüyü hipergerçeklik düzlemine konumlandırmaktadır. Burada Baudrillard'ın Disneyland modellemesi, simülakr düzeninin anlaşılabilmesi açısından önemli bir örnektir. Düşünür açısından Disneyland, Amerika'nın küçük bir modeli olan bir hipergerçektir:

“Disneyland bütün simülakr düzenlerinin iç içe geçmiş olduğu kusursuz bir modeldir. Disneyland her şeyden önce: Kor-sanlar, Geleceğin Dünyası vb. şeylerden oluşan bir illüzyon ve fantazm oyunudur. Bu düşsel evren kendine düşen görevi başarıyla yerine getirmektedir. Aslında kalabalıkları buraya çeken şey çelişkileri ve güzellikleriyle gerçek Amerika'nın minyatürleştirilmiş toplumsal bir mikrokozmosuna benziyor olması ve alınan kolektif (dini denilebilecek türden) keyiftir” (Baudrillard, 2011, s. 29).

Baudrillard'ın hipergerçeklik üzerinden okuduğu Disneyland çözümlemesi çağdaş dünyanın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle David Hare'in *Stuff Happens* oyunuyla günümüz toplumunun değerlendirmesine sunmak istediği tam da Baudrillard'ın simülakr adını verdiği düşünce bağlamında ortaya koyduğu illüzyondur. Yazar bunu Disneyland'a çevrilen Irak üzerinden tartışmaya açar.

David Hare'in *Stuff Happens* Oyununda Simülakr

Stuff Happens 1 Eylül 2004'te Londra'da bulunan National Theatre'da sahnelenir. George Bush kabinesinin Irak işgalini başlatmaya dönük kabul edilebilir bir yol oluşturmaya ve bu dolayında öne sürülen manipülasyonlara odaklanan oyun 11 Eylül 2001 saldırısından 20 Mart 2003'teki Irak operasyonuna uzanan süreci ve savaşın ilk günlerini sahneye taşımaktadır. Oyun boyunca belgesel tiyatro tekniğinden yararlanan Hare, Irak'ın işgali sürecinde iktidarda olan politikacıların basına yansıyan konuşmalarını olduğu gibi oyun metnine yerleştirirken hem gerçek kişilere hem de kurgusal karakterlere yer vererek postmodern emperyalizmin Irak petrolünü yağmalayabilmek için oluşturduğu simülakr evrenini yanılsama ve gerçeklik bağlamında açığa çıkarır.

Oyunda yer alan bilindik karakterler arasında George Bush, Laura Bush, Dick Cheney, Colin Powell, Condoleezza Rice, Donald Rumsfeld, George Tenet, Paul Wolfowitz ve Tony Blair gibi döneme damga vuran siyasal isimlerin bulunması oyunu ayrıca ilgi çekici kılmaktadır. David Hare buna ek olarak, kapalı kapılar ardında kalan görüşmeleri kendi imgelem gücünü de kullanarak oluşturur. Oyunun içeriğini ve oyunda kullandığı tekniği *Stuff Happens*'a yazdığı önsözde Hare şu sözlerle açıklar:

“*Stuff Happens* çok yakın geçmişe odaklanan tarihi bir oyundur. İçeriğinde yer alan olayların hem resmi hem de kamusal birçok kaynak tarafından doğruluğu kanıtlanmıştır. Yaşananlar olduğu gibi aktarılmıştır. Öykülemedeki hiçbir şey bilinçli olarak saptırılmış değildir. Sahneler doğrudan insanların sözlerinden alıntılanmıştır. Kapılar dünya liderlerinin ve beraberindekilerin yüzlerine kapandığında, işte o zaman hayal gücümü kullandım” (Hare, 2004).

Amerika Birleşik Devletleri öncülüğündeki koalisyon güçlerinin Saddam Hüseyin'i devirmek amacıyla Irak'a başlattığı operasyonun ardından savunma bakanı Donald Rumsfeld'in bir gazetecinin sorusuna verdiği yanıt hem oyunun başlığını oluşturur hem de tarihi belge niteliğinde bir kanıt olarak oyunda yer bulur: “*Stuff Happens!*” (Hare, 2004, s. 3). Böylece Irak'ta meydana gelen işgal ve sömürü üzerine, ‘olur böyle şeyler’ anlamına gelen Rumsfeld sözleriyle oyuna giriş yapan Hare izleyicileri, gerçeklerin simüle edildiği bir oyun deneyimletmeye hazırlar gibidir:

“Rumsfeld Fotoğrafları gördüm. O fotoğrafları gördüm. Amerika'nın herhangi bir kentinde böyle fotoğraflar çekebilirim. Kentlerimizde başkaldırı, sorunlar ve yağlama yaşandığında neler olduğunu düşünün. Olur böyle şeyler! Ancak, o ülkede olup bitenler açısından bu görüntüleri hiç durmaksızın görmek temel bir yanlış anlamadır [...]” (Hare, 2004, s. 3).

Irak'ta gösteri yaparak işgal güçlerinin planları olmadığını söyleyen halkın bu eylemlerini saçma bulan Rumsfeld, düzenin olmadığını ve özgürlüğün de düzen getirmeyeceğini ifade eder. Oysa Irak' a müdahalenin en iyi pazarlanan sloganlarından biri, diktatörün devriliş özgürlükle eş anlamlı olan demokrasinin Irak topraklarına götürüleceğidir. Ancak operasyonun sonuçları çok farklı olur; Irak'ın payına düşen demokrasi değil acı, kan ve gözyaşıdır. *Stuff Happens*'da siyasal karakterler tarafından çarpıtılan gerçekler ve dile getirilen manipülasyonlar tam da Jean Baudrillard'ın simülakr adını verdiği kavramla örtüşmektedir. Baudrillard'a göre:

“Gizlemek (dissimuler), sahip olunan şeye sahip değilmiş gibi yapmaktır. Birincisi bir varlığa (şu anda burada bulunmayan) diğeri ise bir yokluğa (şu anda burada bulunmamaya) göndermektedir. Ancak bu olay sanıldığından daha da karmaşık bir şeydir. Çünkü simüle etmek “-miş” gibi yapmak değildir. “Hastaymış gibi yapan kişi yatağa uzanıp bizi hasta olduğuna inandırmaya çalışır. Bir hastalığı simüle eden kişi ise kendinde bu hastalığa ait semptomlar görülen kişidir” (Littre). Öyleyse “miş” gibi yapmak (feindre) ya da gizlemek (dissimuler) gerçeklik ilkesine bir zarar veremez, yani bunlarla gerçeklik arasında her zaman açık seçik, gizlenmeye çalışılan bir fark vardır. Oysa simülasyon bu “gerçekle” “sahte” ve “gerçekle” “düşsel” arasındaki farkı yok etmeye çalışmaktadır” (Baudrillard, 2011, s. 16).

Oyunun hemen başında Bir Aktör tarafından sahneye yansıtılan, “kaçınılmaz olan yaşadığınız ama bütünüyle rastlantı gibi görünendir. Gerçek olan sizde gerçekten saçma izlenimi bırakanıdır” (Hare, 2004, s. 3) sözleriyle David Hare evrensel bir illüzyonu işaret ederek Baudrillard'ı selamlar gibidir. Çünkü, “simülasyon evreninde, gerçekliğin evreninde yaşanmış ve bitmiş olan her şeyin anlamı tersine dönmektedir” (Adanır, 2004, s. 23). Gerçeğin yerini alan simülakrlar laboratuvarlarda üretilen, insanlığın başına bela edilip doğal bir unsurmuş gibi sunulan yapay virüsler gibidir. Bu bağlamda *Stuff Happens*'a konu olan kitle imha silahları asıl amacı gizlemek için ortaya atılmış sahte bir gerçeklik, bir tür simülasyondur. Bu bağlamda, Körfez Savaşı sırasında gerçeklikten sapıldığı tespitinde bulunan Baudrillard'ın düşünceleri Irak'ın işgali sürecinde de güncelliğini koruyor görünmektedir. Claire Colebrook'un aktardığı gibi:

“Baudrillard'ın en ünlü açıklaması, Körfez Savaşı'nın “gerçekten yaşanmadığı”ydı. Bununla kastettiği şey, medyanın olayı savaşın hiçbir *mahale* veya gerçek bir konuma sahip olmayacağı şekilde kazanılmıştı. Ama yalnızca bir imgeler savaşı söz konusu değildi, Ortadoğu'nun sunumları düşmanı iblisleştirmek için kullanıldı, görüntüleme araçlarıyla güdümlü füzeler fırlatıldı ve hedefler vuruldu, CNN izleyicileri savaşı daha gerçekleştiren bir medya olayı olarak izleyebildi. Savaşın yeri, mahali artık sınırlı değildi, ama yayılarak Batı'da televizyon ekranlarına taşınmıştı-füze bombardımanı ile imge bombardımanı arasında bir ayırımı yapılamayacağı noktaya dek üstelik” (2013, s. 131).

Baudrillard'ın tanımlamasıyla ve Colebrook'un saptamalarıyla uyumlu olarak, Hare'in *Stuff Happens* oyununun temeline yerleşen manipülasyonlar gerçekte Amerika Birleşik Devletleri ile Birleşik Krallık öncülüğünde oluşturulan koalisyon güçlerinin Irak petrolünü yağmalamak için kullandıkları kitle imha silahı, diktatörlüğün ortadan kaldırılması ve ülkeye demokrasi götürmek gibi büyük çaplı bilgi çarpıtma tezlerini yansıtmaktadır. *Stuff Happens*'in üçüncü sahnesinde George W. Bush izleyicilerin karşısına çıkar. Bush'un oyundaki ilk sözleri din olgusunun da bir manipülasyon aracı olarak kullanıldığına işaret etmektedir:

“Bush İnançım beni özgür kılar. Anlık bir sorunu uygun bir yolla değerlendirmeye almam için beni özgür kılar. Diğerlerinin alamayacağı kararları almam için özgür kılar. Hayattan zevk alıp sonra olacaklar adına kaygılanmamam için özgür kılar. Bilirsiniz alkol sorununun vardı. Şu anda Texas'ta bir barda olmam gerekirdi, Oval Ofis'te değil. Bir barda değil de Oval Ofis'te olmamın bir tek sebebi var. Tanrı'yı buldum. Duanın gücü sayesinde buradayım” (Hare, 2004, s. 9).

David Hare bu ifadeleri doğrudan George Walker Bush'un *Charge to Keep: My Journey to the White House* (2001) adlı kitabından alıntılar ve onun sahneye ilk çıkışında dine yönelik sözlerini kullanarak gerçeğin nasıl gizlendiğini ve simülasyon evrenine egemen güçler tarafından hangi yollarla geçildiğini göstermeye çalışır. Bush, oyun boyunca işgale kılıf olabilecek birçok unsuru kullanır. Din de bu simülasyon evreninin bir nesnesi olarak oldukça elverişlidir. Bush'un işgale rıza inşası adına siyaseti dine alet etmesi onu Baudrillard'ın sözünü ettiği Bizans ikonataparlarıyla aynı çizgiye yerleştirir:

“Bizans'ın ikonataparları, Tanrıyı tüm yüceliğiyle betimlediklerini öne süren kurnaz kişilerdi, ama Tanrıyı görüntülerde yansılayacak bu yolla onun varlığı sorununun üstünü örtüyorlardı. Aslında, bu görüntülerin her birinin ardında Tanrı kaybolmuştu. Ölmemiş, kaybolmuştu. Daha açık bir söyleyişle bu soru artık gündeme bile gelmiyordu. Simülasyon aracılığıyla bu sorun çözülmüştü” (Baudrillard, 2012, s. 18).

Texas Valisi olduğu dönem için “[i]nsanların bütün planlarının yerine geçen ilahi bir tasarıma inanmasaydım vali olamazdım” (Hare, 2004, s. 9) diyerek seçilmiş biri olduğunu imleyen Bush kendisini, Ortaçağ'da baskın düşünce biçimi olarak benimsenen Büyük Varlık Zinciri'nin yeryüzündeki en yüce halkası olarak görür gibidir. Hare, Bush'un inanç sistemini simülasyon evreni için kılıf olarak nasıl kullandığını onun Amerikalı gazeteci James Robinson ile 1999 yılında yaptığı bir röportajdan alıntıyla aktarmaya devam eder:

“Bush Tanrı'nın başkanlığa adaylığını koymamı istediğini hissediyorum. Bunu açıklayamam ancak ülkem bana ihtiyacı olacağını sezinliyorum. Bir şey olacak ve o zaman ülkem bana ihtiyaç duyacak. Benim ya da ailem için kolay olmayacak biliyorum ama Tanrı bunu benim yapmamı istiyor” (Hare, 2004, s. 10).

Bush'a ait bu sözler onun açık bir şekilde kullandığı dinsel simülasyon evrenine işaret etmektedir. Oyunun birçok noktasında Başkan Bush'un siyasal yaşamındaki yükselişini ve bütün dünyayı derinden etkileyen kararlarını ilahi bir güce bağlaması Baudrillard'ın simülasyon kuramıyla örtüşmektedir. Baudrillard'ın da vurguladığı gibi:

“Tanrı bile simüle edildikten, Tanrı'ya olan inanç, göstergelerine indirgenebildikten sonra gerisini varın siz düşünün! İşte o zaman bütün sistem yer çekiminin etkisinden kurtulmuş bir kütle, devasa bir simülakra dönüşmektedir. Bu gerçek dışı bir şey değil bir simülakrdir, gönderenden yoksun ve nerede başlayıp nerede bittiği bilinmeyen, hiçbir şeyin durduramadığı bir kapalı devre içinde, gerçeğin değil yalnızca kendi kendinin yerine geçebilen bir şey” (Baudrillard, 2011, s. 20).

Baudrillard simülasyon kuramında görünen şeyin gerçeğin kendisi değil ona benzeyen bir gerçeklik hayaleti yani gerçeklik simülasyonu olduğunu ifade etmektedir (Adanır, 2004, s. 28). Dünyadaki her şeyin hatta Tanrı'nın bile simülasyona alet edildiği bir çağda gözyaşının nerede akıp nerede duracağını kestirmek oldukça güçtür.

Stuff Happens'in dördüncü sahnesi, Bush'un resmen göreve başlamasının ardından gerçekleşen Ulusal Güvenlik Konseyi'ndeki ilk toplantıyla başlar. Başkan George W. Bush, Başkan Yardımcısı Dick Cheney, Dışişleri Bakanı Colin Powell, Savunma Bakanı Donald Rumsfeld ve Ulusal Güvenlik Danışmanı Condoleezza Rice ve CIA yöneticisi George Tenet gibi isimlerin yanı sıra rütbeli generallerin de yer aldığı savaş kabinesi toplantıdadır. Toplantıda Bush'un gündemi Ortadoğu'daki son siyasal gelişmelerdir. Konuşmalar İsrail-Filistin çatışmasıyla başlar; ancak Bush bilerek Irak ve Saddam Hüseyin konusunu gündeme taşır. George Tenet masaya havadan çekilmiş bir fotoğraf getirir ve herkesi fotoğrafın başına toplar. Düşük çözünürlüğe sahip fotoğraf Irak'ta çekilmiştir ve demiryolu ile bazı araçları olan bir üretim tesisini göstermektedir. Tenet'e göre, “bu, silah yapımı için kullanılan ya kimyasal ya da biyolojik madde üreten bir tesis olabilir” (Hare, 2004, s. 14). Bush, Tenet'in bulgularından memnun görünmektedir; ancak diğerleri yine de kanıtları yeterli ve ikna edici bulmazlar. Powell ve Rumsfeld bu fotoğrafın sıradan bir fabrikaya ait olduğunu söylediklerinde Bush, “[b]u konuda daha çok şey bilmeliyiz. Silahlar konusunda daha fazla şey bilmeliyiz” (Hare 2004, s. 14) diyerek oyunun dördüncü sahnesini kapatır. Kendi kabinesini ikna edemeyen bir Başkanın dünya kamuoyunu ikna etme olasılığının olmadığını bilen Bush yeni kanıtlar üretilmesini ister. Başkanın bu talimatı açıkça Saddam Hüseyin rejiminin kitle imha silahlarının olmadığı gerçeğini tersine çevirmek üzere tasarlanmış manipülatif bir çağrı niteliği taşımaktadır.

Colin Powell oyunda Vietnam Savaşı acılarını yaşamış, savaşı son çare olarak düşünen dengeleyici bir karakter olarak çizilir. Powell, diplomatik kanalların kapatılmaması ve kitle imha silahlarının varlığına dönük somut verilerin dünya kamuoyuna sunulması noktasında ısrarcı olur. Irak halkının kendilerini nasıl karşılayacağı konusunda çekinceleri bulunan ve uluslararası hukukun çiğnenmesinin ileride başlarını belaya sokacağını iyi bilen Powell Amerika'nın Saddam yönetimiyle olan ilişkisinde tutarlı davranmadığını da bütün çıplaklığıyla ifade eder:

“Powell Burada ikiyüzlülük var, George. Biz bu adamla ticaret yapıyorduk. Çok yakın bir zamana kadar! İnsanlar bu adamda kitle imha silahları olduğunu nereden bildiğimizi soruyorlar? Nereden biliyoruz? Çünkü elimizde hâlâ faturaları var. [...] Bir seçeneğimiz varmış gibi davranmak güzel olurdu. Irak'ı tek taraflı olarak işgal edebileceğimizi söylemek iyi olurdu. Ama yapamayız” (Hare, 2004, s. 53–54).

Powell, Saddam Hüseyin rejimine Amerika Birleşik Devletleri'nin sattığı silahlar gün gibi ortadayken ve eğer Irak'ta kitle imha silahı varsa bunları satan devlet resmi kayıtlarda apaçık dururken askeri müdahalenin kendilerini güç konumunda bırakacağına farkındadır. Powell oyun boyunca yalnız kalsa da diplomatik yolların kullanılması noktasındaki ısrarcı tutumu işe yarar ve Başkan Bush'u en azından uluslararası bir koalisyon oluşturması ve Birleşmiş Milletler'i devreye sokması konusunda ikna eder. Ancak, askeri gücün kullanımı gerçek amaca giden tek yoldur. Bu nedenle oyunda ana tartışma işgalin herkesin onayıyla mı yoksa sadece Amerika Birleşik Devletleri eliyle mi yapılacağı üzerinden yürütülür. David Hare bu konuyu oyunun yedinci sahnesinde ele alır. Bush anaokulunda çocuklara bir hikâye anlatmaktadır. Bir aktör öne çıkar ve izleyicileri 11 Eylül saldırısı konusunda bilgilendirir. Etrafı çocuklarla çevrili Bush şu açıklamada bulunur:

“Yanlış yapmayın. Birleşik Devletler bu korkakça eylemlerden sorumlu olanların peşine düşüp onları cezalandıracaktır. Özgürlüğün kendisi bu sabah kimliği belirsiz korkakça bir saldırıya uğramıştır ve özgürlük savunulacaktır. [...] Bu eylemleri yapan teröristler ile onlara yataklık yapanlar arasında bir fark gözetmeyeceğiz. Hiçbirimiz bu günü unutmayacağız. Yine de özgürlüğü ve bu dünyadaki iyi olan herşeyi savunmaya devam edeceğiz” (Hare, 2004, s. 17).

Hare bu sahnede çocukları kullanarak sembolik bir imge oluşturma yoluna gider. Çünkü çocuklar masumiyetleriyle geleceği ve özgürlüğü temsil etmektedir. Dünya genelinde yaşanan sorunlara karşı askeri müdahale seçeneği trajik sonuçlar oluşturmaya eğilimlidir. Özellikle dünyadaki çıkar savaşlarında hiçbir sorumlulukları bulunmayan masum çocukların savaşlar sonucunda öldürüldükleri düşünülürken askeri seçeneğe daha vahşice bir çözüm yolu olarak görülebilir. Bu nedenle dünya kamuoyunu ikna edici argümanlar gerekmektedir. Simülakr evreninin dayattığı bu hipergerçekliği kurgulama görevi Bush'un savaş kabinesine verilir. Emperyalizmin doyuma ulaşabilmesi için gerçeğin varlığının da yokluğunun da gizlendiği simülakr kurulmalı ve Irak petrolü yağmalanmalıdır. Bush'un işgal sürecine neden olarak öne sürdüğü argümanlardan birinin 11 Eylül terör eylemleri sonucunda saldırıya uğrayan özgürlük olduğu açıktır. Bu saldırıya cevap verilmesi gerektiğini düşünen Başkan Bush Amerika'ya tarihsel bir görev düştüğünü belirtir. Oyunda bu tarihsel görev silah zoruyla da olsa demokrasiyi başka ülkelere ihraç etmek, kamuoyunu algı operasyonları yoluyla işgal sürecine hazırlamak ve bir Başkan olarak açıklama yapma gereksinimi bile duymamak şeklinde kendisini gösterir. Bush'un sahneye yansıyan sözleri demokrasi ihraç eden bir ülke liderinden çok diktatörü andırmaktadır:

“Ben komutanım – açıklama gereği duymuyorum. Ağzımdan çıkanları neden söylediğimi açıklama gereği duymuyorum. Bu başkan olmakla ilgili ilginç bir şey. Belki başkasının bir şeyi neden söylediğini bana açıklaması gerekebilir. Ama ben hiç kimseye bir açıklama borçlu olduğumu sanmıyorum” (Hare, 2004, s. 10).

Bu sözleri dile getiren emperyalist devletlerce diktatör olarak ilan edilen ve bütün dünya için tehdit olduğu öne sürülen Saddam Hüseyin değil de Başkan Bush oluşu izleyicilere yaşananları yeniden değerlendirme zamanının geldiğini hissettirmektedir. Oyunun sonunda Bush'un işgal süreciyle ilgili yaptığı konuşmada söylediği, “Tanrı bana El Kaide'yi vurmamı söyledi ve ben de vurdum. Sonra beni Saddam'ı devirmekle görevlendirdi ve ben de yaptım” (Hare, 2004, s. 119) sözleri çarpıtmanın ve manipülasyonun oyundaki izdüşümleri olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte Başkan yalnız değildir. Yaptıkları ve yapacakları için hesap verme yükümlülüğü hissetmeyen Bush'a algı oluşturma noktasında İngiltere Başbakanı Tony Blair de katılır:

“Bu tartışmış olduğum bir şey. Etik bir görev. Buna inanıyorum. Batı'nın kendi vatandaşlarına zulmeden rejimlere müdahale hakkı vardır- hayır, bir haktan fazlasıdır, bir sorumluluktur. En basit ifadeyle insanlıktır bu. Bir noktadan sonra hepimiz yeni bir kod ifade etmek zorunda kalacağız” (Hare, 2004, s. 41).

Blair'in dile getirdiklerinde yer alan bu yeni kodun Baudrillard'ın sözünü ettiği simülakrın en son aşaması olan genetik kodlama çağı olduğu açıktır. İnsanlığın iyiliği için uğraş vermek yerine, Irak'a müdahale için sanal gerçeklik oluşturmak ve asıl amacı demokrasi maskesiyle gizlemek gibi edimler *Siyasette ve Toplumda Narsisizm, Ayartma ve İktidar* başlıklı kitabın yazarı Barbel Wardetzki açısından da düzmece olarak nitelenmektedir:

“Sahtekâr, başkalarına faydası olup olmadığına bakmadan öncelikle kendine bir anıt diker. Kendini başkalarına ve büyük bütüne adamak yerine parlatır. Irak Savaşı'nda dünyaya servis edildikleri gibi, apaçık yalanlar ve dezenformasyon kampanyalarında bu, tehlikeli bir hâl alıyor. Alınan izlenime göre, orada kitle imha silahlarının bulunmadığını, uydu görüntülerinin tahrif edildiğini veya tamamıyla alakasız binaların gösterildiğini herkes biliyordu. Bu yalanlar halk için sınırsız acı yaratacak bir savaşı başlatmak için kullanıldı” (2018, s. 89).

David Hare, Bush yönetiminin simülasyon evreni oluşturmaya çalıştığını imleyip 11 Eylül saldırılarının ve bu saldırıların acılarının istismar edilerek başka ülkeleri işgale kılıf olarak kullanıldığını bütün çıplaklığıyla anlatmaya çalışmaktadır. Bu süreçte bütün dünyaya simülakr olarak sunulan işgal nedenleri medyadan ve Blair'den destek görür. Ünlü Fransız gazetesi *Le Monde* olayı, “[h]epimiz Amerikalıyız” (Hare, 2004, s. 18) şeklinde manşet yaparken, İngiltere Başbakanı “[b]u Amerika Birleşik Devletleri ile terörizm arasındaki bir savaş değildir, bu özgür demokratik dünya ile terörizm arasında bir savaştır” (Hare, 2004, s. 18) sözleriyle gerçeği maskeleyerek kamuoyunu sanal gerçekliğe inanmaya davet etmektedir. Hare oyunda Irak halkına da söz hakkı tanır. Iraklı bir sözcüye göre, “güç merkezlerinde gerçekleşen patlamalar Amerikalı politikacıların yasal olmayan egemenliklerini ve halklar üzerindeki gözetleyici tavırlarını bırakmaları için suratlarına atılmış sert bir tokattır” (Hare, 2004, s. 17). Irak halkının büyük çoğunluğu gerçeklerin manipüle edildiğine ve egemen güçlerin kendi çıkarlarına uygun politikaları devreye soktuklarına inanmaktadır. Çünkü Irak'ı özgürleştirme operasyonu sonucunda diktatör olarak görülen Saddam Hüseyin devrilmiş ve yargılanıp idam edilmiştir. Son teknoloji ürünü savaş unsurlarıyla Irak'a demokrasi götürülmüş, ima edilen kitle imha silahları bulunamamış, Irak kan gölüne dönmüş, Bağdat müzesi yağmalanmış, ülkenin kültürel ve ekonomik kaynakları sömürülmüştür.

David Hare korkunç terör saldırılarının dünya genelinde daha acımasız askeri müdahalelere neden olabileceğinin farkındadır. Bu nedenle *Stuff Happens*'da Irak'ın işgali için kullanılan çarpıtmalara odaklanmakla yetinmeyip gerçek nedenlere ve işgal edilen toprakların

sözcülerine de yer vererek değerlendirmeyi izleyicilere bırakmaktadır. Bush açısından durum biraz daha farklıdır. Ona göre, bütün olup biten terörizme karşı yürütülen bir savaştır ve Afganistan da bu savaşın uygulama alanıdır. Afganistan'da edinilen deneyimler Irak'ta kullanılacaktır. Hiç kuşkusuz, Irak'ta yaşanacaklar başka ülkeleri işgal edebilmek için deneyim veri tabanına eklenecektir. Başkan Bush bu amacını şöyle ifade etmektedir:

"Bush Bir model, bir tür model ...

Rice Afganistan bir tür tanıtım modelidir, böylece başka ülkeler bakıp 'Evet anlıyorum, olan budur diyecekler...'

Bush 'Anlıyorum...'

Rice 'Olan budur.'

O'Neil Aklınızda başka hangi ülkeler var?

Bush İran

O'Neil Anlıyorum

Bush Örneğin" (Hare, 2004, s. 20).

Baudrillard bir kökenden ya da gerçeklikten yoksun gerçeğin çeşitli modeller aracılığıyla üretilmesine simülasyon ya da hipergerçeklik adını vermektedir. Terörle mücadele kapsamında işgal edilen Afganistan da küresel emperyalizmin bir hipergerçeklik modelidir Irak'ın işgalinin hipergerçek nedenleri kitle imha silahlarını yok etmek ve ülkeye demokrasi götürmektir; gerçek neden ise ülkenin petrol rezervlerini sömürmektir. Oyun boyunca işgale kılıf olarak öne sürülen bu argümanlar Hare tarafından izleyicilerin dikkatine ısrarla sunulur. Oyunun ikinci perdesinin açılış konuşmasını yapan Filistinli bir akademisyen Irak'ın işgaline giden yolun gerçek nedenlerine işaret eder gibidir:

"Neden Irak? Neden şimdi? Bu noktada bilindik açıklamalar listesi öne sürülüyor. Çünkü bir Arap demokrasisi model olabilir. Çünkü bu bitmemiş bir işti- 'Çünkü o babamı öldürmeye çalıştı.' Çünkü Osama bin Laden Suudi Arabistan'daki diktatörlüğe dikkat çekmek için hizmet etti ve şimdi Amerikan'ın askeri bir tabana ihtiyacı var. Çünkü Cheney, Halliburton için çalıştı. 'Her şey petrol içindi!' Bizim içinse öyle değil. Filistinliler açısından yaşananlar tek bir şey içindir: Ortadoğu'da Amerika'nın yılda üç milyar dolar getirisi olan bir kolonisinin çıkarlarını korumak" (Hare, 2004, s. 59).

Günümüzde, küresel kapitalizmin uzantıları olan çok uluslu şirketlerin gücünün devletlerle yarışır duruma geldiği benimsenen bir gerçektir. Bu şirketlerin yeni pazar arayışları ise yeni savaşların çıkmasına gebe bir dünya resmi sunmaktadır. İşte David Hare *Stuff Happens*'da bu durumun altını çizer ve küresel kapitalist sisteme kılıf olan simülasyonları oyunun yirminci ve yirmi birinci sahnelerinde aktarmayı sürdürür. İzleyiciler, Birleşmiş Milletler'in Bush yönetimi tarafından ortaya konulan uluslararası hukuk kurallarını kendi çıkarları için nasıl manipüle ettiklerine tanıklık etmektedir. Oyunun bu noktasında Irak'a saldırıyı yasal hak olarak yorumlayan sahte kavrayış ilerleyen sahnelerde gerçekleşen itiraflarla da ortaya dökülmektedir. Simülakr evreninin özünü göstermesi ve Irak'ın işgali sürecine dönük çarpıtmaları ortaya koyması bakımından önemli olan bu itirafların ilki Paul Wolfowitz'e aittir:

"Bir Aktör 2003 Mayıs ayında, Paul Wolfowitz kitle imha silahlarının yalnızca bürokratik gerekçeler nedeniyle tercih edildiğini itiraf etmektedir.

Wolfowitz Bush yönetimi, Saddam Hüseyin'i zorla devirmeyi ana gerekçe olarak gösterdiği sözde kitle imha silahları üzerine yoğunlaşmıştı; çünkü bu politik olarak uygundu, çünkü bu herkesin üzerinde uyuşacağı tek gerekçeydi" (Hare, 2004, s. 116).

David Hare'in, Wolfowitz'in *The Vanity Fair* dergisine vermiş olduğu röportajın önemli kısımlarını oyununa eklemesinin temel nedeni, hiç kuşkusuz, hipergerçekliği ortaya çıkarmaktır. Bu yolla yazar, Saddam Hüseyin rejiminin kitle imha silahlarına sahip olduğunun en ateşli savunucusunu kendi sözleriyle yalanlamaktadır. Wolfowitz'in hemen ardından Dick Cheney'in itirafı sahneye yansır:

"Bir Aktör Eylül'ün 14'üne kadar Dick Cheney de itiraf etmeye isteklidir:

Muhabir Başkan Yardımcısı, geçen yıl bu zamanlar Saddam Hüseyin'in nükleer güç geliştirmiş olduğunu iddia ettiniz.

Cheney Evet yanlış konuştum. Saddam Hüseyin'in nükleer bir silah edindiğine dönük bir kanıtımız asla olmadı" (Hare, 2004, s. 117).

David Hare, Cheney'in itirafını kamuya açık bir konuşmasından alıntılanarak Saddam Hüseyin rejiminin nükleer silah bulundurduğuna dönük insan eliyle oluşturulan büyük simülakra işaret eder. Oyunda yer alan bir diğer itiraf ise "ne yazık ki kullandığımız birçok kaynağın doğru olmadığı ortaya çıktı" (Hare, 2004, s. 117) sözleriyle Colin Powell'dan gelir. Hare, teker teker koalisyon güçlerinin yalanlarını açığa çıkarıp karar alma sürecini yeniden izleyicilere bırakır. Oyunun sonunda yazar, sahneye Iraklı bir sürgünü de taşıyarak olayların bir de işgale uğrayanların gözünden değerlendirilmesini ister ve *Stuff Happens*'i onun çarpıcı sözleriyle noktalar:

"Iraklı Sürgün Yirmi yedi yıl önce ülkemi terk ettim. Diktatörün yıkılmasını bekledim durdum. Sürgünde, bunun için çabaladım. Sonra, Donald Rumsfeld çıkıp 'olur böyle şeyler' dedi. Bugüne kadar duyduğum en ırkçı ifadeydi bu. Bir çekim alanı oluşturuldu. Kasıtlı olarak mı yapıldı? Anlamıyorum. Bizi kurtarmaya geldiler ama planları yoktu. Ve şimdi Amerika'nın kayıpları hesaplanıyor, sayıları kaydediliyor, tabutları bayraklara sarılıyor. Kaç Iraklı öldü şimdiye değin? Kaç sivil öldü? Hiçbir rakam verilmiyor. Ölülerimizin sayısı bile bilinmiyor. Biz Saddam Hüseyin'e karşıydık, birçoğumuz, çünkü

o insanlara zarar verdi ve kim Iraklı masum insanlara zarar verirse bundan sonra da aynı dirençle karşısında olacağım. Evet yapacağım. Söylemek istediğim, deyiş yerindeyse, Irak çarımıha gerildi. Saddam'ın günahları, on yıllık yaptırımlar ve şimdi de bu. Özünde bu, yalnızca bir şeyde kaybetmiş bir ülkenin öyküsüdür. Ama büyük bir günahdır bu. Kendi kendini yönetmeyi başaramadı. Ve bu ülkedeki en kötü insanın yönetimi ele geçirmesi demektir. Bu ülke kendini yönetmedikçe acı çekmeye devam edecek. Anlatmak istediğim, insanlar bana, 'Bak, Amerika'ya söyle' diyorlar. Ben de onlara, 'yazgınızı yanlış kişiye veriyorsunuz' diyorum. Amerika'dan ya da başka hiç kimseden sizin için bir şey yapmasını istemeyin. Eğer siz bir şeyler yapmazsanız, karşılığında alacağınız budur" (Hare, 2004, s. 120).

Oyuna konu olan çok uluslu koalisyon güçlerinin Irak işgalinde kurguladığı simülasyon evreninin amaca ulaşmak için bir araç olarak tasarlandığı görülmektedir. Simülasyon evreninin bir parçası olan yazılı ve görsel medya da bu amaç için ustaca kullanılmaktadır. Bu nedenle David Hare oyunda yer alan gerçek karakterlerin kamu önünde gerçekleştirdikleri konuşmalar üzerinden bu yalan dünyayı betimleme yoluna gider.

Irak'a müdahalenin en detaylı araştırması Tony Blair'in ardından iktidara gelen İngiltere Başbakanı Gordon Brown tarafından kurulan komisyona aittir. Komisyonun başkanlığını yürüten emekli bürokrat Sir John Chilcot'un adıyla gündeme gelen, yedi yıllık araştırmanın ürünü olan ve toplamda on iki cilt tutan Chilcot Raporu, Blair Hükümeti'nin her koşulda Amerika Birleşik Devletleri'ni destekleyen savaş yanlısı tutumunu eleştirerek diplomatik yollar tüketilmeden son seçenek olan savaşa ülkenin yalanlarla sokulduğunu belirtmesi açısından dikkat çekicidir. Oldukça uzun bir araştırma olan Chilcot Raporu'nda öne çıkan tartışılmalı konular şöyledir: Londra'nın Irak politikası araştırma yapılmayan kusurlu istihbarata dayalıdır. Irak ve Saddam Hüseyin o dönemde İngiltere için bir tehdit değildir; buna karşın kişisel dostluk üzerinden sağlanan dayanışma nedeniyle savaşa girilmiş, çok sayıda insan yaşamını yitirmiş, yaralanmış ya da ülkesinden sürülmüştür. Blair'in işgal sonrasında Irak'ı nelerin beklediğinin bilinmemesini işgali zorunlu kılan bir durum olarak öne çıkarması yanlıştır ve İngiliz tarihine sürülmüş bir kara lekedir. Blair'in Başkan Bush'a yazdığı mektupta ifade ettiği 'ne olursa olsun seninleyim' görüşü kabul edilemezdir (Chilcot, 2016, ss. 50-55). Chilcot Raporu'nda Irak'a müdahaleden çıkarılan ve İngiltere'nin dış politikasına yön vermesi umulan derslerin başında gelen "demokratik bir sistemde, büyük bir askeri operasyon için halkın desteği ve anlayışı esastır" (Chilcot, 2016, s. 129) değerlendirmesi ise koalisyon güçlerinin işgale kılıf olarak öne sürdüğü argümanlar aracılığıyla rıza inşası yolunda oluşturdukları simülasyon evrenini kullandıklarını da doğrular niteliktedir. Ayrıca Chilcot Raporu'nda yer alan, ikna edici açıklamalar yapılmaksızın sürekli kitle imha silahlarının kullanımından söz edilmesi, bu silahların kullanımları ile nasıl elde edilebileceği arasındaki farkın gizlendiği ve bu konuyla ilgili olarak hem resmi hem de şüpheye yer bırakmayacak kanıt olması gerektiğine dönük tespitler de oldukça çarpıcıdır (Chilcot, 2016, s. 131).

Sonuç

Duyguların ve inançların kitleleri etkileyip yönlendirmede maddi gerçeklerden daha etkili olduğu, algılarıyla oynanan bireylerin gerçek dışı olayları gerçeklik sandıkları, büyük oyunlarla büyük çarpıtmaların ve büyük anlatılarla büyük yalanların kol kola gezdiği sürecin adidir simülakr. Bu süreçte manipülatörlerle manipülasyona uğrayanlar kendi amaçlarına uygun düşen görüşleri tercih edip kalanları dışlama yoluna gidebilirler. Irak'ın işgal süreci, öncesi ve sonrasında, simülasyon evreninin birçok özelliğini yansıtmaktadır. İşgalci güçlerden biri olan İngiliz yönetimince hazırlanan ve resmi bir belge olan Chilcot Raporu'nda da görülebileceği üzere işgal öncesinde öne sürülen argümanların çoğunun gerçeği yansıtmadığı işgal sonrasında ortaya çıkmıştır. Bunların başında hiç kuşkusuz kitle imha silahı tehdidi gelmektedir. Kitle imha silahı korkutmasının işgale kılıf olarak kullanıldığı, gerçek hedefin ise Irak petrolünü sömürmek olduğu yine Chilcot raporunda yer bulmaktadır.

Baudrillard, günümüzde gerçeğin yanlısamadan başka bir anlam ifade etmediği konusunda ısrarcıdır. Düşünür, yanlısama ve gerçeklik düzleminde yaşanan çatışmaya ünlü Watergate skandalını örnek vermektedir. Baudrillard'a göre Watergate gerçekte hiç yaşanmamış kurmaca bir olay, bir tür simülakrdır. Baudrillard benzer şekilde 1991 yılında gerçekleşen Körfez Savaşı'nın da gerçek olmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda düşünürü göre Irak'ın işgal süreci de sanal evrenin bir parçası olarak tarihin belleğine kaydedilmiştir. Çünkü simülasyon yoluyla gerçekliğin yeniden üretimi olasıdır ve küresel kapitalizm için bu vazgeçilmezdir. David Hare de Baudrillard gibi Irak'ın işgali için gerekçeler üretildiğini, bu yolla gerçek amacın maskelendiği görüşündedir. *Stuff Happens*'da Afganistan başka ülkeler için bir tanıtım modeli şeklinde sunulmaktadır; Irak ise uygulama alanı olarak değerlendirilmektedir. Küresel kapitalizmin bir sonraki hiperuzamının neresi olacağı sorusu oyunun sonunda sahneye çivilenen rahatsız edici bir sorundur. İşte, Irak'ı işgal sürecinde merkez medya üzerinden oluşturulan hipergerçekliği gören David Hare, oyunda önce Irak işgalinin gerçek nedenlerini gizleyen Batılı güçlerin manipülasyonlarına, oyunun ilerleyen bölümlerinde ise itiraflarına yer vererek emperyalist devletlerin simülasyonunu deşifre yoluna gider. Bu bağlamda *Stuff Happens*'ı kurgularken Irak'ın işgali gibi somut bir olaydan ve işgal güçlerinin gerçek karakterlerinden yola çıkan yazar bu kişilerin işgal için öne sürdükleri gerekçeleri basında yer bulan konuşmaları üzerinden sahneye yansıtır. İşgalin ardından da bu kişilerin yalanlarını yine aynı yöntemi kullanıp kanıtlama yoluna giderek simülasyonlar çağında yaşandığını anımsatır ve gerek savaşa dönük değerlendirme sürecini gerekse postmodern emperyalizmin yeni bir hedefinin olup olmadığı sorusunun yanıtını izleyicilere bırakır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için Manisa Celal Bayar Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü'nden finansal destek aldığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declared that this study has received financial support of Manisa Celal Bayar University Scientific Research Projects Coordinatorship.

Kaynaklar

- Adanır, O. (2004). *Baudrillard'ın Simülasyon Kuramı Üzerine Notlar ve Söyleşiler*. Dokuz Eylül.
- Baudrillard, J. (2011). *Simülakrlar ve Simülasyon* (O. Adanır, Çev.). Doğu Batı. (1982).
- Baudrillard, J. (2012). *Kusursuz Cinayet* (N. Sevil, Çev.). Ayrıntı. (1995).
- Baudrillard, J. (2016). *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm* (O. Adanır, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi. (1976).
- Chilcot, J. (2016). *The report of the Iraq Inquiry*. <https://www.gov.uk/government/publications/the-report-of-the-iraq-inquiry> Date of access: 15.03.2021
- Colebrook, C. (2013). *Gilles Deleuze*. (C. Soydemir, Çev.). Doğu Batı. (2002).
- Cuddon, J. A. (2013). *Dictionary of literary terms & literary theory*. Penguin.
- Günenç, M. (2020). *David Hare'in Oyunlarında Post-Truth Söylem*. Çizgi.
- Hare, D. (2004). *Stuff happens*. Faber and Faber.
- Hornby, A. S. (2005). *Oxford advanced Learner's dictionary*. Oxford University Press.
- Page, A. (1992). *The death of the playwright?* Macmillan.
- Powell, J. L. (2012). *Baudrillard and postmodernism*. Nova Science Publishers.
- Rusinko, S. (1989). *British Drama 1950 to the Present: A critical history*. Twayne.
- Wardetzki, B. (2018). *Siyasette ve Toplumda Narsisizm, Ayartma ve İktidar* (D. Cankoçak, Çev.). İletişim. (2017).

Türkiye’de Okul Öncesinde Aile Katılımı ile İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi

Investigation of Studies on Parent Involvement in Preschools in Turkey

Elif Merve ÇOPUR¹
Fatma TEZEL ŞAHİN¹

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim
Fakültesi, Ankara, Türkiye

ÖZ

Araştırmanın amacı Türkiye’de okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmaların incelenmesidir. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi benimsenmiştir. Çalışmada 2000 ve 2021 yılları arasında okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılan makale, yüksek lisans ve doktora tezleri incelenmiştir. Araştırmada 63 makale, 51 yüksek lisans tezi ve 9 doktora tezi ele alınmıştır. Bu dokümanlara ulaşmak için Ulusal Tez Merkezi, Google Akademik, Ulakbim, Dergipark sitelerinde alan yazın taraması yapılmıştır. Araştırma verilerinin çözümlenmesinde içerik analizi kullanılmıştır. Araştırmada incelenen makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinin yayın yılı, amacı, çalışma yöntemi, çalışma deseni, örnekleme, veri toplama araçları ile ilgili sonuçlara ulaşılmıştır. Yapılan doküman incelemesi sonucunda, çalışmaların 2016-2020 yılları arasında toplandığı, daha çok anne, baba ve öğretmenlerin okul öncesinde aile katılımına ilişkin görüş, algı, tutum, inançlarının incelenmesine, aile katılımının etkilerinin belirlenmesine yönelik çalışmalar olduğu görülmüştür. Çalışmalarda nitel ve nicel yöntem benimsenerek, deneysel, tarama desenlerin kullanıldığı, ölçek, form ve görüşmelerle verilerin toplandığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Aile katılımı, okul öncesi eğitim, okul-aile işbirliği

ABSTRACT

This research aimed to examine studies on parent involvement in preschools in Turkey. In the research, document analysis, one of the qualitative research methods, was adopted, and 63 articles, 51 master’s theses, and 9 dissertations conducted on parent involvement in preschool between 2000 and 2021 were reviewed. To reach these documents, a literature search was conducted on the websites of the National Thesis Center, Google Scholar, Ulakbim, and Dergipark. Content analysis was used to analyze the research data. The results regarding the publication year, purpose, research method, study design, sample, and data collection tools of the articles, master’s theses, and dissertations examined in the research were obtained. The document analysis showed that the studies were mostly conducted between 2016 and 2020, and most studies examined the opinions, perceptions, attitudes, and beliefs of mothers, fathers, and teachers about parent involvement in preschool and determined the effects of parent involvement. The studies adopted both qualitative and quantitative methods, experimental and survey designs were used, and data were collected through scales, forms, and interviews.

Keywords: Parent involvement, preschool education, school–family cooperation

Giriş

Çocuğun ilk sosyalleştiği, ilk deneyimlerini edindiği kurum ailedir. Çocukların eğitimi ailede başlamak- tır. Eğitimin etkili bir şekilde gerçekleşmesi için ailenin okul ile işbirliği yaparak eğitime katılımı şarttır. Okul ile ailenin işbirliği içerisinde olması eğitimin devamlılık ilkesinin yerine getirilmesi için gerekli bir adımdır (Zembat ve Unutkan, 2001, s. 161). Aileler çocukların eğitiminin desteklendiği infor- mal, okullar ise formal ortamlardır. Bu iki kurumun işbirliği yapması önemlidir. Okul ile işbirliği içerisinde olmak ve çocukların eğitimine katılmak ailelerin en önemli sorumluluklarından. Aynı zamanda okul- lar da okul aile işbirliğini sağlamak, aileleri eğitime dahil etmek için çalışmalar yapmakla sorumludurlar (Yılmaz, 1994, aktaran Özding, 2014, s. 15).

Geliş Tarihi/Received: 21.12.2021
Kabul Tarihi/Accepted: 20.10.2022
Yayın Tarihi/Publication Date:
27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Elif Merve ÇOPUR
E-mail: elif.merve.es@gmail.com

Cite this article as: Çopur, E. M., & Tezel Şahin, F. (2022). Investigation of studies on parent involvement in preschools in Turkey. *Current Perspectives in Social Sciences*, 26(4), 421-430.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Okul süreci, çocuğun planlı ve programlı bir öğrenme ortamına geçiş yaptığı evredir. Okulların görevi yalnızca bilgi aktarmakla kalmamaktadır. Okul öncesi eğitim kurumlarında çocukların eğitimleri ile beraber ailelerin de eğitime katılmaları sağlanmaktadır. Okul aile işbirliğinin sağlanması için yapılacak aile eğitiminin bir boyutu olan aile katılımı; öğretmenler, okul yönetimi ve ebeveynler açısından önemli görülen ve eğitimciler tarafından da amaçlanan bir konu haline gelmiştir (Günay Bilaloğlu, 2014). Aile katılımı anne ve babaların çocukların gelişim ve eğitimlerine katkıda bulunmaları için düzenlenmiş etkinlikler bütünüdür (Tezel Şahin & Ünver, 2005). Epstein ve ark. (2002) aile katılımı için okulla anne babalar arasındaki çok boyutluluğa dayalı her türlü iletişim ve etkileşim örüntüsü demmiştir. Burada kilit nokta aile ve okul arasındaki işbirliğidir. Okul ve ev arasında sağlanan işbirliği ile eğitim okulda ve evde devam ederek sürekli hale gelmekte ve eğitimin kalıcılığı sağlanmaktadır.

Aile katılımı, aile ve okul arasındaki ilişkidir ve çocuklarının eğitimi ve gelişimlerine katkıda bulunabilmek için ailenin okul öncesi eğitim programına etkin olarak dahil edilme sürecidir. Okul öncesi dönemde aile katılımı, ailelerin okulda olup bitenden haberdar edilmeleri, okulda verilen eğitimin evde nasıl desteklenebileceğini, ebeveynlerin nasıl desteklenebilecekleri konusunda bilgi vererek aileyi eğitime dahil eden etkinlikler içermektedir. Aile katılımı ile aileler çocuklarının öğrenmesini geliştirmede aktif bir rol alırlar ve onların eğitiminde ortak olarak karar verme sürecine dahil olmaktadır (Evans, 2011, akt. Kelty & Wakabayashi, 2020; Temel ve ark., 2020).

Aile katılımının çocuklar, anne babalar ve öğretmenler için önemi oldukça büyüktür. Aile katılımının, çocukların akademik ve sosyal başarılarına olumlu katkısı olduğu görülmüştür (Boyle & Benner, 2020; Driessen ve ark., 2005; Ogg ve ark., 2021). Yapılan araştırmalarda aile katılımının gerçekleştiği programda yetişen çocukların okul başarılarının arttığı ve bu gelişmelerin kalıcı olduğu görülmüştür (Aydoğan, 2021). Anne baba desteği ve ilgisinden yoksun olan çocukların ise akademik başarılarının daha düşük olduğu saptanmıştır (Ekinci Vural & Gürşimşek, 2009; Keçeli Kaysılı, 2008). Aile katılımının çocukların dil gelişimlerine ve sosyal duygusal gelişimlerine de olumlu katkılar sağladığı yapılan araştırmalarda görülmüştür (Kınık ve ark., 2016; Uğur Ulusoy, 2018). Okulda yapılan etkinlikler ancak evde anne babalar tarafından da desteklenirse eğitimin kalıcılığı ve devamlılığı sağlanmış olur. Aile katılımı olmadığı sürece okul eğitiminde başarıya ulaşmak mümkün değildir (Şimsek & Tanaydın, 2001). Ebeveynler okul aile işbirliği sayesinde evde çocuk için zengin, uyarıcı çevre hazırlayabilmektedirler. Aile katılımı yalnızca okula devam eden çocuk değil ailedeki diğer çocuklar ve aile üyelerinin de bireysel gelişimlerine katkı sağlamaktadır. Ailelerin tutum ve davranışlarındaki olumlu değişiklikler ailede diğer çocuklara karşı olan davranışlarını da iyileştirmektedir (Aydoğan, 2021; Diffly, 2004, aktaran Tezel Şahin & Özyürek, 2016).

Aile katılımı ile anne babaların okul öncesi eğitim ile ilgili bilgi ve düşünceleri olumlu yönde desteklenmektedir. Aile katılım çalışmaları ile birlikte anne babalar kurum sisteminin işleyişini görürler. Okuldan aldıkları güven duygusu ile kendi bilgi ve tecrübelerini okul ve çocukları ile paylaşma fırsatı bulurlar. Böylece ebeveynler hem çocuklarının eğitiminde yer almış hem de okul öncesi eğitimin kurumsal yapısına katkıda bulunmuş olurlar. Ayrıca aile katılımı, ebeveynlerin diğer ebeveynlerle bir araya gelerek deneyimlerini paylaşmasını ve sosyalleşmesini sağlamaktadır. Çocuklarının eğitiminde karşılaştıkları zorluklarda da öğretmenle birlikte çözüm arayarak ve diğer aileler ile bilgi ve deneyim paylaşımında bulunabilirler (Temel ve ark., 2020; Yakıcı, 2018). Ailenin çocuk eğitimi konusunda bilgilenebilmesi, çocuğun eğitimine katılımı çocuklarıyla olan ilişki ve iletişiminde güçlendirerek olumlu yönde etkilemektedir (Öcal ve Akpınar, 2020; Özel & Zelyurt, 2016). Okul öncesinden başlayarak eğitimin her kademesinde, farklı sosyoekonomik ve kültürel düzeyden gelen öğrenciler ve aileleri için aile katılımı gereklidir. Özellikle düşük sosyoekonomik ve kültürel düzeyden gelen çocukların ailelerine yönelik yapılan aile katılım çalışmaları, çocuklar arasındaki eğitim farklılığını ortadan kaldıracığı için aile katılımı büyük önem arz etmektedir (Gay ve ark., 2021).

Aile katılımının okul ve öğretmenler için de olumlu etkileri bulunmaktadır. Aile katılımı ile öğretmen, aileyi ve çocuğu daha yakından tanıma fırsatı bulur. Öğretmen aileyi ve çocuğu daha iyi tanıyarak, onların ilgi ve ihtiyaçlarına uygun planlama yapabilir. Böylece öğretmen daha farklı etkinlikler oluşturarak eğitimin daha etkili olmasını sağlar. Öğretmen tarafından planlanan eğitim ailelerin desteği alındığında daha rahat ve kolay gerçekleştirilebilir. Öğretmenin kendi planladığı eğitimi uygulaması kolaylaşır. Ayrıca öğretmenin ailenin desteğini alması, öğretmene çocukların eğitiminde yalnız olmadığını hissettirerek kendine olan güvenini, mesleğine olan saygısını ve iş tatminini artırmaktadır (Aydoğan, 2021; Davies, 1997; Ekinci Vural & Doğan Altun, 2021; İşmen & Yıldız, 1996; Yazar ve ark., 2010).

Okul öncesi eğitimde aile katılımının önemli ve gerekli olmasıyla beraber aile katılımı uygulamalarında aile, okul ve öğretmen açılarından bazı engeller çıkabilmektedir. Etkili bir okul aile işbirliğinin sağlanması her zaman mümkün olmayabilir. Etkili bir okul aile işbirliğinin sağlanması her zaman mümkün olmayabilir. Aileden kaynaklanan engellere bakıldığında, ailelerin öğrenim düzeyleri ve kültür farklılıkları, ilgi yetersizliği, sosyal yaşam deneyimleri, öğretmen ile iletişimde anne babaların kendini rahat hissetmemesi, olumsuz okul yaşantılarına sahip olmaları, çalışan anne ve babaların zaman konusundaki sıkıntıları, ailenin çocuk eğitimi ve aile katılımının önemi hakkında bilgi sahibi olmaması gibi engeller görülebilmektedir. Okul ve öğretmenden kaynaklanan engellere bakıldığında ise aile katılımına okul yönetimi ve öğretmenler tarafından gereken önemin verilmemesi, öğretmenlerin aileleri aile katılımına yönelik teşvik etme ve programı uygulama konusunda yetersiz kalmaları, aile katılım çalışmalarının çok vakit alacağını düşünmeleri, öğretmenlerin ailelere karşı olan tutumu, okulların merkezîyetçi yönetimi gibi engeller bulunmaktadır (Günay Bilaloğlu & Aktaş Arnas, 2019; Tezel Şahin & Özyürek, 2016; Toprakçı & Arslan, 2022). Okullarda uygulanan ve uygulanması gereken aile katılım çalışmaları arasında farklar görülmektedir. Bu farkların sebebinin aile katılımını engelleyen faktörlerin olduğu düşünülmektedir. Aile katılımı engellerinin ortadan kaldırılmasında öğretmene ve aileye önemli görevler düşmektedir (Hornby & Lafael, 2011).

Okul öncesi eğitimde, okul, aile ve toplumun çocukların üstün yararı için birlikte çalışarak iş birliği yapması ve birbirinin sorumluluğunu paylaşması önemlidir. Çocuğun eğitiminde okul, aile ve toplum önemli bir paydaş olarak yer alırlar. Etkili bir eğitimin gerçekleşebilmesi için bu paydaşların ortak çalışabilmeleri, uyum ve işbirliği içerisinde olmaları gerekmektedir. Epstein'e göre okul, aile, toplum arasındaki ortaklık ve işbirliği, çocuğun psikolojik, sosyolojik ve eğitimsel açıdan desteklenmesinde ve çocuğun gelişimini en üst noktaya çıkarmada oldukça önemlidir (Driessen ve ark., 2005).

Okul öncesi eğitimde aile katılımı ile eğitimde devamlılık ve bütünlüğün sağlanması amaçlanır. Okulda verilen eğitimin evde, evde verilen eğitimin okulda devam etmesi ve desteklenmesi, çocukların istendik davranış değişikliklerine kontrollü bir şekilde ulaşabilmeleri için önemlidir. Eğitimde devamlılığın ve kalıcılığın sağlanması, ailenin okul ile iş birliği içerisinde olarak çocuğun eğitimine katılımı onu desteklemesiyle gerçekleşmektedir (Tezel Şahin & Ünver, 2005).

Buradan hareketle Türkiye’de okul öncesi eğitim alanında aile katılımı ile ilgili yapılmış olan çalışmaların incelenerek ortaya konulması gerektiği düşünülmüştür.

Bu araştırmanın daha sonra okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılacak olan çalışmalarda eksikliklerin ve hangi açıdan yoğunlaşılması gerektiğinin ortaya konulması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda aile katılımı ile ilgili yapılacak çalışmalara, araştırmaların yöntem ve desenleri, amaçları, kullanılan veri toplama araçları, örneklem grubu olarak kimlerle çalışılması gerektiği gibi konularla ilgili ışık tutacaktır. Bu araştırmanın aile katılımının önemi ve gerekliliğine de dikkat çekeceği düşünülmektedir.

Bu araştırma Türkiye’de okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmaların incelenmesi amacıyla yapılmıştır.

Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde araştırmanın modeli, örneklem, verilerin toplanması ve analizi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Araştırmanın Modeli

Yapılan bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada nitel veri toplama yöntemlerinden doküman incelemesi benimsenmiştir. Doküman incelemesi çalışmalarında yazılı halde bulunan metinler, araştırılmak istenen konu doğrultusunda titizlikle ve sistematik olarak analiz edilmektedir (Wach & Ward, 2013; Yıldırım & Şimşek, 2021). Nitel çalışmalarda doküman incelemesi birincil ya da ikincil veri kaynaklarına ulaşmak için kullanılan etkili bir yöntemdir. Ayrıntılı bilgi içermeleri açısından da dokümanların araştırmalar faydalı bir kaynak olduğu bilinmektedir. Doküman incelemesi, gözlenemeyen durumlarla ilgili bilgi sağlama, gerçek olaylara yönelik kayıtların sunma, kısa zamanda daha fazla bilgiye ulaşma, daha düşük maliyetli olma, bilginin yorumlanmadan doğrudan alınabilme avantajlarına sahiptir (Çelebi & Orman, 2021). Doküman incelemesinde bazı aşamalar bulunmaktadır. Bunlar; dokümanları tespit etme ve verilere ulaşma, verilerin orijinalliğini kontrol etme ve anlama, verileri analiz etme ve veriyi gerekli yerlerde kullanma şeklindedir (Yıldırım & Şimşek, 2021).

Örneklem

Araştırmanın örnekleme amaçsal örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ile belirlenmiştir. Örneklemin problemle ilgili belirlenmiş niteliklere sahip kişiler, olaylar, nesnelere ya da durumlardan oluşturulmasına ölçüt örnekleme adı verilmektedir (Büyüköztürk ve ark., 2017). Bu çalışmada ölçüt, çalışmaların 2000–2021 yılları arasında Türkiye’de ve okul öncesi eğitim alanı ile ilgili yapılan makale, yüksek lisans ve doktora tezi olmasıdır. Araştırmada Ulusal Tez Merkezi, Google Akademik, Ulakbim, Dergipark internet tabanlı sitelerinde Türkiye’de okul öncesinde 2000 ve 2021 yılları arasında aile katılımı ile ilgili yapılan 63 makale, 51 yüksek lisans tezi ve 9 doktora tezi kullanılmıştır. Bu makalenin hazırlanması ve dokümanların incelenmesinde 2021 yılı Ağustos ayına kadar yapılan çalışmalar ele alınmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Türkiye’de 2000 ve 2021 yılları arasında aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmaların incelenmesi için Ulusal Tez Merkezi, Google Akademik, Ulakbim, Dergipark internet tabanlı sitelerinde “okul öncesi eğitim, okul aile işbirliği, anne baba eğitimi, aile katılımı, anne baba katılımı” anahtar kelimeleri ile araştırma yapılmıştır. Aile katılımı ile ilgili yapılan 63 makale 51 yüksek lisans tezi, 9 doktora tezi olmak üzere toplam 123 çalışmaya ulaşılmıştır. Araştırma verilerinin çözümlenmesinde içerik analizi kullanılmıştır.

Forster’a göre doküman incelemesi yapılması için izlenmesi gereken beş aşama bulunmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2021). Araştırmada, aşamalara şu şekilde yer verilmiştir;

Basamak: Dokümanlara ulaşma

Doküman incelenmesine başlanmadan önce araştırmacılar kendilerine bu çalışmada dokümanlara gerçekten ihtiyacın olup olmadığı, ne tür dokümanlara ihtiyacının olduğunu, nereden elde edilebileceğini sorması ve bunları cevaplayabilmesi çalışmada vakit kaybı yaşanmaması için önemlidir (Yıldırım & Şimşek, 2021). Türkiye’de okul öncesi eğitim alanında aile katılımının önemini ve gerekliliğini ortaya koymak ve bu doğrultuda yapılan çalışmaların incelenmesi için doküman analizine ihtiyaç duyulmuştur. Çalışmada aile katılımı ile ilgili makale, yüksek lisans ve doktora tezleri incelenmiştir. Bu dokümanlara Dergipark, Ulakbim, Google Akademik, Ulusal Tez Merkezi internet tabanlı sitelerinden “okul öncesi eğitim, okul aile işbirliği, anne baba eğitimi, aile katılımı, anne baba katılımı,” anahtar kelimeleri girilerek ulaşılmıştır.

Basamak: Özgünlüğü (orijinalliği) kontrol etme

Doküman incelemesinde dokümanlara ulaşıldıktan sonra özgünlüklerinin sorgulanması gerekmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2021). Bu çalışmada ulaşılan makale, yüksek lisans ve doktora tezleri incelenen web sitelerinde yayınlanmıştır ve yazarlarının isimleri ile yer almaktadır. Dokümanlar asıllarındaki değişiklikler hariç, üzerlerinde herhangi bir oynama veya değişiklik yapılmayan dokümanlardır.

Basamak: Dokümanları anlama

Dokümanların elde edilmesinden sonraki aşama dokümanların anlaşılması ve çözümlenmesidir (Yıldırım & Şimşek, 2021). Araştırmada elde edilen dokümanlara bakıldığında, okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmalarda birbirlerini teyit eden durumlar bulunmaktadır. Dokümanlarda belirli olay ve olgulara ilişkin farklı bakış açıları ve yorumlar bulunmaktadır.

Basamak: Veriyi analiz etme

Elde edilen verilerin içerik analizine tabi tutulması gerekmektedir. Verilerin analizi, analize konu olan veriden örneklem seçme, kategorilerin geliştirilmesi, analiz biriminin saptanması ve sayısallaştırma basamakları ile gerçekleştirilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2021). Bu araştırmada aile katılımı ile ilgili Türkiye’de 2000 ve 2021 yılları arasında okul öncesi eğitim alanında yapılmış olan çalışmalar örneklem olarak seçilmiştir. Araştırmada zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılması istendiği için örneklem seçme yöntemine yer verilmiştir. Bu araştırmada önceden belirlenmiş ölçütler bulunduğu için amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme benimsenmiştir. Kategorilerin geliştirilmesi basamağında dokümanlar “Çalışmaların yılı, çalışmaların amacı, çalışmaların yöntemi, çalışmaların deseni, çalışmaların örnekleme, çalışmaların veri toplama araçları” şeklinde başlıkların yer aldığı bir form hazırlanmış ve incelenen çalışmalar forma kaydedilerek raporlaştırılmıştır. Analiz birimi saptanması basamağında sözcük, tema, karakter, cümle veya paragraf, madde ve içerik kullanılabilir. Bu araştırmada analiz birimi olarak paragraflar ve ele alınan başlıklar altında nicel veriler de kullanılmıştır.

Basamak: Veriyi kullanma

Doküman incelemesinin son aşaması olan veriyi kullanma aşamasında dokümanların kısmen veya tamamen kullanılmasının belirli kurum ve kişilerin zarar görme veya çıkar sağlama durumunun olup olmadığının araştırmacı tarafından mutlaka yanıtlanması gerekmektedir. Aynı zamanda adı geçen veya konu edilen kişi, grup veya kurumların isimleri gizli tutulmalı ve takma isimler kullanılmalıdır (Yıldırım & Şimşek, 2021). Bu araştırmada veriler kullanılırken belirli kurum ve kişilerin zarar görme veya çıkar sağlama durumu bulunmamaktadır. Elde edilen verilerin raporlaştırılmasında kişi, grup veya kurum isimleri kullanılmamıştır.

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde aile katılımı ile ilgili incelenen çalışmalar doğrultusunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Türkiye’de 2000 ve 2021 yılları arasında okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmalar “Çalışmaların yılı, çalışmaların amacı, çalışmaların yöntemi, çalışmaların deseni, çalışmaların örnekleme, çalışmaların veri toplama araçları” olmak üzere altı başlıkta incelenmiştir.

Çalışmaların Yılı

Bu araştırmada 2000 ve 2021 yılları arasındaki çalışmalar incelenmiştir. Çalışmaların yıllara göre dağılımına bakıldığında, 2002 yılında 1 çalışma, 2004’te 2, 2005’te 1, 2006’da 2 çalışma görülürken 2007, 2008, 2009, 2010, 2011 yıllarında 4’er çalışma yapıldığı görülmüştür. 2012 yılında 7 ve 2013 yılında 4 çalışma yapıldığı belirlenmiştir.

Aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmaların 2014 yılı itibarıyla yoğunlaşmaya başladığı belirlenmiştir. 2014 yılında 10 çalışma, 2015 yılında 8 çalışma yapıldığı görülmüştür. 2016 yılından itibaren çalışmaların en yoğun olduğu döneme girilmektedir. En fazla çalışmanın 17 çalışma ile 2016 yılında olduğu belirlenmiştir. 2017 yılında 10, 2018 yılında 15, 2019 yılında 13, 2020 yılında 10 çalışma yapıldığı belirlenmiştir. 2021 yılında ise yılın daha tamamlanmamış olması sebebiyle de aile katılımı ile ilgili yapılan 4 çalışmanın olduğu belirlenmiştir.

Çalışmaların Amacı

Bu araştırmada makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinin amaçları da incelenmiştir.

İncelenen makalelere bakıldığında, genel olarak anne babaların, öğretmenlerin ve okul yöneticilerinin aile katılımının önemi, gerekliliği ve aile katılım çalışmalarına ilişkin görüşlerinin belirlenmesini amaçlayan çalışmalar bulunmaktadır. Okul öncesi eğitimde aile katılımına yönelik ebeveyn ve öğretmen görüşleri ile ilgili 6 çalışma, öğretmen görüşleri ile ilgili 3 çalışma, anne baba görüşleri ile ilgili 2 çalışma, okul yöneticileri, ebeveyn ve öğretmen görüşleri ile ilgili 1 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca okul aile işbirliğine ilişkin öğretmen ve ailelerin görüşlerinin alındığı 2 makale bulunmaktadır.

İncelenen makalelerde ebeveynlerin, öğretmenlerin, öğretmen adaylarının ve okul yöneticilerinin aile katılımına yönelik algı, tutum ve inançlarının incelendiği çalışmalar da yer almaktadır. Okul öncesi eğitimde aile katılımına yönelik öğretmenlerin algıları ile ilgili 1 çalışma, öğretmen, yönetici ve ebeveynlerin algıları ile ilgili 1 çalışma bulunmaktadır. Aile katılımına yönelik öğretmen tutumları ile ilgili 2 çalışma, öğretmen adayları tutumları ile ilgili 2 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca öğretmen ve öğretmen adaylarının aile katılımına yönelik öz yeterlilik inançları ile ilgili yapılan çalışmalar da belirlenmiştir. Aile katılımına yönelik öğretmen adaylarının öz yeterlilik inançlarının incelendiği 2 çalışma, öğretmen adaylarının öz yeterlilik inançları ile aile katılımına yönelik tutumları arasındaki ilişki ile ilgili 2 çalışma, mesleki kaygıları ile öz yeterlilik inançları arasındaki ilişki ile ilgili 1 çalışma bulunmaktadır.

Aile katılımı ve aile katılımının önemi, gerekliliği hakkında bilgi verme amacı taşıyan 6 derleme makale de bulunmaktadır. İncelenen makalelerde aile katılımının aile ve çocuk üzerindeki etkisini, yararlarını ortaya koymaya yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle aile katılımının çocukların gelişimlerine olan etkilerinin incelendiği çalışmalar görülmüştür. Aile katılımının çocukların akademik benlik saygısına etkisi üzerine 1 çalışma, akademik başarıya etkisi üzerine 1 çalışma, sosyal beceri ve problem davranışlarına etkisi üzerine 1 çalışma, benlik saygısı ve sosyal duygusal uyumu ilişkisine etkisi üzerine 1 çalışma bulunmaktadır. Aile katılımının ebeveyn tutumları üzerine etkisi ile ilgili 1 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca aile katılımının etkisi ile ilgili aile katılımı programları uygulanarak çocukların gelişimindeki etkisini inceleyen deneysel çalışmalar da bulunmaktadır. Çocukların sosyal becerilerine etkisinin incelendiği 3 çalışma, dil gelişimine etkisinin incelendiği 1 çalışma, matematiksel sezgilerine etkisinin incelendiği 1 çalışma, farklılıklara saygı düzeyine etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Aile katılımını artırmak için fen etkinlikleri temalı uygulama geliştirilen 1 deneysel çalışma olduğu görülmüştür.

Aile katılımını engelleyen etmenlerin ebeveyn ve öğretmen görüşlerine göre incelendiği 2 araştırma makalesi ve 1 derleme makale belirlenmiştir. Okul öncesi eğitimde yapılan aile katılım çalışmalarına ailelerin katılım düzeyinin incelendiği 4 makale bulunmaktadır. Bununla birlikte okul öncesi eğitim kurumlarında uygulanan aile katılım çalışmalarının incelendiği çalışmalar da bulunmaktadır. Uygulanan

etkinlik planlarında aile katılım boyutunun incelendiği 2 çalışma, öğretmenlerin yaptığı aile katılım çalışmalarının incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Aile katılımında sosyal medya/uygulama kullanımına ve etkililiğine yönelik olarak yapılan 2 çalışmanın olduğu görülmüştür. Öğretmenlerin aile katılımı ile ilgili planlama becerilerinin incelendiği 1 çalışmaya rastlanmıştır.

Okul öncesi eğitimde baba katılımını inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Özellikle baba katılımını artırmak ve baba katılımını etkileyen değişkenleri belirlemek amacıyla yapılan çalışmalara rastlanmıştır. Babaların katılım düzeylerini etkileyen değişkenlerin incelendiği 1 çalışma, baba katılımının öğretmen görüşlerine göre değerlendirildiği 1 çalışma ve öğretmen adaylarının baba katılımını artırmaya yönelik fikirlerinin alındığı 1 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca aile katılım çalışmalarında baba katılımının yeri ve öneminin açıklandığı 1 derleme çalışma bulunmaktadır. Aile katılımına yönelik ölçek geliştirme çalışmaları da bulunmaktadır.

Öğretmen adaylarının okul aile işbirliğini ve aile katılımına yönelik tutumlarını belirlemeye yönelik geliştirilen ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmalarının yapıldığı 2 çalışma bulunmaktadır. 1 çalışmada da erken çocukluk dönemindeki çok boyutlu aile katılımını anlayabilmek için ailelere yönelik geliştirilen ölçeğin Türkçe'ye uyarlanıp geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasının yapıldığı görülmektedir.

İncelenen yüksek lisans tezlerine bakıldığında; genel olarak aile katılımının aile ve çocuk üzerindeki etkisini ortaya koymaya yönelik çalışmalar olduğu belirlenmiştir. Yüksek lisans tez çalışmalarında, okul öncesi eğitimde aile katılımının önemi, gerekliliğine yönelik görüşleri ile ilgili çalışmalar görülmüştür. Aile katılımına yönelik anne, baba ve öğretmen görüşleri ile ilgili 5 çalışma, anne baba görüşleri ile ilgili 3 çalışma bulunmaktadır. Otizm spektrum bozukluğu olan çocukların ebeveynlerinin aile katılımına yönelik görüşlerinin alındığı 1 çalışmaya rastlanmıştır.

İncelenen yüksek lisans tezlerinde anne babaların, öğretmenlerin, öğretmen adaylarının ve okul yöneticilerinin aile katılımına yönelik algı, tutum ve inançlarının incelendiği çalışmalar da yer almaktadır. Okul öncesi eğitimde aile katılımına yönelik anne ve babaların algıları ile ilgili 1 çalışma, okul yöneticilerinin algıları ile ilgili 1 çalışma, öğretmen tutumları ile ilgili 2 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca aile katılımına yönelik öğretmen adaylarının öz yeterlilik inançları ile ilgili 2 çalışma, öğretmen ve öğretmen adaylarının aile katılımına yönelik öz yeterlilik inançları ve aile katılımına bakış açıları ile ilgili 1 çalışma olduğu görülmüştür.

Yüksek lisans tezlerinde aile katılımının aile ve çocuk üzerindeki etkisini ortaya koymaya yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle aile katılımının çocukların gelişimleri ve aileler üzerindeki etkisinin incelendiği deneysel çalışmalar görülmüştür. İncelenen yüksek lisans tezlerinin 17'si deneysel çalışmadır. Aile katılımlı eğitim programlarının, çocukların matematiksel kavram becerilerine etkisi ve çocuğun eğitimindeki gelişimin incelendiği 1 çalışma, çocukların erken matematik becerilerine etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Aile katılımlı eğitim programlarının, çocukların dil becerilerinin gelişimine etkisinin incelendiği 1 çalışma, temel sosyal becerilerinin geliştirilmesi ve desteklenmesine etkisini incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Çocukların farklılıklara saygı düzeyine etkisinin incelendiği 1 çalışma, çocukların bilimsel süreç becerilerine ve bilime karşı tutumlarına etkisinin incelendiği 1 çalışma, çocukların ilkökula hazır bulunuşluklarına etkisinin incelendiği 1 çalışma, çocukların duyu düzenleme becerileri üzerindeki etkililiğinin incelendiği 1 çalışma, çocukların çevreye yönelik farkındalık ve tutumlarına etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca özel eğitim alan zihinsel engelli çocukların gelişiminde aile katılımlı eğitimin etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Aile katılımı ve sosyal beceri programının çocukların sosyal becerileri ve anne çocuk ilişkisi üzerindeki etkisinin incelendiği 1 çalışma, sosyal medya temelli programın anne çocuk ilişkisine ve anne öğretmen iletişim işbirliğine etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Aile katılım çalışmalarının, anne davranışları ve annelerin okul öncesi eğitime yönelik görüşleri üzerindeki etkilerinin incelendiği 1 çalışma, aile öğretmen arasındaki iletişim ve işbirliğine etkisinin incelendiği 1 çalışma, aile katılım çalışmalarından ev ziyaretlerinin aile üzerindeki etkilerinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca baba katılım programının, baba çocuk ilişkisi üzerine etkisinin incelendiği 1 çalışma, baba katılımına ve okul öncesi çocukların sosyal becerilerine etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır.

Okul öncesi eğitim kurumlarında uygulanan aile katılımı çalışmalarının, ebeveynlerin yaşam boyu öğrenme becerilerine katkısının incelendiği 1 çalışma, aile katılım çalışmaları ile çocukların akademik benlik saygısı düzeyi arasındaki ilişkinin anne baba görüşlerine göre incelendiği 1 çalışma, baba katılımının çocukların erken matematik becerilerine etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Değerler eğitimi çalışmalarında aile katılımının etkisine yönelik öğretmen görüşlerinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Annelerin çocuklarının gelişimlerini desteklemeye ilişkin bilgi düzeylerinin öğretmen ve ebeveyn görüşleri doğrultusunda belirlenerek bir aile katılımı programı önerisinin hazırlanmasını amaçlayan 1 çalışma bulunmaktadır. Aile katılımını engelleyen etmenlerin incelendiği çalışmalar da yapılmıştır. Okul öncesi eğitimde aile katılımını engelleyen etmenlerin öğretmen görüşlerine göre incelendiği 1 çalışma, anne baba görüşlerine göre incelendiği 1 çalışma bulunmuştur. Yüksek lisans tezlerinde ailelerin aile katılım çalışmalarına katılım düzeylerinin incelendiği 2 çalışma bulunmaktadır. Okul öncesi eğitimde yapılan aile katılım çalışmalarının incelendiği araştırmalar da bulunmaktadır. MEB 2013 Okul Öncesi Eğitimi Programı ile Bütünleştirilmiş Aile Destek Eğitim Rehberi (OBADER)'n de yer alan aile katılım çalışmalarının deneyimli okul öncesi öğretmenlerinin görüşlerinin alınarak incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca pedagojik dokümantasyonun aile katılımına katkısının incelendiği 1 çalışma görülmüştür.

Baba katılımını inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Babaların eğitim öğretim sürecine katılımının, katılım düzeylerini etkileyen değişkenlerin öğretmen ve baba görüşlerine göre incelendiği 1 çalışma, babalık rol algısının baba katılımına etkisinin incelendiği 1 çalışma, babalık rol algısının baba katılımı üzerindeki etkisinde eş desteğinin rolünün ve baba katılımında demografik özelliklerin etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Günümüzde aile - öğretmen iletişim işbirliğinin sağlanması ve ailenin eğitime katılımında teknoloji, sosyal medya ve uygulamaların kullanıldığı görülmektedir. İncelenen yüksek lisans tezlerinde aile katılımında sosyal medya kullanımını inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Aile katılım çalışmalarında sosyal medyayı kullanarak aileyi eğitime katma uygulamasının incelendiği 1 çalışma, öğretmenlerin ve ebeveynlerin bakış açılarından erken çocukluk dönemi eğitiminde sosyal medya kullanımının ebeveyn-öğretmen iletişimi açısından incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır.

İncelenen doktora tezlerine bakıldığında; genel olarak aile katılımının çocuk ve aile üzerindeki etkilerinin araştırılmasına yönelik deneysel çalışmalar olduğu belirlenmiştir.

Okul öncesi eğitimin ilköğretime etkisinin aile katılımı ve çeşitli değişkenler açısından incelendiği 1 çalışma, aile katılımı boyutu zenginleştirilmiş eğitim programının çocukların ilkokula hazır bulunuşluklarına etkisinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Baba eğitim programının babaların çocuklarıyla ilişkilerine, tutumlarına ve baba katılımına etkisinin incelendiği 1 çalışma, aile eğitim ve aile katılımı programının etkililiğini deneysel olarak araştırmayı, öğretmen eğitiminde en etkili modeli saptamayı, aile eğitimi ve aile katılım çalışmaları etkililiği konusunda ebeveynleri bilinçlendirmeyi inceleyen 1 çalışma bulunmaktadır. Çocuklara yönelik düzenlenen eğitim programının çocukların gelişimleri ile aile katılım düzeyine etkisinin incelendiği 1 çalışma, aile katılım çalışmalarına katılan ve katılmayan ailelerin çocuklarının sosyal beceri ve problem davranışlar açısından incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca okul öncesi çocuklar, ebeveynler ve okul öncesi öğretmenlerine hitap eden STEM temelli ve aile katılımı bir mühendislik tasarım müfredatının geliştirildiği 1 çalışma bulunmaktadır.

Doktora tezlerinde, okul öncesi eğitim kurumlarında gelişimsel uygunluk uygulamaları ve aile katılımının öğretmen ve anne-baba görüşlerine göre incelendiği 1 çalışma, öğretmenlerin ve ebeveynlerin okul-aile iletişimini sürdürme, aile katılımında karşılaştıkları sorunları algılama ve aile katılımı etkinliklerinin çocukların dil ve matematik becerilerinin gelişimini etkileme biçimlerinin incelendiği 1 çalışma bulunmaktadır.

İncelenen makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinde genel olarak anne babaların aile katılımı, aile katılımının önemi, gerekliliği hakkındaki görüşlerinin incelendiği, aile katılımına yönelik algı, tutumlarının incelendiği ve aile katılım çalışmalarının çocuklar ve aileler üzerindeki etkisinin incelendiği görülmüştür.

Çalışmaların Yöntemi

Bu araştırmada incelenen çalışmalarda nitel, nicel, karma yöntem benimsenmiştir. Ayrıca derleme makaleler de bulunmaktadır. Çalışmaların genel olarak nicel ve nitel yöntemle yapıldığı görülmüştür. Nicel yöntem benimsenen çalışma sayısı 61'dir. Nitel yöntem benimsenen çalışmaların sayısı 34'tür. Nicel ve nitel yöntemlerin bir arada kullanıldığı karma yöntem benimsenen çalışma sayısı 17'dir. İncelenen makalelerin 11'inin ise derleme makale olduğu belirlenmiştir.

Çalışmaların Deseni

Bu araştırmada incelenen çalışmalarda tarama, betimsel, deneysel, durum çalışma, fenomenolojik, nedensel karşılaştırma, açıklayıcı tasarım, temel yorumlayıcı, eylem araştırma, doküman incelemesi, yakınsayan paralel, kesitsel betimleme, tümleşik, tasarım temelli desenlerin yer aldığı görülmüştür. İncelenen çalışmalarda ağırlıklı olarak deneysel desen benimsenmiştir. 29 çalışma deneysel desen kullanılarak oluşturulmuştur. 21 çalışmada tarama deseni benimsenmiştir. Durum çalışma deseninin 13 çalışmada, betimsel desenin 11, ilişkisel tarama deseninin 10 çalışmada kullanıldığı, 9 çalışmada da fenomenolojik desen kullanıldığı görülmüştür. 4 çalışmada açıklayıcı tasarım deseni, 3 çalışmada da nedensel karşılaştırma deseni kullanılmıştır. Temel yorumlayıcı, yakınsayan paralel desenlerin diğer çalışma desenlerine göre daha az kullanıldığı 2'şer çalışmada benimsedikleri görülmüştür. 2 çalışma ölçek geliştirme çalışmasıdır. En az kullanılan çalışma desenlerinin ise 1'er çalışma ile doküman incelemesi, eylem araştırma, kesitsel betimleme, deneme, tümleşik, tasarım temelli desenler olduğu belirlenmiştir. 11 makale ise derleme makaledir.

Çalışmaların Örnekleme

Çalışmalarda örneklem grubu olarak anne, baba ve öğretmenlerle çalışıldığı görülmektedir. İncelenen çalışmaların 13'ünün örneklemini anne ve babalar, 9'unun örneklemini çocuklar, 17'sinin örneklemini öğretmenler, 11'inin örneklemini öğretmen adayları oluşturmaktadır. Anne, baba ve öğretmenlerin örneklem grubunu oluşturduğu 11 çalışma, çocuk, anne ve babaların oluşturduğu 13 çalışma görülmektedir.

Araştırmalarda çocuk, anne, baba ve öğretmenlerin 3'ünün de örneklem grubu olarak alındığı çalışmalar da bulunmaktadır. 5 çalışmada bu şekilde örneklem grubu alınmıştır. Ayrıca örneklem grubunu yalnızca babaların oluşturduğu 5 çalışma, yalnızca annelerin oluşturduğu 2 çalışma, anne ve çocukların oluşturduğu 7 çalışma, baba ve çocukların oluşturduğu 2 çalışma bulunmaktadır. Örneklem grubunu Öğretmen ve öğretmen adaylarının oluşturduğu 2 çalışma, ebeveyn ve öğretmenlerin oluşturduğu 4 çalışma bulunmaktadır. Örneklem grubunu öğretmen, yönetici ve ebeveynlerin oluşturduğu 2 çalışma bulunmaktadır.

Çalışmada çocuk, anne ve öğretmenlerin ve anne ve öğretmenlerin örneklemini oluşturduğu çalışmaların sayısının az olduğu görülmüştür. Ayrıca aile katılımı ile ilgili doküman incelemesine yönelik çok az sayıda çalışma olduğu görülmüştür.

Çalışmaların Veri Toplama Araçları

İncelenen çalışmalarda veri toplama aracı olarak genelde ölçek, form ve görüşme formunun kullanıldığı görülmüştür. Çalışmalarda çoğunlukla kullanılan veri toplama aracının ölçek, form olduğu görülmüştür. Çalışmaların 25'inde veri toplama aracı olarak ölçek ve form kullanılmıştır. Çalışmaların 24'ünde ise sadece görüşme formu kullanılmıştır. 17 çalışmanın veri toplama aracını ölçek oluştururken, 9 çalışmanın veri toplama aracını form oluşturmaktadır. Veriler 6 çalışmada ölçek ve gözlem, 3 çalışmada anket ve görüşme formu, 3 çalışmada görüşme formu, gözlem ve doküman, 2 çalışmada ölçek, form ve görüşme formu kullanılarak toplanmıştır. Ayrıca 2 çalışmada anket, 2 çalışmada test kullanılmıştır. Veri toplama aracı doküman olan 1 çalışma, kontrol listesi olan 1 çalışma, gözlem olan 1 çalışma, ölçek ve anket olan 1 çalışma, kontrol listesi ve görüşme formu olan 1 çalışma, kontrol listesi ve form olan 1 çalışma, kontrol listesi ve ölçek olan 1 çalışma, görüşme formu ve form olan bir çalışma, anket ve form olan 1 çalışma, gözlem ve form olan 1 çalışma, görüşme formu ve doküman olan 1 çalışma bulunmaktadır. Bazı çalışmalarda ise 3 çeşit veri toplama aracı kullanılmıştır. Veri toplama aracı test, ölçek ve form olan 1 çalışma, ölçek, form ve görüşme formu olan 1 çalışma, ölçek, gözlem ve form olan 1 çalışma, anket, görüşme formu ve kontrol listesi olan 1 çalışma, anket, form ve test olan 1 çalışma bulunmaktadır. Veri toplama araçları ölçek, form, anket, test olan 1 çalışma, test, görüşme formu, doküman, gözlem ve kontrol listesi olan 1 çalışma bulunmaktadır.

Sonuç

Bu araştırma Türkiye’de okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılan araştırmaların incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Araştırmada okul öncesinde aile katılımı ile ilgili makale, yüksek lisans ve doktora tezleri yayın yıllarına göre incelenmiştir. Çalışmaların 2016 yılı ve sonrasında yoğunlaştığı görülmektedir.

Son yıllarda değişen toplum yapısı ile birlikte aileler çocuklarını yetiştirmek için, çocukların gelişimleri ve eğitimleri ile ilgili bilgilere, geri bildirimlere, sorularına cevap alabilmeleri için bir kaynağa ihtiyaç duymaktadırlar. Geleneksel aile yapısında bu bilgileri aileler genelde aile büyükleri gibi sosyal çevrelerinden almaktaydılar. Günümüzde ise gelişen sanayi, teknoloji ve kadının iş gücüne katılması ile birlikte ailelerin yapısında da farklılıklar olmuştur. Türkiye’de değişen aile yapısı ile ilgili olarak son 50 yılın verileri incelendiğinde, geniş aile ve ataerki geniş aile yapısında azalma, çekirdek aile yapısında ise yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Annelerin çalışma hayatına girmesiyle birlikte çocukların eğitimlerinde de okul öncesi eğitim kurumları daha çok ön plana çıkmış, okul ve ailenin iş birliği yapması önem kazanmıştır. 2006, 2011, ve 2016 yıllarında yapılan Türkiye Aile Yapısı Araştırması’nda 2016 yılı verilerine bakıldığında çalışan ebeveynlerin etkisiyle babaların da önceki dönemlere göre çocukların hayatında daha fazla yer aldıkları, onlarla daha çok ilgilendikleri görülmektedir. Günümüzün, geleneksellikten uzaklaşan ve değişen koşullarında çocukların eğitimine katılmak onları desteklemek oldukça önemlidir. Aileye verilecek desteğin ve ailenin iyileştirilmesinin toplumu da iyileştireceği belirtilmiştir. (Kentel, 2018; Koç, 2018). Ailelerin, çocuğun üstün yararını düşünerek okul ile işbirliği içerisinde olmaları, çocuğun eğitim hayatına katılmaları, ailenin, çocuğun ve toplumun gelişmesi için oldukça önemlidir (Koç ve ark., 2022; Şen Karadağ & Tuncay, 2022; Tezel Şahin & Özbek, 2007).

Ailenin çocuğun eğitimine katılımı sağlandığında çocuğun tüm gelişiminin desteklenmesi sağlanır. Yapılan çalışmalar da okul öncesi dönemde ailenin çocukların eğitimine aktif katılımının çocuğun çok yönlü gelişimini desteklediği, çocuğun akademik başarısını, dil ve okuryazarlık gelişimini, bilişsel gelişimini, sosyal duygusal gelişimini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (Bağçeli Kahraman ve ark., 2017; Gülmez, 2014; Günay Bilaloğlu, 2014; Kınık ve ark., 2016; Tezel Şahin & Özyürek, 2016; Uğur Ulusoy, 2018; Yakıcı, 2018; Yücetaş Artan, 2019). Gözcü Binbir & Ertürk Kara (2020) yaptıkları çalışmada aile ve öğretmenin iletişim ve iş birliği içerisinde olmasının çocukların sosyal becerilerini desteklediği sonucuna ulaşmışlardır. Kiraz & Aytaç (2020) tarafından yapılan çalışmada ise deney grubuna aile katılımı ile fen etkinlikleri uygulanmış ve çalışma sonucunda öğrenci kazanımlarında olumlu değişiklikler, akademik başarılarında artış olduğu görülmüştür.

Bunlara bağlı olarak aile katılımının önemi ve çocuk gelişimine ve eğitimine yararlarıyla ilgili literatür bilgilerindeki artış ve ailenin çocuğun eğitiminin bir parçası olarak görülmeye başlanmasıyla, okul aile işbirliği ve aile katılımının önemi ve gerekliliği ile ilgili farkındalık arttığı söylenebilir. Bu farkındalık sonucu aile katılımı ile ilgili günümüze kadar yapılan çalışmalarda artış olduğu söylenebilir.

Ayrıca okul öncesi eğitim programında da aile eğitimi ve aile katılımı çalışmalarına daha detaylı yer verilerek, öğretmenlerin de bunları eğitime entegre etmelerinin son yıllarda aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmaların artmasında etkili olduğu söylenebilir.

Okul öncesi eğitimde aile katılımı ile ilgili yapılmış çalışmaların pek çok amacı bulunmaktadır. İncelenen makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinin amaçlarına bakıldığında genelde anne babaların aile katılımı, aile katılımının önemi, gerekliliği hakkındaki görüşleri incelenerek, aile katılımına yönelik algı, tutumlarının belirlenmeye çalışılmış ve aile katılım çalışmalarının çocuklar ve aileler üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ailelerin aile katılımına yönelik görüş, algı ve tutumlarının alınmasının aile katılımına karşı bakış açısını ortaya koyması sebebiyle daha fazla tercih edildiği düşünülebilir. Aynı zamanda aile katılımının çocuklar ve aileler üzerindeki etkilerinin anlaşılacak kadar fazla olması, özellikle çocukların gelişimlerinde ve eğitimlerinde ortaya çıkardığı olumlu etkilerin görülmesinin bu konuda daha fazla araştırma yapılmasını sağladığı düşünülmektedir. Baba katılımı ile ilgili yapılan çalışmalara da rastlanmıştır. Günümüzde kadınların çalışma hayatına daha fazla katılması ile aile içindeki görev ve sorumluluklarda farklılıklar oluşmuştur. Geçmiş yıllarda babalarda genelde evin geçimini sağlama, annelerde ise ev işlerini yapma, çocuk bakımını sağlama gibi roller bulunmaktadır. Günümüzde annenin çalışma hayatına atılması, annenin rolü kadar babanın da çocuğun gelişimindeki rolünün öneminin anlaşılması baba katılımının artmasında etkili olmuştur. Babanın günümüzde değişen rolü ile birlikte, çocuğun hayatına daha fazla katılım gösterdiği görülmektedir (Karadeniz, 2022; Tezel Şahin & Özbek, 2009; Tümkeya & Türkmenoğlu, 2021).

Babaların, çocuğun yaşamında daha fazla yer almasının çocuğun gelişiminde olumlu etkileri bulunmaktadır. Tezel Şahin ve ark. (2017) tarafından yapılan bir çalışmada babaların çoğunluğunun çocuklarıyla günlük 1-2 saat arasında vakit geçirdikleri bulunmuştur. Babalar bu süreyi yeterli bulmadıklarını ifade etmişlerdir. Baba katılımı çocukların yaşamında bu kadar önemli iken okul öncesi eğitimde baba katılımını amaçlayan çalışmaların sayıca yetersiz olduğu görülmüştür.

Okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılan 123 çalışma incelenmiştir. Çalışmaların yöntemlerine bakıldığında 61 çalışmanın nicel, 35 çalışmanın nitel, 17 çalışmanın ise karma yöntemle yapıldığı görülmektedir. 10 makale ise derleme makaledir. Çalışmalarda genel olarak nicel ve nitel yöntem benimsendiği görülmektedir. Nicel çalışmalarda sayısal veriler araştırmaya dahil edildiğinden elde edilen sonuçlar somut bir şekilde ortaya koyulabilir ve genelleme yapılabilir (Büyüköztürk ve ark., 2017). Bu nedenle araştırmacıların çoğunlukla nicel çalışmaları tercih ettikleri düşünülebilir. Aynı zamanda nitel çalışmalarda da olayların derinlemesine analiz edilme imkanı bulunmaktadır. Kişilerin durum veya olaylarla ilgili düşünce ve bakış açılarını ortaya çıkarır (Büyüköztürk ve ark., 2017). Aile katılımı, aile katılımının önemi, gerekliliği, aile katılımı ile ilgili görüş almaya yönelik çalışmaların derinlemesine inceleme fırsatı sunduğu ve geniş bir bakış açısı amaçlandığı için nitel yöntemle yapıldığı düşünülmektedir. Karma yöntemle yapılan araştırmaların daha az yapıldığı görülmüştür. Karma yöntem araştırması farklı araştırma desenlerinin kullanıldığı, nicel ve nitel verilerin toplanarak bunların bütünleştirilmesini kapsayan araştırma yöntemleridir (Creswell, 2017; 2021). Nicel ve nitel verilerin bir arada kullanılması ile verilerin toplanması ve analizi, nitel ve nicel çalışmalara göre daha fazla aşamada gerçekleşecektir. Bu sebeple karma yöntemin diğer yöntemlere göre daha az tercih edildiği düşünülebilir.

İncelenen makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinin çalışma desenlerine bakıldığında genel olarak deneysel ve tarama deseninin benimsendiği görülmüştür. 29 çalışmada deneysel, 21 çalışmada tarama desen kullanılmıştır. Deneysel ve tarama desenlerinin çoğunlukla nicel yöntemle yapılan çalışmalarda kullanıldığı görülmektedir. Araştırmada incelenen çalışmaların çoğunun nicel olması bu sonucu desteklemektedir. Deneysel desenlerde değişkenler arasındaki neden sonuç ilişkilerinin keşfedilmesi amaçlanır. Araştırmacının kontrolü altında gözlenmek istenen veriler üretilip karşılaştırılır (Büyüköztürk, 2016; Karasar, 2014). Aile katılımlı eğitim programları ile çocuklar ve aileler üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmalar oldukça fazladır ve deneysel desenler aile katılımının araştırmacının kontrolü altında sonuçlarının gözlemlenmesini sağlar. Tarama desenleri ise daha büyük gruplar üzerinde yapılmaktadır. Tarama desenlerinde bir olay veya olguya dair görüş ve tutum belirlemeye çalışılır (Büyüköztürk, 2016). Okul öncesi eğitimde aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmaların çoğu anne, baba, öğretmen, öğretmen adaylarının aile katılımının önemi gerekliliği, aile katılımının etkileri hakkındaki görüş, algı ve tutumlarının incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Tüm bu çalışmalarda tarama deseni kullanılmıştır.

Yapılan çalışmalarda örneklem grubunu çoğunlukla öğretmenler ve anne babaların oluşturduğu görülmektedir. Okul öncesi eğitimde aile katılımı konusu anne, baba, çocuk ve öğretmenleri yakından ilgilendirmektedir. İncelenen çalışmalarda çoğunlukla anne baba ve öğretmenler yer alırken, okul öncesi eğitimde aile katılımıyla bir o kadar ilgili olan çocuklara çalışmalarda daha az yer verildiği görülmüştür. Aile katılımı ile ilgili çalışmalarda çocuklar daha küçük yaş grubu olduğu için çocukların görüşlerinin alınması, çocuklara ölçek uygulanması büyük yaş gruplarına göre daha zor olmaktadır. Bu nedenle aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmalarda çocuklar yerine anne, baba ve öğretmenlerle çalışmanın tercih edildiği düşünülmektedir. Aile katılımının çocuklardaki etkileri, çocuklar için önemi oldukça fazladır. Bu açıdan örneklemi çocukların oluşturduğu çalışmaların sayıca yetersiz olduğu düşünülmektedir.

Yapılan çalışmalarda veri toplama aracı olarak çoğunlukla ölçek ve form kullanılmıştır. Ayrıca görüşme formu kullanılan çalışma sayısı da fazladır. Çalışmaların genelinde bir veya ikiden fazla veri toplama aracı kullanıldığı görülmüştür. Ölçek olarak aile katılım ölçeği ve tutum ölçeği daha fazla kullanılmıştır. Ölçek ve formun daha fazla tercih edilmesi, incelemede nicel çalışmaların fazla olması ile açıklanabilir.

Öneriler

Türkiye’de okul öncesinde aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmaların incelenmesi sonuçlarına ilişkin aşağıda önerilere yer verilmiştir.

- Okul öncesi eğitimde aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmaların son yıllarda arttığı görülmektedir. Ancak okul öncesinde aile katılımının önemi düşünüldüğünde bu konuda daha fazla çalışma yapılabilir.
- Aile katılımına yönelik deneysel ve karma yöntemlerle yapılan araştırmaların artırılması önerilebilir.
- İncelenen çalışmalarda genelde ebeveyn ve öğretmen ile çalışıldığı görülmüştür. Okul öncesi eğitimde aile katılımı ile ilgili yapılan çalışmalarda çocuklar daha fazla yer alabilir.
- Özellikle babalara yönelik aile katılım çalışmalarının sayıca az olduğu görülmüştür. Bu nedenle daha fazla baba katılım çalışmaları yapılabilir.
- Aile katılımı ile ilgili çalışmalar özellikle alt sosyoekonomik düzeydeki örneklem gruplarıyla da yapılabilir.
- Aile katılımına yönelik farklı ölçekler geliştirilerek alana katkı sağlanabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız .

Yazar Katkıları: Fikir – E.M.Ç., F.T.Ş.; Tasarım – E.M.Ç., F.T.Ş.; Denetleme – E.M.Ç., F.T.Ş.; Kaynaklar – E.M.Ç., F.T.Ş.; Malzemeler – E.M.Ç., F.T.Ş.; Veri Toplanması/veya İşlenmesi – E.M.Ç., F.T.Ş.; Analiz ve/veya Yorum – E.M.Ç., F.T.Ş.; Literatür Taraması – E.M.Ç., F.T.Ş.; Yazıyı Yazan – E.M.Ç., F.T.Ş.; Eleştirel İnceleme – E.M.Ç., F.T.Ş.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – E.M.Ç., F.T.Ş.; Design – E.M.Ç., F.T.Ş.; Supervision – E.M.Ç., F.T.Ş.; Funding – E.M.Ç., F.T.Ş.; Materials – E.M.Ç., F.T.Ş.; Data Collection and/or Processing – E.M.Ç., F.T.Ş.; Analysis and/or Interpretation – E.M.Ç., F.T.Ş.; Literature Review – E.M.Ç., F.T.Ş.; Writing – E.M.Ç., F.T.Ş.; Critical Review – E.M.Ç., F.T.Ş.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no conflict of interest.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aydoğan, Y. (2021). Okul Öncesi Eğitim Programlarında Aile Katılımı. In T. G. Yıldız (Ed.), *Aile Eğitimi ve Katılımı* (Baskı. 5, ss. 103–135). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Bağçeli Kahraman, P., Eren, S., & Şenol, S. (2017). Okul öncesi eğitimde ve ilkökulda aile katılım çalışmaları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(51), 611–624.
- Boyle, A. E., & Benner, A. D. (2020). Understanding parental educational involvement: The roles of parental general and child-specific school readiness beliefs. *Merrill-Palmer Quarterly*, 66(2), 199–222. [CrossRef]

- Büyüköztürk, Ş. (2016). *Deneyisel Desenler: Ön Test Son Test Kontrol Gruplu Desen ve Veri Analizi*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2017). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Baskı. 23). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Çelebi, M., & Orman, F. (2021). Veri Toplama Teknikleri. In M. Çelebi (Ed.), *Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Baskı. 1, ss. 142–163). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları* (S. B. Demir, Çev., Baskı. 3). Eğitken Kitap Yayıncılık.
- Creswell, J. W. (2021). *Karma Yöntem Araştırmalarına Giriş* (M. Sözbilir, Çev., Baskı. 3). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Davies, D. (1997). Working with families, crossing boundaries: How to create successful partnership with families and communities. *Early Childhood Education Journal*, 25(1), 73–77. [CrossRef]
- Driessen, G., Smit, F., & Sleegers, P. (2005). Parental involvement and educational achievement. *British Educational Research Journal*, 31(4), 509–532. [CrossRef]
- Ekinci Vural, D., & Doğan Altun, Z. (2021). Parental involvement in early childhood classrooms: Turkish teachers' views and practices. *African Educational Research Journal*, 9(1), 60–68. [CrossRef]
- Ekinci Vural, D., & Gürşimşek, I. (2009). Okul öncesi eğitimde aile katılımlı sosyal beceri eğitimi. *e-Journal of New World Sciences Academy Education Sciences*, 4(3), 1110–1122.
- Epstein, J. L., Snaders, M. G., Simon, B. S., Salinas, K. C., Jansorn, N. R., & Van Voorhis, F. L. (2002). *School, family and community patternships: Your handbook for action*. Corwin Press, Inc. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/ERIC-ED467082/pdf/ERIC-ED467082.pdf>
- Gay, B., Sonnenschein, S., Sun, S., & Baker, L. (2021). Poverty, parent involvement, and children's reading skills: Testing the compensatory effect of the amount of classroom reading instruction. *Early Education and Development*, 32(7), 981–993. [CrossRef]
- Gözcü Binbir, S., & Ertürk Kara, H. G. (2020). Aile-öğretmen iletişimi ve iş birliği ile çocukların sosyal becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 11(21), 134–118.
- Gülmez, H. (2014). *Veli Eğitimiyle Desteklenmiş Maddenin Değişimi Ünitesi Öğretimi'nin Öğrencilerin Akademik Başarılarına ve Tutumlarına Etkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. Adıyaman Üniversitesi.
- Günay Bilaloğlu, R. (2014). *Okul Öncesi Eğitimde Aile Katılımı Etkinliklerinin Uygulanmasında Karşılaşılan Sorunlar ve Aile Katılımı Etkinliklerinin Dil-Matematik Becerilerinin Geliştirilmesine Etkisi* [Doktora Tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- Günay Bilaloğlu, R. & Aktaş Arnas, Y. (2019). Okul öncesi eğitimde aile katılımı engelleri ve süreçte karşılaşılan sorunlar. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(3), 804–823. doi: [CrossRef]
- Hornby, G., & Lafaele, R. (2011). Barriers to parental involvement in education: An explanatory model. *Educational Review*, 63(1), 37–52. [CrossRef]
- İşmen, E. A., & Yıldız, S. A. (1996). Okul öncesi dönemde aile-okul işbirliği ve ebeveynin eğitime katılımı. *Yaşadıkça Eğitim*, 44, 30–32.
- Karadeniz, G. (2022). Genç yetişkin erkeklerin "baba" kavramını değerlendirmeleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi – USBED*, 4(6), 119–144.
- Karasar, N. (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (26. Basım). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Keçeli Kaysılı, B. (2008). Akademik başarının artırılmasında aile katılımı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 9(1), 69–83.
- Kelty, N. E., & Wakabayashi, T. (2020). Family engagement in schools: Parent, educator, and community perspectives. *SAGE Open*, 10(4), 1–13. [CrossRef]
- Kentel, U. (2018). Türkiye'de Aile Olmak İçerisi ve Dışarı Arasında Aile İçi İlişkiler. In Y. Esen & C. Nuhurat (Eds.), *Türkiye Aile Yapısı İleri İstatistik Analizi* (ss. 237–265). Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.
- Kınık, B., Okyay, Ö., & Aydoğan, Y. (2016). 24–36 aylık çocuklarda aile katılımlı çevre eğitiminin dil gelişimine etkisinin incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(5), 2143–2156.
- Kiraz, A., & Aytaç, P. (2020). Practices supporting family involvement in preschool: Family education through science activities. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi/PAU Journal of Education*, 50, 226–246. [CrossRef]
- Koç, İ. (2018). Türkiye'de Aile Yapısının Değişimi Sürecinde Tek Ebeveynli Ailelerin Oluşumu, Belirleyicileri ve Refah Durumu (2006–2016). In Y. Esen & C. Nuhurat (Eds.), *Türkiye Aile Yapısı İleri İstatistik Analizi* (ss. 33–85). Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.
- Koç, M., Koçtürk, N., & Zencir, T. (2022). Anne-baba eğitimi: ebeveynlerin eğitim deneyimleri ve gereksinimleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(1), 111–120.
- Öcal, S. H., & Akpınar, E. (2020). İlköğretim okullarında ev ziyaretlerinin öğrenci başarısına etkisi (öğretmen görüşleri). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 223–238.
- Ogg, J., Clark, K., Strissel, D., & Rogers, M. (2021). Parents' and teachers' ratings of family engagement: Congruence and prediction of outcomes. *School Psychology*, 36(3), 142–154. [CrossRef]
- Özdinç, T. (2014). *Okul Öncesi Eğitimde Aile Katılımında Sosyal Medya Kullanımı: Bir Durum Çalışması* [Yüksek Lisans Tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi.
- Özel, E., & Zelyurt, H. (2016). Anne baba eğitiminin aile çocuk ilişkilerine etkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 36(36), 9–34. [CrossRef]
- Şen Karadağ, Ö., & Tuncay, T. (2022). Aile eğitim programı (AEP) ve ebeveynlik becerileri arasındaki ilişkilerin yararlanıcıların gözünden incelenmesi: kontrol gruplu bir çalışma. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(54), 11–42.
- Şimşek, H., & Tanaydın, D. (2001). İlköğretimde veli katılımı: öğretmen-veli- psikolojikdanışman üçgeni. *İlköğretim Online*, 1(1), 12–16.
- Temel, Z. F., Aksoy, A. B., & Kurtulmuş, Z. (2020). Erken Çocukluk Eğitiminde Aile Katılım Çalışmaları. In Z. F. Temel (Ed.), *Aile Eğitimi ve Erken Çocukluk Eğitiminde Aile Katılım Çalışmaları* (Baskı. 6, ss. 267–298). Anı Yayıncılık.
- Tezel Şahin, F., Akıncı Coşgun, A., & Aydın Kılıç, Z. N. (2017). Babaların çocuklarıyla vakit geçirme durumlarına ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Gazi University Journal of Gazi Educational Faculty (GUJGEF)*, 37(1), 319–343.
- Tezel Şahin, F., & Özbey, S. (2007). Aile eğitim programlarına niçin gereksinim duyulmuştur? aile eğitim programları neden önemlidir? *Aile ve Toplum*, 9(3), 7–12.
- Tezel Şahin, F., & Özbey, S. (2009). Okul öncesi eğitim programlarında uygulanan aile katılım çalışmalarında baba katılımının yeri ve önemi. *Aile ve Toplum*, 11(5), 30–39.
- Tezel Şahin, F., & Özyürek, A. (2016). *Anne Baba Eğitimi ve Aile Katılımı*. İstatistik Dünyası.
- Tezel Şahin, F., & Ünver, N. (2005). Okulöncesi eğitim programlarına aile katılımı. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 13(1), 23–30.
- Toprakçı, E., & Arslan, F. (2022). Okul yöneticilerinin görüşlerine göre dezavantajlı bölgelerdeki okul-aile birliklerinin işlevselliğini etkileyen faktörler. *Uluslararası Liderlik Eğitimi Dergisi (ULED)/International Journal of Leadership Training (IJOLT)*, 6(1), 1–17. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2358795>
- Tümkaya, S., & Türkmenoğlu, M. (2021). İlkokul dönemi çocukların babalarının aile katılımına ilişkin görüşleri. *Milli Eğitim*, 50(229), 269–294.
- Uğur Ulusoy, R. (2018). *Okul Öncesi Dönem Çocukları İçin Duygu Düzenleme Becerilerine Yönelik Hazırlanan Aile Katılımlı Eğitim Programının Etkililiğinin İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Karabük Üniversitesi.

- Wach, E., & Ward, R. (2013). *Learning about qualitative document analysis*. Ids practice paper in BRIEF 13. Retrieved from <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/20.500.12413/2989/PP%20InBrief%2013%20QDA%20FINAL2.pdf?sequence=4>
- Yakıcı, A. P. (2018). *Okulöncesi Velilerinin Aile Katılımını Yordayan Değişkenlerin İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Uşak Üniversitesi.
- Yazar, A., Çelik, M., & Kök, M. (2010). Aile katılımının okul öncesi eğitimde ve 2006 okul öncesi eğitim programındaki yeri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 233–243.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Baskı. 12). Seçkin Yayıncılık.
- Yücetaş Artan, G. (2019). *Eğitimde Veli Katılımı: Doküman İncelemesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Gaziantep Üniversitesi.
- Zembat, R., & Unutkan, Ö. P. (2001). *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Sosyalleşmesinde Ailenin Yeri (Aile Katılım Programı Uygulama Örnekleriyle)*. Ya- Pa Yayıncılık.

Reviewer List

Abdulkadir Atik
Adem Yılmaz
Adem YULU
Ahmet KAYINTU
Ahmet Altay
Ahmet TAYLAN
Akin TEMÜR
Ali Burak Toy
Ali Gökhan Yücel
Ali İhsan Pala
Ali YILMAZ
Aslı DOLU
Aykut Avni Akdağ
Aykut Ekinci
Ayşe Derya Eskimen
Başak AĞIN
Bedrettin Türker Palamutçuoğlu
Berna Kavaz Kındığılı
Bilgehan Savaşçı Temiz
Bilsen Bilgili
Buğra Sarı
Burak Murat Demirçivi
Burcu Güler
Burçhan Sakarya
Bülent ŞİĞVA
Cahit Nuri
Canan Paşalıoğlu
Cemile Burcu Kartal
Cemre Pekcan
Ceren AVCIL
Ceren Ünal
Coşkun Dikbıyık
Davut Yaylalı
Ebru Gökalp
Elifcan Cesur
Emine Yücel
Erdoğan Parlak
Eren YÜRÜDÜR
Ersin ÇELİKBAŞ
Esat AYYILDIZ
Eser ÖRDEM
Eyass ALRASHED
Fahri Özsungur
Fatih YAMAN

Fatma Betül Şenol
Fethi Yıldırım
Funda Gümüş
Gamze Eryılmaz
Gökalp Parasız
Gülşay Günay
Gülbahar Atasever
Gülten Genç
Gülten Gültepe
Habib TEKİN
Hacer Aker
Hacer KUMANDAŞ
Halil İbrahim Özmen
Hande Özolgün Akkurt
Harun Özçelik
Hasan Baktır
Hasan KARA
Hüseyin Köse
Hüseyin Yurttaş
İHSAN TOKER
İlkay Ulutaş
İsmail Seçer
Kerem KARABULUT
Kutay OKTAY
Mehmet Başçillar
Mehmet Dağ
Mehmet Dinç
Mehmet Hişyar Korkusuz
Mehmet TUNAZ
Mehveş Tarım
Melahat Demirbilek
Melda Aslan
Melis MÜLAZIMOĞLU
Meral Üzülmöz
Mesut Bulut
Mesut DOĞAN
Mohammed ALAHMAD
Muhammet Hamdi Mücevher
Murat AKSU
Murat Köylü
Murat ŞAHİN
MUSTAFA ÖZDEMİR
Mustafa GÖMLEKSİZ
Mustafa Macit

Mustafa Yasan
Mücahit DURSUN
Müjdat Avcı
Naci İspir
Nalan Yiğit
Nazal BARDAK
NEJDET KELEŞ
Neriman NÜZKET ÖZEN
Nihan YAĞIŞAN
Nilgün Sanalan Bilici
Niyazi Usta
Nurlan MUMINOV
Onur TAYDAŞ
Ömer Akkuş
Ömer Alanka
Ömer ALANKA
Ömer ŞEKERCİ
Özden ÖZCAN TOP
Özge Barut
Özgür Sadık Karataş
Özgür Temiz
Reyhan Özer Tanıyan
Rıza Salar
Saadettin Dağistanlı
Sadık ARMUTLU
Sami PATACI
Selami Güney
Selçuk Yazıcı
Selim BAŞAR
Sevil Yılmaz
Seyfi Özgüzel
Seyid Raşid Bağçıvan
Süreyya Genç
Şükrü Aslan
Turgay Gökgöz
Ufuk Töman
Uğur Tekin
Yasin Kurban
Yusuf AKAN
Yusuf Yalçın
Zafer Duran
Zekiye Aslıhan Öztürk

